

PHETOGO YA SETŠO DINGWALONG TŠA SEPEDI

KA

J.P. TSHOLO

2015

PHETOGO YA SETŠO DINGWALONG TŠA SEPEDI

ka

JEREMIAH PHUTI TSHOLO

E neelwa bjalo ka karolo go ya ka dinyakwa tša dikrii ya

BONGAKA

ka

Kgorong ya Maleme a Babaso

mo

LEFAPHENG LA THUTABOTHO

MOHLAHLI: PROFESA M.J. MOJALEFA

YUNIBESITHI YA PRETORIA

PRETORIA

MORANANG 2015

MALEBO

Profesa, M. J. Mojalefa, montshepetša bošego wa borare! O ntlahlile boka kgogo e sediša letswinyane la yona. Rabadia, Mogale, Ratšhatšha, Phaphamadiba, meetse a mawatle a go boa kgole! O nthutile go ikemišetša, go hlompha, go ikgafa le go botegela mošomo wa ka. O mpontšhitše gore go bolaka nako ka mehla ke sebetša sa katlego. Katlego e šomelwa ka maatla. Lerato la gago le ntemošitše gore motho o tla pele. Ge e le boikokobetšo bjona o tloga o mpotšitše gore ke gapeletšega go ikokobetša go thoma ka lesea go fihla ka sephedi se sengwe le se sengwe seo se bušago moya. Kgotlelelo, botho, boleta le kgalo ga o di bolele eupša o a di phethagatša. Ke fetogile. Ke kwana ya Modimo. Ke motho. Ke kgona go phela le batho. Pele ke be ke sa kgone. Ka mehla ge ke fihla go wena ke le tlalelong, ke nyamile, ke inyatša, o tšhela moya wa boitshepo go nna, wa tloša mapheko ka moka. Ka thušo ya gago, moya wa ka o boele o thabe. Ke itlanyeditše sengwalo se sa ka. O nthutile khomphutha. Ke sa na le mantšu a go go rweša dipataka. Ga go na mo nka ngwalelago gona. Ke leboga Modimo ka wena. Re phelele hle Mogale. Ke a leboga Prof.

Bašomi ba bokgobapuku bja Yunibesithi ya Tshwane ka moka, ka kudu Rachel Mahlangu, Fundy Fundiswa Buthelezi le Fana Ngidi le nthušitše ka dingwalo ka mehla tšeo ke bego ke di kgopela. Ke gopola mantšu a Rachel ge a be a fela a re: ‘Nna ke nyaka go bona le feditše’. Fundy yena a re: ‘*You are so polite*’. Le bile dintšwelakae tša mmakgonthe hle. Ke feditše ka nyakišišo. Ke leboga Modimo ka lena. Mpheleleng hle!

Go Tate Mokoko Eliphaz, Nonyana ye tala ya Madima ’a Setumong, o nthutile go itirela le botho. Mma o ntlogetše le wena ke sa le go mphato wa A. Wa ba Tate, Mma le Mogwera wa ka. Ke sa itshwere lehlaa. Bahlolo ba tlogela madi a bona gomme ba ipofa go basadi ba bangwe le madi ao e sego a bona. Fela wena o mokoko wo o sedišago letswinyane la wona. Megokgo ya mahloko le lethabo ke yeo. Tate, ke feditše sekolo. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle. Ke a leboga Tate.

Mmane wa ka montedi, Nomfexego. Ke rile ke sa le mošemanyana wa letekatekane, wa ntlhokomela ka ba ka golagola. Ka mehla ke hlapa ka meetse a borutho. Ke eja dijo tše borutho. Ditšohle tša ka wa di hlwekiša. Ge ba ntshwentše, o thuntšha meši ka dinko. Wa ntlišetša sekgameetse, Marumo, ngwana’ Mothapo ka gae. Wa re ke sa rata, wa ntlogelela motse. Wa re ka mehla lerato le boikarabelo di iša motho go Modimo. Megokgo ya makalo le lethabo ke yeo. Ga se wa hloba lefotwane le re tswiitswii! Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle setlogolwana sa *AbaNguni, abafinko*. Ke a leboga Mmane.

Mma wa ka montlišalefaseng, setlogolo sa ga Seboya’a boRamokgadi. Mokwena moilalehlaka. O nngwadišitše go mphato wa A. Pele ngwaga o fela wa ntlogela le Tate le Sherly. Sherly le yena a go latela. Tlhaelelo ya gago go nna ga go yo a ka tsogago a e

fedišitše. Ke dumela gore moya wa gago o nkgontšha go ithuta. Lehono ke ngaka ya dithuto. Ke feditše sekolo. Bana ba morwa wa gago, Sipho, e lego tate, Chuene, e lego tate, Mmaphuti, e lego wena, Kwenadi' a Bakgaga, e lego Mmatswale le Sherly, Relebogile 'a Bakwena' Feijane, e lego mogolwago ba a ithalokela ka lapeng la gago. Thaba mo o lego gona hle. Le nna ke phela ke thabile. Ke nyantše letswele la gago. Ke leboga Modimo ka wena. Ke a leboga Mma.

Go Marumo mmagobanake, setlogolwana sa Bakgaga, ngwana' Mothapo, ngwetši ya ga Tsholo, ka nnete ke go filwe ke Modimo le badimo. Ka mehla o letlotlo la ka. Mpho ya gago ya go thabiša motho ka mehla ke tšohle go nna. O tlišitše lethabo lapeng la ga Tsholo. Ke a tseba gore ge nkabe e se ka wena Marumo a madira a Bakgaga, lehononkabe ke se ngaka. Ke tseba gabotse gore o rata ka mehla ke e ba kgauswi le wena. Go tla kgonega tšatši le lengwe. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle. Ke a leboga Marumo!

Seriana sa Matebele, Makgale Dorcus, Sekokotla' a boNkhušane! ke re mošomo wa go hlokomela bana ba *moneno*, Marumo, ka lerato le le kaaka, o tšwa go Yogodimo magodimong. O tsoga mesong wa swiela lapa le mokgotha, wa hlapiša bana, wa ba direla dijo, wa bona gore ba nametše dinamelwa ba ile sekolong. O dišitše motse wa ga Tsholo. Ka mehla o bolela mantšu a go re e re nkabe bana ba swana le rangwane, ba rata sekolo. Ba be ba tla ba le bokamoso bjo bobotse. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle! Ke a leboga Seriana.

Maupi James Magwele, kgopana a di bolawe. Mothuši wa lapa la ka la Dibeng gaMatlala. Lapa la ka le swana le malapa a mangwe. Ga se le mele bjang. O le hlokometše ka potego. O nkapeela dijo tše monate, wa swiela lapa, wa hlwekiša serokolo, wa ntlhokomela le ge ke lwala, wa ntirela tšohle. O morongwa wa ka. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle! Ke a leboga Tlou!

Go Siphon (Tate) morwa wa ka wa leitšibolo, ke re o madi a Bakwena, Mokwena moilalehlaka. Moroka' meetse a pula, setlogolwana sa Mothupi 'a Difoka. Ka mehla o etela bokgobapuku bja geno wa bala, wa ba wa bala le nyakišišo ya ka gomme ra boledišana ka yona. O re o tlo swana le nna, wa ba ngaka. Ke rata moya wa gago ngwana ka. O ka se šitwe ke selo. O tlo ba ngaka. Ka mehla o mphošolla diphošo tša mongwalo. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle! Ke a leboga morwa wa ka.

Modikakanna, Tau, ke re sebata sa mariri kgoši ya diphoofolo ka moka. Manangane Stephen Nkadimeng. Ge re tlaletšwe ke noka, nna le wena re boledišana ka lekaba (kgomo) leo le tlogo re tshediša noka yeo. Ka morago ke tla bona o etla o swere dipuku gomme o re hlola gore di ka se go thuše na. Ge ke nyaka motho wa go mpha ditaba ka seo ke nyakišišago ka sona, o tla leletša batho megala, wa nyaka, wa ba wa mo hwetša gomme motho yoo a mpha

ditaba. Ijoo morongwa wa ka, Ijoo! Ke be nka se fetše mošomo wo... Le nna o tšwele pele go ntšhomiša. Mpšapedi ga di šitwe ke sebata. Ka lebaka la gago lehono ke alogile. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle! Ke a leboga.

Mohumagadi Idette Naome o mphile seriti ka diphetolelo tša Seisimane. Nna ke ngwala Seisimane sa sekolofisi mola wena o ngwala seo o se antšego letsweleng. Ka mehla diphetolelo tša ka o di ngwala ke go emetše ka maoto. Fela o tla tlogela mešomo ya gago ka moka wa di fetolela go Seisimane ka lešoko la Modimo. O mphošolla methopo, mongwalo le tlhalošo ya kgopolo. O be o sa fetolele fela eupša o be o bile o le mohlahlhi wa ka. Ke leboga Modimo ka wena. Mphelele hle! Ke a leboga Idette. (*I thank you, Ms Naome*).

Moruti Sekgwari wa kereke ya Lutere ya Phudishadichaba, Seshego Zone 3. Ke bile tlalelong dikgwedi tše senyane. Ke nyaka tša bophelo bja moruti Selo Andries Legodi. Wa nthuša. Wa re go na le serapa sa moruti Legodi dirapeng tša kereke ya Lutere ya Mmamphulo. Ke ye ke kgopele MmaChula o tla nthuša. Ke ile go MmaChula, e lego setlogolo sa moruti Legodi yoo a nkanegetshego ditaba tša bophelo bja moruti Legodi. Ge a bona di sa felela a nthomela go MmaTeffo, e lego mogolwagwe wa Jupiter gore ke yo hwetša ditaba ka botlalo. MmaTeffo o nkokeleditše makako a mafelelo a ditaba. Ke ngaka ka lebaka la lerato la lena. Išang lerato leo go batho ba bangwe. Ke a leboga moruti, MmaChula le MmaTeffo.

Mofahloši Kgorong ya Maleme yunibesithing ya Afrika Borwa (UNISA), Koena Mashamaite, o mpone ke le tlalelong. Ke hloka ditaba tša bjale tša dithuto tša Profesa Rafapa, Wa nthomela go Mohumagatšana Gloria Moeng, mongwaledi wa Kgoro ya lena yoo a nnyošitšego nokeng ya gaMatlala. Ka hwetša ditaba tša Profesa Rafapa ka botlalo. Ge nkabe e se ka lena nka be ke sa le tlalelong. Ke sa phetha lengwalo le la bongaka. Pula tša ditebogo ga di le nele motšhaotšhele. Ke a leboga.

Hi Penny, Penelope Mdluli, Mongwaledi wa Kgoro ya Maleme a Bathobaso. O phela o amogela mogala wa ka ka lethabo. O nkamogela ka lethabo. O nngwalela '*leave letter*' ka lethabo. Lethabo la gago le mphetotše. Ge nka amogela batho ke tla amogela le ditšhegofatšo tša ka. Ke leboga Modimo Ka wena. O mphelele hle! Ke a leboga Penny.

Sibongile Maako, Senior Lexicography Ke be ke le tlalelong gomme wa nnyoša. Wa beakanya mošomo wa ka gabotse ka khumphutha. O gole o gole hle.

Tlou, wena Mmantu Idah Kekana. Ke bone phetogo ya setšo ka wena. Banna le basadi ba wela komeng e tee. Wa mphato! Ke be nka se kgone tlhahloba ya bomolomo ge e be e se ka wena. Ge ke lapile, O mpha maatla. Ge ke šaretšwe, o bula ditsela. Ke ka wena ge ke tšweletše go tlhahlobo ya bomolomo. Ke a leboga hle Tlou! O mphelele.

Banake: Siphon, Chuene, Mmaphuti, Kwenadi le Sherly (Relebogile) le Tšhiololo tša Molamo wa ka, Caiphas: Marumo (Cate) le Mochabo (Maria) ke be ke le iša mabenkeleng le mafelong a mangwe a boithabišo ka boima. Relebogile a tle ka “*studyroom*” a be a boele morago a sa hlokomelwe ke motho. Ga a tsebe gore tatagwe o a ithuta. Ke tlo ba le nako ya lena, banake. Fela le lena ke duma gore le tle le be diprofesa tša dithuto. Mpheleleng hle. Ke a leboga Bakwena.

Modimo mohlodi wa tšohle, o ntšhegofaditše ka bongaka. O ntšhegofaditše ka bathekgi ka lebaka la gore motho ke motho ka batho. Ditšhegofatšo tšeo di sa tlogo di tsebja ke Wena. Ke a leboga.

DITENG

KGAOLO YA PELE	1
1. MATSENO	1
1.1. PEGELONEPIŠO YA NYAKIŠIŠO	1
1.2. PEGELONEPIŠO YA BOTHATA.....	1
1.3. DIPOTŠIŠO TŠA GO AMA NYAKIŠIŠO	2
1.4. LEMORAGONYAKIŠIŠO	2
1.5. MAIKEMIŠETŠO.....	6
1.5.1. Nepo ya nyakišišo.....	6
1.6. TEKOLO YA DINGWALO.....	7
1.6.1. Thobakgale, R.M.: Khuetšo ya O.K. Matsepe go bangwadi ba Sepedi (2005).....	7
1.6.2. Groenewald, P.S.: ‘Phasha: twee vertelstrategieë’ (1998)	8
1.6.3. Serudu, S.M.: Comparative and African Literature (1993)	8
1.6.4. Serudu, S.M. le ba bangwe: NST 101 (1994).....	8
1.6.5. Serudu, S.M.: ‘Place of Matsepe’s novels in the development of Northern Sotho Novel’ (1985)	9
1.6.6. Mampa, S.M.: ‘The study of Themes and Expression in the poetry of H.M.L. Lentsoane (1992)	9
1.6.7. Boshego, P.L.: ‘J.R.L. Rafapa: an exploration of his novels’ (1998)	10
1.6.8. Magapa, N.I.: Kanegelotseka ya Sepedi (2006)	10
1.6.9. Mosidi, M.H.: Khuetšo ya O.K. Matsepe go bangwadi ba Sesotho sa Leboa (1994)	10
1.6.10. Kakaretšo ya ditaba	11
1.7. BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO	11
1.8. TLHALOŠO YA DIKGOPOLO.....	12
1.8.1. Setšo (Culture).....	12
1.8.2 MONGWADI (AUTHOR).....	14

1.8.3 Phetogo ya setšo (Change of culture).....	25
1.8.4. Paka (Period)	26
1.9. THULAGANYO YA DIKGAOLO.....	27
KGAOLO YA BOBEDI	29
2. MEKGWANYAKIŠIŠO.....	29
2.1 MOKGWANYAKISISO WA KHWALITHEHIFI (QUALITATIVE)	29
2.1.1. Go hlaloša (“To explain”)	30
2.1.3. Go bapetša (To compare)	30
2.2. MOKGWA WA TEORI YA BOMAKSISIMO (“MARXISM”).....	31
2.2.1. Matseno	31
2.2.2. TEORI YA SEBJALEBJALE (THEORY OF MODERNITY).....	38
2.2.3. TEORI YA MOKGATLOSEBJALEBJALE (THEORY OF MODERNISM)....	42
2.2.4. TEORI YA BOKRISTE (THEORY OF CHRISTIANITY).....	43
2.2.5. TEORI YA TLHABOLOGO (THEORY OF MODERNISATION).....	44
2.2.6. THUMO	46
KGAOLO YA BORARO	47
3 TEORI YA SENGWALO	47
3.1 MATSENO	47
3.2 SEO SENGWALO E LEGO SONA	47
3.3. SEBOPEGO SA SENGWALO	49
3.3.1. Tswalano ya mmoledi, mmoledišwa le mmolelwa	51
3.4. MEHUTA YA MATLALO A SENGWALO	54
3.4.1. Letlalo la diteng (Content).....	54
3.4.2. Letlalo la thulaganyo (Plot)	55
3.4.4. Letlalo la mongwalelo goba setaele (Style).....	56
3.5. MEHUTA YE MEGOLO YA SENGWALO.....	58

3.5.1. Sengwalo sa bogologolo (Traditional literature)	58
3.5.2. Sengwalo sa sebjalebjaale (Modern Literature)	59
3.5.3. Kakaretšo ya mehuta ye megolo ya sengwalo	61
3.6. KAKARETŠO	62
3.7. PHETOGO YA SETŠO DINGWALONG	62
3.7.1 MATHOMO A DINGWALO TŠA SEBJALEBJALE.....	62
3.8 PHETOGO YA SETŠO DINGWALONG:-DITENG.....	64
3.8.1 Bafatišiši bao ba Bafatišiši ba dingwalo tša Maisimane bogoši.....	64
3.8.2 Bafatišiši ba dingwalo tša Maamerika.....	69
3.8.3 Bafatišiši ba dingwalo tša Sepedi	71
3.9. MERERO YA DINGWALO TŠA SEBJALEBJALE: THULAGANYO	71
3.9.1. Lerato (Love).....	72
3.9.2. Botseka (Dedective)	72
3.9.3. Masetlapelo (Tragedy).....	73
3.9.4 Bokriste (Christianity)	73
3.9.5 Semakgoweng (Labour Migration)	74
3.9.6 Setšo (Culture).....	74
3.9.7 Boitshwaro (Morals).....	74
3.10 THUMO	75
KGAOLO YA BONE	76
4. PAKA YA BANGWADI BA BAROMIWA BA MATOITŠHI	76
4.1. MATSENO.....	76
4.2. BOPHELO BJA SCHWELLNUS LE FRANZ	78
4.2.1. Bophelo bja Schwellnus, Paul. Erdmann.....	78
4.2.2. Padisho III (1929).....	81
4.2.3 Padisho VI (1929)	93

4.2.4. Bophelo bja Franz, Gottfried. Heinrich.	99
4.2.5. Maaberone (1940).....	101
4.2.6. Modjadji (1957).....	105
4.3. KAKARETŠO	108
KGAOLO YA BOHLANO	109
5 PAKA YA BANGWADI BA BAROMIWA BA BAPEDI	109
5.1 MATSENO.....	109
5.2 TŠA BOPHELO BJA MORUTI EPAFRAS MOGAGABIŠI RAMAILA.....	110
5.3 SENGWALO SA E. M. RAMAILA, E LEGO MOLOMATSEBE (1951)	115
5.3. 1 ‘Swarang mong wa kuane ye!’	116
5.3.2 ‘Letšoba le le ponnego’	123
5.4 TŠA BOPHELO BJA MORUTI ANDRIES SELO LEGODI	130
5.5 SENGWALO SA MORUTI A S LEGODI, E LEGO RUTHE WA MOABA (1938).....	133
5.5.1 Kakaretšo ya diteng tša ‘ <i>Ruthe wa Moaba</i> ’	133
5.5.2 Morero wa Ruthe wa Moaba (1938)	135
5.6 THUMO.....	140
KGAOLO YA BOSELELA	141
6. PAKA YA MATSEPE LE RAFAPA	141
6.1. MATSENO.....	141
6.2. TŠA BOPHELO BJA OLIVER KGADIME MATSEPE.....	142
6.3 KAKARETŠO YA PADI YA MEGOKGO YA BJOKO (1968).....	145
6.4. MORERO WA PADI YA MEGOKGO YA BJOKO (1968)	146
6.4. KAKARETŠO YA PADI YA MEGOKGO YA BJOKO (1968)	155
6.5. TŠA BOPHELO BJA JACUBUS RAMOKADIKADI LESIBANA RAFAPA.	155
6.6. KAKARETŠO YA PADI YA LERATOSELLO (1978)	161

6.7. MORERO WA PADI YA LERATOSELLO (1978)	164
6.9 KAKARETŠO YA PADI YA LERATOSELLO (1968)	171
6.10. THUMO	171
KGAOLO YA BOŠUPA	173
7. PAPETŠO YA BANGWADI BA GO EMELA BOGOLOGOLO: SCHWELLNUS, LEGODI LE MATSEPE LE BA GO EMELA SEBJALEBJALE: FRANZ, RAMAILA LE RAFAPA	173
7.1. MATSENYAGAE	173
7.2. MATSENO	173
7.3. BANGWADI BA SETŠO: SCHWELLNUS, LEGODI LE MATSEPE	174
7.3.1. Schwellnus.....	174
7.3.2. Legodi.....	175
7.3.3. Matsepe.....	177
7.4. BANGWADI BA SEBJALEBJALE: FRANZ, RAMAILA LE RAFAPA	178
7.4.1. Franz	179
7.4.2. Ramaila.....	180
7.4.3. Rafapa.....	181
7.5 THUMO	183
7.5.1. Bangwadi ba paka ya bogologolo:	184
7.5.2. Bangwadi ba paka ya sebjalebjale:	184
KGAOLO YA 8	185
8.1. THUMO	185
8.1.1. Matseno	185
8.1.2. Kgaolo ya Pele	185
8.1.3. Kgaolo ya Bobedi	186
8.1.4. Kgaolo ya Boraro.....	187

8.1.6. Kgaolo ya Bone	188
8.1.7. Kgaolo ya Bohlano	190
8.1.8. Kgaolo ya Boselela	191
8.1.9. Kgaolo ya Bošupa	193
SUMMARY	211
KEY TERMS.....	215

KGAOLO YA PELE

MAIKEMIŠETSO:

Maikemišetšo a kgaolo ye ke go ala mathomo a ditsela tšeo dingwalo tša Sepedi di tšweletšago phetogo ya setšo le nako yeo dipuku tša paka yeo di ngwadilwego ka yona go fihlela bongwading bja lehono. Go phethagatša maikemišetšo ao, go bohlokwa go lekola dingwalo tša Sepedi ka go akaretša tša bogologolo le tša sebjalebja gammogo le go tsinkela tlhalošo ya dikgopolo ka go nepiša setšo le phetogo ya setšo.

1. MATSENO

1.1. PEGELONEPIŠO YA NYAKIŠIŠO

Nyakišišo ye e lebane le phetogo ya setšo go ya ka fao e hlalošwago dingwalong tša Sepedi ka gona. Taba ye e bohlokwa ka lebaka la gore bangwadi ba Bapedi (Ramaila, Rafapa, bjalobjalo) ba fetotše setšo sa bona gomme ba šala morago ditšo tša ba bangwe. Serudu mo go Gérard (1993: 157) o tiiša gore Baromiwa bona ba bile le khuetšo ye kgolo bongwading bja setšo, gagologolo bja Bapedi. Le ge e le gore monyakišiši o amogela gore banyakišiši ba go fapafapana ba hlalošitše, gagolo phetogo ya setšo, nyakišišo yeo ya bona e bonwa bjalo ka kgato ya bobedi ya bothata mo nyakišišong ye. Bobedi teori ya Maksisimo le dithuto tše dingwe tša setšo di tlo bontšha ka fao phetogo ya setšo e phethagatšwago ka gona mo tshepedišong ya bongwadi go ya ka fao bo hlalošwago ka gona dingwalong tša Sepedi.

1.2. PEGELONEPIŠO YA BOTHATA

Bangwadi ba Sepedi ba tlogetše setšo sa bona gomme ba šala morago ditšo tša batho ba bangwe. Serudu mo go Gérard (1993: 157) o tiišetša taba ye ka go re baruti ba boromiwa ba Kereke ya Lutere ya Berlin ba bile le khuetšo ye kgolo bongwading bja bogologolo, go šeditšwe Bapedi le bobadi bja bjona ka kakaretšo. Le ge monyakišiši a

dumela gore go ka ba go na le banyakišiši bao ba tsinketšego merero ya phetogo ya setšo; ba be ba bolela ka nyakišišo ye ge ba be ba dira diphatišišo tše dingwe. Ka gona, se se ra gore dinyakišišo tša bona di be di sa ame nyakišišo ye thwi. Bobedi teori ya Bomaksisimo le dithuto tše dingwe ka ga setšo di tlo laetša ka moo phetogo ya setšo e diragatšwago mo tshepedišong ya go ngwala dingwalo tša sebjalebja tša Sepedi.

1.3. DIPOTŠIŠO TŠA GO AMA NYAKIŠIŠO

Dipotšišogolo tša nyakišišo ye ke tše di latelago:

- Na ditaba tša phetogo ya setšo di re botša eng re le babadi ba dingwalo tša sebjalebjaale tša Sepedi?
- Na dingwalo tše tša sebjalebjaale tša Sepedi di bontšha bjang dinako le merero yeo di ngwadilwego ka tšona?
- Na ke mabaka afe ao a huetšago papatšo ye ya setšo go tšwa merafeng ya Babašweu go tla go ya Bathobaso, gagolo Bapedi?

1.4. LEMORAGONYAKIŠIŠO

Thobakgale (2005: 126) o bolela gore paka (**period**) ya mathomo ya bongwadi bja Sepedi e bitšwa ya Ramaila ka gobane ke nako yeo Bapedi ba thomilego “go bala le go ngwala gore ba tle ba kgone go bala le go kwešiša Bibeale le go opela difela tša kereke tšeo di ngwadilwego”. Se bohlokwa ke go lemoga gore tikologo yeo Ramaila a bego a ngwala a le go yona ke ya batho ba go se kgone go bala le go ngwala - bao ba ratago go ithuta lentšu la Modimo fela. Ke ka mokgwa woo go ka bolelwago gore tikologo ya Ramaila e lebane le **paka ya diphetogo**: batho ba tloga setšong sa bona go ya go sa ba bangwe, e lego, gagolo sa Sekriste. Ke ka tsela yeo Ramaila a ngwaletšego basokologi le ba bangwe dipuku tša go bala: *Borwa bo a foka*, (1929), *Ditaba tša South Africa* (1930), *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote* (1935), *Setlogo sa Batau* (1938) *Molomatsebe* (1951), *Tsakata* (1953), *Taukobong* (1954), le *Seriti sa Thabantsho* (1961). Go ka thwe Ramaila o dirile bjalo ka lebaka la go gapeletšwa ke mabaka ao a bego a phela go ona; a batho ba go se rutege (go se kgone go bala le go ngwala).

Serudu mo go (Gérard, 1993: 157) o oketša taba yeo ka go bolela gore baromiwa ba bile le khuetšo ye kgolo bongwading, gagolo le bobading bja Bapedi:

The influence of missionaries and their writings is reflected in the works of Northern Sotho writers who wrote during the period prior to 1940.

Ga se ya ba dingwalo tša bomolomo fela tša go huetša bangwadi ba paka yeo go ngwala dikanegelo tša maitshwaro, eupša gape le baromiwa (le bangwadi ba bangwe bao e sego baromiwa: balatedi ba baromiwa) ba kgathile tema ye bohlokwa mererong yeo. Puku ya mathomo ya go tšwelela nakong yeo e bile ya M.M. SehloDIMELA ya go bitšwa *Moelwa*

(1940). Mengwageng ya botsogelano (“*revolution*”) ya bointasteri le ya leago mo Afrika-Borwa, e tšweleditše segongwana sa bangwadi ba Sepedi ba go swana le Phalane, *Motangtang* (1943), Madiba, *Tsiri* (1942) le *Nkotsana* (1955), SehloDIMELA, *Tša Maabane* (1953). Bangwadi bao ba ngwadile ka ga merero ya go kopana ga Bathobaso le Makgowa.

Bontši bja dingwalo tša bangwadi bao e bile diphetolelo tša BibeLe, diphamfolete tša BibeLe, gammogo le dingwalo tše dingwe tša Sekriste tše bjalo ka *Puku ye go kopanetsoexo xo yona ditaba tša mehutahuta* (1893); *Ditaba tša dinoe tša Badumedi* (1893), tše bangwadi ba tšona ga ba tsebje; le *Reta Morena* (1931) le *Lethabo la Boshego bjo bokgethwa* (1938) tša Schwellnus; *Hosiana, thabang morwa David o etla* (1931) le *Thuto ya Konfirmasi* (1935) tša Hoffmann; *Thuto ea tumelo ea Bakriste* (1893); *Katekisisima e nnyane e nago le diema* (1900); *Beibele e lego manaolo a makgethoa a testament e tala le a testament e mpsha* (1904); *Diema tša Beibele* (1931) tša Knothe le *Josefa Morwa wa Jakobo* (1938) ya Phokanoka.

Go tlo lemogwa gape gore bontši bja bangwadi bao ba mathomo e be e le basokologi goba ba bile le tlhahlo ya boromiwa. Ka fao ba be ba gapeletšega go phatlalatša thwi molaetša wa BibeLe ka dithero tša ka kerekeng le / goba dingwalo tša Thutoboitlwaetšo ya go thewa godimo ga boitshwaro.

Ge a thekga le kgopolo ye, Gérard (1982: 3) o fo re:

“... to establish schools and to spread literacy in the vernacular, produce reading matter for the newly literate and above all for this, we must never forget, was the gist of Luther’s teaching – enable each person to become cognizant of and to interpret the works that God has spoken. Since the beginning of the 19 century, this has been the first task of the most Protestant Missionaries where ever they might come from: to reduce the language to writing, to translate the Bible, book by book, gospel by gospel, to translate hymns and thus equipped, to teach and convert the “be-knighted natives”.

Taba yeo e bile a mangwe a mathata ao bangwadi ba mathomo ba kopanego le ona a go amana le (a) go ngwala dingwalo ka polelo ya gabobona, e lego Sepedi, (b) go boloka le go tiiša dithuto tša tumelo ya baeletši ba bona ba baromiwa ka go ngwala dingwalo tša go nepiša boitshwaro bjo bobotse le (c) go arogana le boditšhaba bja merafe ya gabobona.

Go ya ka Thobakgale (2005: 127), paka ya bobedi ya bongwadi bja Sepedi e thomile ge dingwalo tša Matsepe (le ba bangwe) di thomile go gatišwa le go balwa. Go bolelwa gore go thwe babadi ba nako yeo ba be ba šetše ba lapišitšwe ke go bala dingwalo tša go etiša; ba nyaka tša menagano le megopolo ye e tseneletšego. Moemedi yo mogolo wa nako yeo ke O.K. Matsepe. Matsepe o rile ka ngwaga wa 1964, morago ga go thopa sefoka sa bangwadi sa dipadi tša Sepedi sa go bitšwa Samuel Edward Mgyai, a bolela gore dingwalo tšeo a di ngwalago ke tšeo di kgahlago babadi.

Taba yeo e bolela gore ba ipshina ka tšona ge ba di bala. Ge dingwalo tšeo tša Matsepe di kgahla babadi go ra gore ke taetšo ya gore batho ba šetše ba kgona go bala le go ngwala ka boatinyana. Ke ka fao go ka thwego tikologo yeo Matsepe a ngwadilego ka yona ke ya batho ba go kgona go bala le go ngwala, e lego tikologo ya batho ba go rutega. Gona go ka bolelwa gore dingwalo tša Matsepe di lebane le batho ba go rutega, e sego bao ba bogologolo ba Ramaila.

Bjale ka gore batho ba kgona go bala le go ngwala ke ka fao go lemogwago bokgoni goba go hloka bokgoni bja bangwadi ba go swana le boMatsepe. Se bohlokwa ke gore ga se bona ba go ithomela go ngwala dingwalo ka tsela yeo ba ngwadilego ka yona, eupša ke tikologo ya bona yeo e ba gapeleditšego go ngwala ka tsela yeo. Ka fao bokgoni bja mongwadi wa go etša Matsepe ga se bo huetše bangwadi ba bangwe ba ka morago ga gagwe ka moka, ka gobane ba bangwe ba hueditšwe ke tikologo ya bona, go swana le, mohlala, Rafapa (Ierato) le Bopape (botseka).

Ditaba tše tša ka godimo di gatelela gore paka ya Matsepe ke **ya phetogo ya batho ba go rutega**: batho ba tsena sekolo gore se tle se ba hole ka mešomo go akaretšwa le bongwadi. Di gatelela gape ka fao bangwadi ba laolwago ka gona ke mabaka ao ba phelago go ona ge ba ngwala dingwalo tša bona. Ka lebaka la go rutega ga babadi le bangwadi ba ka morago ga boromiwa, merero ya dingwalo tša bona ya thoma go fetoga le mabaka. Ge a tiiša kgonthe ya taba ye, Serudu mo go (Gérard, 1993: 157) o no re:

Having learned to read and write, the Northern Sotho people started reading works which were written in English and later in Afrikaans.

In other words, reading matter was no longer strictly religious in content.

Taba yeo e ile ya lemogwa le ke baromiwa ka bobona, gomme ba bangwe ba bona ba thoma go ngwala dipuku tša go lebane le direrwa tša go thetha (“*secular topics*”). Mohlala

wo mobotse ke wa dipuku tša *Mebušo* (1941) le *Tša magoši le dilete* (1944) le *Maphelo* (1947) tša go ngwalwa ke P.E. Schwellnus.

Bjalo ka ge bangwadi ba paka ya boromiwa ba ngwadile ka ditiragalo tša Sekriste goba ka ga tumelo ya baromiwa yeo e lebanego, gagolo le dingwalo tša diphetolelo tša Bibehe le dingwalo tše dingwe tša Sekriste, bangwadi ba ka morago ga baromiwa ba thomile go ngwala ditaba tša go ama maphelo a magagabobona (setšo). Ka go realo ba thomile go fetola merero ya dingwalo tša bona go ya ka fao ba phelago ka gona nakong ye e rilego. Ke go re se se ngwadilwego bogologolo ga se se se ngwalwago lehono. Ge a kgonthiša ditaba tše, Mashabela (1979: 39) o dio re;

Bristling with metaphorization from everyday life and folklore, Mamogobo nevertheless threw his searchlight on to present – day life to try and answer the vital questions: What is life? What is the aim of living? Wherein lies the way of happiness? Poetry has shifted from the traditional to the semi-traditional, that is, traditional in form and modern in content.

Nyakišišo e yo tsoma kgonthe yeo ya go fetoga ga diteng (setšo), ga ešita le thulaganyo ya dingwalo tša bangwadi ba go latela bao ba bogologolo.

Gérard (1993: 157) o bolela gore

The year 1935 is a memorable milestone in the historical development of Northern Sotho literature.

“*Memorable milestone*” ye Gérard a bolelago ka yona e lebane le gore ngwaga wa 1935 ke wo bohlokwa ka ge go gatišitšwe pukutheto ye bohlokwa ya mathomo, e lego *Kxomo* “*a thswa* ya diretotumišo (tša bogologolo) tša go kgoboketšwa ke D.M. Phala.

Go ka thwe sengwalo se ke motheo wa direto (ga ešita le mehutangwalo ye mengwe) tša Sepedi. Bohlokwa bja pukutheto ye bo lebane le gore go tloga ngwageng woo diretotumišo (direto) tša bogologolo (le ga ešita le tša sebjalebja) ga di sa bolelwa fela, di a ngwalwa. Ditaola ga se tša ya badimong le beng ba tšona. Ka tsela yeo bogologolo bo sa le gona, gagolo ge lehono go bolelwa ka ga go gola ga theto/dingwalo ya/tša Sepedi gammogo le go ngwalwa ga direto tše. Ka go realo go ka thwe go ngwalwa ga direto tše ke mothopo wa mathomo wo o huetšago bareti ba Sepedi gore ba itekele mekgwa ye mefsa ya go hlama direto le dingwalo tše tša bona.

Ka lehlakoreng le lengwe, Mojalefa (1995: 1) le Serudu mo go (Gérard, 1993: 157) ba sa no gata ka mošito o tee ka go bolela gore dipuku tša mathomo tša dingwalo tša Sepedi di gatišitšwe ka 1935, gomme tšona ke direto tša Phala, e lego *Kxomo "a thswa*, le taodišophelo ya *Tša bophelo bya Moruti Abraham Serote* yeo e ngwadilwego ke Ramaila. Ka go realo ba sa gatelela gore ngwaga wa 1935 o tla no dula o gopolwa tlabollong le historing ya dingwalo tša Sepedi. Seo basekaseki ba ba sa se bolelago ke gore kgolo yeo ya dingwalo tša Sepedi e ama bjang le go fetola diteng (setšo), ga ešita le thulaganyo ya dingwalo tša bangwadi ba go latela bao ba bogologolo. Tharollo ya bothata bjo e yo lekolwa ka go diriša dikanegelo le ditiragatšo (ge go nyakega le direto) tša Sepedi go tloga bogologolo go fihla lehono. Ka gona tharollo ya nyepo ye e tlo tšweletša phethagatšo ya mmakgonthe ya maikemišetšomagolo a lengwalonyakišišo le, e lego go tsinkela phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

1.5. MAIKEMIŠETŠO

Maikemišetšo a nyakišišo ye a tlo bonwa bjalo ka maitekelo a go tsoma ditsela tšeo dingwalo tša Sepedi di tšweletšago phetogo ya setšo le nako yeo dipuku tša paka yeo di ngwadilwego ka yona. Go phethagatša maikemišetšo ao, go bohlokwa go ithuta dingwalo tša Sepedi tša bogologolo le tša sebjalebjae tša go tloga ka tša baruti ba boromiwa ba Makgowa go fihlela ka tša bangwadi ba paka ya sebjalebjae.

Dingwalo tša go laetša merero le diteng tša bogologolo ke *Padisho III le VI (1929)* bobedi bja tšona) tša go ngwalwa ke Schwellnus, *Ruthe wa Moaba (1938)* ya Legodi Le *Megokgo ya Bjoko (1968)* ya Matsepe (1968). Ge e le dingwalo tša sebjalebjae ke *Maaberone (1940)* le *Modjadji (1957)* tša Franz, *Molomatsebe (1951)* ya Ramaila le *Leratosello (1978)* ya go ngwalwa ke Rafapa. Maikemišetšo a a ka phethagatšwa gabotse ge sengwalo se se ka arolwa ka (a) paka ya bangwadi ba mathomo (Makgowa), (b) paka ya baruti ba Bapedi (ba bogologolo) le (c) paka ya bangwadi ba sebjalebjae.

1.5.1. Nepo ya nyakišišo

Yona e lebane le go:

- hlaloša tshepedišo ya phetogo ya setšo ka go šomiša dingwalo tša sebjalebjae,
- fetleka tshepedišo ye ya phetogo ya setšo ka botlalo, go boloka le go hlaloša dikarolo tše dingwe tša setšo ka nepo ya gore di hole meloko yeo e sa tlogo,
- bona polelo e le sedirišwa seo batho ba setšhaba se se itšego ba se dirišago ka

nepo ya gore ba kgone go phela mmogo ka kwešišanoge ba tla be ba boledišana ka merero ya bophelo ka moka ka polelo yeo ba e antšego letsweleng, le go

- lemoga aetiološi bjalo ka mmotlolo wa polelo woo o tšwelelago ka mokgwa wa popego ya maswao a Thutapolelo.

1.6. TEKOLO YA DINGWALO

Go tla thongwa pele ka go nyakišiša ge e ba go šetše go e na le banyakišiši bao ba šetšego ba lemile tšhemo ye. Phatišišo e utolotše gore go na le bafatišiši bao ba šetšego ba sekasekile dingwalo tša Sepedi ka kakaretšo malebana le khuetšo le ge e ka ba phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi, e lego Thobakgale, Groenewald, Serudu, Serudu le ba bangwe, Magapa, Mampa, Mosidi le Boshego. Bjale go tlo tsinkelwa ditshekatsheko tšeo tša bona go lemoga gore di nyalelane bjang le sererwa sa nyakišišo ye.

1.6.1. Thobakgale, R.M.: Khuetšo ya O.K. Matsepe go bangwadi ba Sepedi (2005)

Ge a ngwala thesese ya bongaka ya go bitšwa “*Khuetšo ya O.K. Matsepe go bangwadi ba Sepedi*”, Thobakgale o bontšha gore Matsepe o hueditše dingwalo tša bangwadi ba go etša Nkadimeng, Moswane, Maserumule, Phasha, Koma le Sekhukhune. Taba yeo e tšwelela gabotse ge go lekolwa dipadi tša bona. Go na le kwano ye e rilego ya go lebana le diteng le tirišo ya polelo. Go iša pele mofatišiši yo o gatelela gore dingwalong tšeo go na le kwano ye e rilego ya go amana le dimelo tša baanegwa, setšo le mathata a bophelo, baetapele le baanegwa ba bašoro ba go se loke. Ka lehlakoreng le lengwe tirišo ya polelo le yona e tswalane kudu magareng ga dingwalo tšeo ka lebaka la gore go rotoga filosofi goba tebelelophelo ya go kwana. Filosofi ye ya bangwadi e bonagala dipading tša Koma (1985) le Sekhukhune (1973).

Ge e le baanegwa ba dipadi tša Rafapa (*Mogwane o a lla*, 1981) le (*Bohwa bja Madimabe*, 1983) le tša Matsepe (*Megokgo ya Bjoko*, 1968) le (*Kgorong ya Moshate*, 1962) ba a fapana ge ba bapetšwa ka ge ba Rafapa ba phetha merero ya sehono mola ba Matsepe bona ba phethagatša melaetša ya setšo.

Mo tirišong ya polelo le gona go utolotšwe gore dingwalo tša Nkadimeng (1984) le Mpepele (1985) di sa swana le tša Matsepe ka mokgwa wa tshegišo le kgegeo. Go rungwa ka go re Thobakgale o gatelela khuetšo ya Matsepe go bangwadi ba bangwe go feta go hlaloša phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

1.6.2. Groenewald, P.S.: ‘Phasha: twee vertelstrategieë’ (1998)

Groenewald o lemogile gore go na le kwano yeo e rilego ya thulaganyo ya padinyana ya *Ke dirišitšwe ke wena* ya go ngwalwa ke R.R. Phasha ka ngwaga wa 1994 gammogo le mo go padi ya *Megokgo ya bjoko* ya Matsepe (1969). Kwano ye e lebane le thekniki ya mmoledi bjalo ka molaodiši. Le ge go le bjalo go lemogwa gore Phasha o dirišitše thekniki yeo ya mmoledi go feta Matsepe. O iša pele ka go bolela gore le ge go le bjalo mongwalelo wa Phasha o hueditšwe ke wa Matsepe. Ka fao go ka thwe Groenewald o laetša khuetšo ye Matsepe a nago le yona go bangwadi ba bangwe.

1.6.3. Serudu, S.M.: Comparative and African Literature (1993)

Ge go hlokomelwa se Serudu a ngwalago ka sona mo go *Comparative and African Literature* (1993), go lemogwa gore le yena o bolela ka khuetšo ya Matsepe go bangwadi ba go swana le Koma (*Maganogano*, 1985), Moswane (*Sebego*, 1985) le Phasha (*Ntshwe*, 1986). Serudu o laetša gore khuetšo yeo e ikepetše gare ga bophelo bja setšo bjoo bošeditšego phedišano ya kgoši le setšhaba, batswadi le bana bophelong bja setšo le seabe sa dingaka tša setšo setšhabeng. Serudu ga a hlaloše taba yeo ka botlalo, mohlomongwe ka gore ga se maikemišetšo a gagwe ka ga sererwa seo.

1.6.4. Serudu, S.M. le ba bangwe: NST 101 (1994)

Ge ba ngwala lengwalotlhahlo, Serudu le ba bangwe ba laeditše gore bongwadi bja Matsepe bo bile maemong a godimo go feta bongwadi bja bangwadi ba bangwe ba Sepedi bao ba ngwadilego pakeng ya gagwe. Bokgoni le bokwala bjoo bja gagwe bo phagamišitše maemo a bongwadi. Maemo ao a bonagala ka go beakanya ditaba le go šomiša polelo dikanegelong tša gagwe tša go swana le *Lešitaphiri* (1963), *Kgorong ya Mošate* (1974) le tše dingwe. Ntlha ye nngwe yeo e gateletšwego e bile ya gore Matsepe ke mongwadi wa pele wa go šomiša baanegwa bjalo ka batho ba go phela. Godimo ga moo, Matsepe o tšweletša ditlwaelo mererong ya setšhaba le bophelo ka kakaretšo ka katlego.

Basekaseki ba ba lemoša gore maemo a godimo a bongwadi bja Matsepe e bile tlhohlo ye kgolo go bangwadi ba bafsa ka ge ba hueditšwe kudu dingwalong tša bona tša ka morago ga tšeo tša Matsepe. Gareng ga tše dingwe, khuetšo yeo ya Matsepe go bona e tšweletše mo tšhomišong ya poledišano, go itheta ga baanegwa, go rea maina, kgetho ya moko wa ditaba le tsela yeo go rerwago melato kgorong ka gona. BoSerudu ba sa gatelela khuetšo ya Matsepe go bangwedi ba Sepedi.

1.6.5. Serudu, S.M.: ‘Place of Matsepe’s novels in the development of Northern Sotho Novel’ (1985)

Ge a ngwala lengwalo la go bitšwa “*Place of Matsepe’s novels in the development of Northern Sotho novel*”, Serudu o bolela gore le ge Matsepe a ena le bokgoni bja go ngwala, o hueditšwe ke tikologo yeo a bego a phela go yona go sa lebalwe le bangwadi bao ba ngwadilego pele ga gagwe. Se se tiišetšwa ke go re yena ka boyena o bone go le bohlokwa gore a ngwale ka ditaba tša magaeng, e lego dingaka tša setšo, boloi, bogoši, koma le merero ye mengwe ya setšo ka kakaretšo. Peakanyo le tatelano ya ditaba tša dikanegelo tša Matsepe ke tšona di kgahlilego bangwadi le babadi ka boati go šala mokgwa woo wa go anega ditaba.

Ge a gatelela khuetšo yeo, Serudu o no re bangwadi (Sekhukhune, Kabu, Rafapa, Lebopa, Bopape le Mashao) ba go hlatlama Matsepe ba bonala ba hlohleleditšwe ke dipadi tšeo tša Matsepe ka ge ba mo ekišitše go ya ka: melaetša, tšhomišo ya polelo le tikologo. Serudu o rumile ka go tšweletša bohlokwa bja Matsepe bjalo ka mohuetši yo mogolo dikanegelong tša go bolela ka merero ya setšo gammogo le thekniki ya filosofi yeo a e dirišitšego ka katlego thulaganyong ya dikanegelo tša gagwe.

1.6.6. Mampa, S.M.: ‘The study of Themes and Expression in the poetry of H.M.L. Lentsoane (1992)

Go nyakišišo ya gagwe, “*The study of themes and expressions in poetry of H.M.L. Lentsoane*” Mampa o lebeledišitše merero le polelo diretong yeo e hueditšwego ke bophelo le mafelo ao mongwadi a phetšego go ona. Mampa o gatelela gore Lentsoane ga a fapane le Matsepe le bangwadi bao ba bangwe ba peleng bao ba hueditšwego ke Matsepe gammogo le tikologo bongwading bja bona. Ditaba tšeo a di ngwadilego tša tikologo le leago, ke merero ya lerato le bophelo bja lapa, e lego maemo a lenyalo, bohlokwa bja bana ka lapeng le tlhalo, bjalobjalo.

Malebana le morero wa go amana le bosadi, monyakišiši yo o bo hlokometše gabotse go ya ka mmala, maikarabelo a mosadi wa Moafrika (wa sebjalebja), go phegelela tekatekano le banna le maitshwaro a go se amogelege setšhabeng. O tšweleditše gape le mathata a bophelo go etša bobbe bja tšhelete, mekgwa ya go tšwa tseleng ya bafsa, tšhomišompe ya dinotagi le diokobatši le tshotlo ya bana ka tsela ya thobalano. Nyakišišo ye e akareditše gape le merero ye mengwe ya tekatekano ya batho pele ga Modimo, khudušo ya Bathobaso ka swele le dipelo tše mpe tša yona gammogo le taolo ya

phalalelo ditoropong. Ka fao go lemogwa gore monyakišiši yo o ngwala ka ga bophelo bjo bofsa go feta bja kgale.

1.6.7. Boshego, P.L.: ‘J.R.L. Rafapa: an exploration of his novels’ (1998)

Lengwalonyakišišong le la bongaka, Boshego o hlaloša ka fao Rafapa a bolelago mererong ya setšo ka gona ka go e nepiša le thuto ye e rilego. O tšweletša kamano magareng ga Rafapa le baanegwa bao a itlhametšego bona: baanegwa bao ba se nago maemo setšhabeng ebilego ba bona bophelo ka leihlo le tee fela, bjalo ka bagale, baphenkgišane le bathekgi. Mekgwanakgwana ya go anega ditaba e lebane le ya sebjalebja: go anegwa ditaba ka go ekiša bangwadi ba go swana le Matsepe ka go šomiša molaodiši go akaretšwa le filosofi ya bangwadi bao (boMatsepe). Ka go realo go ka thwe Rafapa le yena o angwa ke khuetšo ya bangwadi ba peleng le ge a oketša ditaba tšeo ka tša sebjalebja go swana le ge a anega ka ga morero wa lerato. Ka tsela yeo Boshego o gatelela bohlokwa bja thuto ya Rafapa bongwading bja Sepedi.

1.6.8. Magapa, N.I.: Kanegelotseka ya Sepedi (2006)

Magapa o hlaloša seo botseka e lego sona le mehutahutana ya dihlopha tšeo di hwetšwago ka gare ga kanegelotseka. O hlaloša le seo sephiri sa kanegelotseka e lego sona le go lekodišiša melawana yeo e amanago le go tliša sephiri sa kanegelotseka, semelo sa nnete sa monyakišiši ge e le sephiri sa kanegelotseka, go lekola elemente ya leina la mosenyi goba mmolai ge e le sephiri.

Mosekaseki yo o tšwela pele ka go sekaseka gape le elemente ya leina la mogobošwa goba mmolawa e le sephiri, bohlatse bjoo bo tšweletšwago mafelelong go utollwa sephiri le pharogolantšho ya dikanegelotseka tša Sepedi ka go hlaloša ka fao nyakišišo ya go utolla sephiri e sepetšwago ka gona. Monyakišiši yo yena o tšweletša se sefsa seo se bego se se gona bongwading bja Sepedi, e lego botseka. Ka fao go ka thwe o bontšha phetogo dingwalong tša Sepedi. Le ge go le bjalo phetogo ye bjalo o e lebantšha le karolwana ya botseka fela.

1.6.9. Mosidi, M.H.: Khuetšo ya O.K. Matsepe go bangwadi ba Sesotho sa Leboa (1994)

Phatišišo ye e hlatha gore Matsepe o hueditše Lebopa le Phasha mererong ya diteng, tikologo le mongwalelo dingwalong tša bona. Monyakišiši o gatelela gore, le ge go le bjalo go ka se ke gwa ipethwa sefega ka go re bangwadi bao ba hueditšwe thwi ke Matsepe ka gobane khuetšo yeo ga e nape e lebane le thulaganyo le mongwalelo thwi dingwalong tša

Matsepe. Se se ka lemogwago ke gore le bona bjalo ka Matsepe ba hueditšwe ke tikologo yeo ba ikhweditšego ba ngwala ba le go yona. Mosekaseki yo le yena o sa gatelela khuetšo ya Matsepe bangwading ba bangwe.

1.6.10. Kakaretšo ya ditaba

Basekaseki ba ka godimo ba gatelela gore bangwadi ba kgale ba hueditše ba sebjalebjae bongwading bja Sepedi. Bothata ke gore Matsepe (mongwadi wa sebjalebjae wa go ithuta go ngwala ka Ramaila) o ngwadile dingwalo tša bogologolo/setšo, mola Ramaila (mongwadi wa mathomo wa go ngwala dingwalo tša Sepedi) a ngwadile ka merero ya sebjalebjae (sa mehleng yeo, go akaretšwa le Sekriste), e sego ya bogologolo/setšo go ya ka fao go letetšwego ka gona. Therešo ke gore, ka tshwanelo, Ramaila o be a swanetše go ngwala ka merero ya bogologolo, gomme Matsepe a ngwale ka (merero) ya sehono. Yona taba yeo le yona e tlo tanya šedi ya nyakišišo ye.

Le ge go le bjalo, se bohlokwa se se tlogo gatelelwa ke nyakišišo ye, ke phetogo/khuetšo ge e bapetšwa dingwalong tša Sepedi tša bogologolo le tša sebjalebjae go lebeletšwe peakanyo ya ditiragalo tša diteng (setšo) le tša thulaganyo (tše di sekametšego gagolo dingwalong tša Bodikela, go swana le tša botseka le tša lerato), gagologolo ge go lebeletšwa papetšo ya diteng le thulaganyo ya dingwalo tše go hlatha phetogo ye bjalo dingwalong tša Sepedi.

1.7. BOHLOKWA BJA NYAKIŠIŠO

Mo go tekolo ya dingwalo go šetše go bontšhitšwe gore banyakišiši ba peleng ga se ba fatišiša phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi. Le ge mo le mola dinyakišišo tše tša bona di kgwathakgwathile khuetšo, gagolo ya Matsepe go bangwadi ba bangwe ba Sepedi, eupša ga di bolele ka botlalo seo phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi e se emelago le gore e ama bjang tšwetšopele ya dingwalo tše. Taba yeo e bohlokwa, le ge basekaseki bao ba peleng o ka re ga ba bone bohlokwa bja yona, ka gobane go bohlokwahlokwa go lemoga gore bangwadi ba dipuku ba mathomo ba amilwe bjang ke merero ya paka yeo ge go bapetšwa le bangwadi ba sebjalebjae malebana le merero yeo ba ngwalago ka yona lehono.

Ka tsela yeo lengwalonyakišišo le, le bohlokwa ka gobane le tlo thuša go tšweletša tshedimošo ye bohlokwa ye e lebanego le phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi, ya go hlagišwa ka tsela ya go bapetša dingwalo tša maloba le tša lehono gore go tle go lemogwe ge go le kgolo (gagologolo khuetšo ya merero ya merafe ye mengwe) dingwalong

tša Sepedi. Ka fao ge, go rungwa ka go re bohlokwa bja mokgwanyakišišo ye ke go laetša dielemente ka moka tša diteng tšeo di tšweletšago phetogo ye mpsha ya setšo ka botlalo. Mokgwanyakišišo o thuša bangwadi go ngwala ka ditiragalo tša setšo tšeo di diragetšego mafelong a a rilego ka dinako tše di rilego tšeo di dirwago ke batho ba go ja bogabe. Ditiragalo tše mpsha tša batho ba ditšhaba tša go fapana di tšeelwa legato ke ditiragalo tša setala.

Mongwadi o bontšha ditiragalo tša setala ge di fetoga; ebile o hwetša ditiragalo sengwalong sa bogologolo. Ge ditiragalo di ngwadilwe, mmadi o lemoga gape gore le ditiragalo tše dingwe tše mpsha le tšona di fela di timelela. Ge di timelela go ra gore le tšona di fetoga go ba ditiragalo tša setala. Ka tsela yeo mmadi o bona ditiragalo tšeo mongwadi a bego a sa di bone. Ka fao mokgwanyakišišo wo o tlo thuša gape le mo go thulaganyo ya nyakišišo ye.

1.8. TLHALOŠO YA DIKGOPOLO

Dikgopolo tše bohlokwa tšeo di swanetšego go hlalošwa mo phatišišong ye ke (a) setšo le (b) phetogo ya setšo. Tlhalošo ya dikarolwana tše tša sengwalo di bohlokwa ka lebaka la gore ga go na ka tsela yeo go ka bolelwago ka nyakišišo ye go sa bolelwe ka tšona.

1.8.1. Setšo (Culture)

Bryant le Peck (2007: 130) ba šimola tlhalošo ya lereo le, setšo, ka go bolela gore:

The word culture is derived from the Latin word, cultura (from the root cohere: to cultivate, to dwell, to take care, to tend and preserve), which shows its affinity to “agriculture” and also religious worship.

Borateori ba ba laetša gore bophelo bo hlolegile le setšo le tumelo. Go tloga mathomong a bophelo, setšo le tumelo di be di sa fapane. Pele ga bophelo bja dinako tša sebjalebja, setšo le tumelo e be e le selo se tee. Bophelo bo be theilwe godimo ga tumelo. Ke go re, tšohle tšeo di bego di dirwa di be di ithekgile ka tumelo.

Lewis (2008: 18) o hlaloša go iša pele ka go re setšo ke tšohle tšeo di hlolegilego le sehlopha sa leago se se rilego ge se hlolega; palomoka ya ditlhalošo le tshepetšo ya go phethagatša ditlhalošo tšeo; kgoboketšo ya dikakanyo le ditlhalošo tša go swana le boleng, ditumelo, ditlwaelo, mekgwa, maitshwaro, polelo, tirišo, maitokišetšo, le moya wo mobe goba wo mobotse (“*attitude*”) tša sehlopha sona seo sa leago. Ditlhalošo di

theilwe godimo ga medumo ya polelo, e lego ditumanoši, dikatunoši, ditumammogo, pitšo ya mantšu le segalo sa ona.

Polelo le lenaneo le dikgokaganyo (“*communication*”) ke maatla a gare ao a tlemaganyago sehlopha seo sa leago le setšo sa Mo setšong sa sebjalebja, ditšhaba tša go fapana di diriša lenaneo la dikgokaganyo la go swana lefaseng lohle. Lenaneo le la dikgokaganyo le kgontšha batho go boledišana ba le mo gongwe le mo gongwe gape le go bona se sengwe le se sengwe seo se diregago dikhutlong tše nne tša lefase. Didirišwa tša ditlemaganyo go akaretšwa diselefouno, diyalemoya, dithelebišene le tše dingwe. Tšona di kgatha tema ye bohlokwa lenaneong la dikgokaganyo. Lenaneo la dikgokaganyo le tlišitše phetogo ye kgolo ya bophelo lefaseng ka moka. Le ge go le bjalo, sehlopha se sa leago se phela go fapana le dihlopha tše dingwe tša leago, gape se na le ditiro le maikemišetšo ao a fapanago. Sehlopha se sa leago se bitšwa setšhaba.

Thatcher le Miller (1964: 1519) ba hlaloša lereo le go iša pele ka go re mo setšhabeng, setšo ke kgaolo yeo e hlathago mokgwa wa go phela wa setšhaba se se rilego. Setšo sa setšhaba se akaretša bokgabo, mararankodi a di kgokaganyo, saense, politiki, diintasteri, dipapadi, bjalobjalo.

Taylor (1957: 129) le Abrams (2009: 129) ba tšwetša tlhalošo ya setšo pele ka go bolela gore setšo ke selo se tee seo se ipheditšego sa go raragana. Se bopilwe ka selo se sengwe le se sengwe seo motho a se naganago, a se bonago, a se kwago, a se dirago, a se kgomago gape a na le sona bjalo ka moleloko wa setšhaba. Didirišwa go akaretšwa le dijo, diaparo, madulo, bjalobjalo le tšona di dira gore setšo e be selo seo se raraganego.

Ember le Ember (1977: 130) ba oketša tlhalošo ye ka go re setšo ke ditšweletšwa tša ditiro tša batho. Ke ka lebaka leo Bennet le Turner (1948: 202) ba bolelago gore setšo ke ditiro tša maloko a setšhaba tšeo di nago le paterone ya ona ya go phela, ya go fapana le tša maloko a ditšhaba tše dingwe.

Dipaterone tšeo di bitšwa gore ke mokgwa wa bophelo, efela ge dipatrone tše di tsinkelwa ka leihlo la sethekniki di bitšwa gore ke setšo. Turner (2006: 111) yena o nabiša taba ye ka go re setšo ke elemente yeo e kayago phedišano mo bophelong, yeo e filwego lereo; ya ntšhwa go mareo a mangwe, ya ba ya rutwa.

Mciver, Haugen le Kloos (1955: 378) ba katološa tlhalošo ye ka go re setšo sa setšhaba ga se sa ema felo gotee. Ge mehla le mabaka di fetoga le sona se a fetoga. Se dula se fetoga nako le nako. Ke go re bophelo bja lehono bo fapana le bja maloba le maabane.

Go rungwa ka go re teori ya setšo e swanetše go kwešišwa gabotse ka lebaka la gore ke motheo wa phatišišo ye. Mofatišiši o nyaka go utolla phetogo ya setšo sa Bapedi ka dingwalo.

1.8.2 MONGWADI (AUTHOR)

1.8.2.1 MATSENO

Go swanetšwe go hlokomelwa gore go na le mongwadi ge e le mongwadi wa sengwalo le mongwadi ge e le motho yo a sa amanego le sengwalo seo a se ngwadilego. Ka gona go ka thwe go na le bangwadi ba babedi.

Taba ye e bohlokwa kudu mo phatišišong ye ka lebaka la gore nyakišišo ye e lebane le bangwadi e le batho ebile e le bangwadi. Bona ke Majeremane goba Matoitšhi a go swana le Schwellnus le France (baruti ba boromiwa ba Lutere ya Berlin), le Bapedi, e lego Ramaila le Legodi (Baruti ba Bapedi) gape le Matsepe le Rafapa (bangwadi ba sebjalebja).

Ge go yo sekasekwa mongwadi, go ya go lebelelwa (a) mongwadi ge e le motho le (b) mongwadi ge e le mongwadi.

1.8.2.2. MONGWADI GE E LE MOTHO

Stillinger (1991: 4), Birroti le Miller (1993: 138), Wales (1989: 42) le Karolides (2000: 11) ba re mongwadi ke modiragatši wa sengwalo. Davis le Schleifer (1989: 270) bona ba oketša ka go re ke mothopo le mohlamu wa sengwalo. Hawthorn (1992: 18) o iša pele ka go re bongwadi bo ama maikutlo goba atmosfere goba khuduego le molaetša woo mongwadi a ratago go o abelana le babadi. Ke ka fao Mokhondo (1997: 2) a rego:

The word “author” ... means “one who makes grow.” One who plants a seed of thought in the mind which may partly taken from a simple joke, and mysteriously and indefinably, starts to “author” it by engaging the mind in a process of originally growing a story.

Rateori yo o gatelela gore mongwadi ke mogodiši wa sengwalo ebile o fa mmadi tshedimošo. Beetle (1949: 3) le Woodmansee (1994: 35) ba re ye nngwe ya dipharologantšho tša mongwadi ke gore ke motho wa go ba le maikarabelo a go ngwala sengwalo. Ge a otlolla polelo yeo Woodmansee gona letlakaleng leo o re:

an author is an individual who is solely responsible as thus exclusively deserving credit – for production of a unique original work.

Woodmansee o tiišetša gore mongwadi ke motšweletši wa sengwalo sa mathomo sa moswanamong. Tšweletšo ye ya mongwadi e lebane le motheo wa ditlhalošo le ditiragalo tša modiro wo o rilego, diphetogo, ditšhišinyo le dithulaganyo tša mehutahuta. Go nabiša kgopolo ye, rateori yo o re tšweletšo e lebane gape le tshwaragano ye e rilego ya ditaba go bopa molaetša wo o kwagalago mo ditsebeng le mo monaganong wa mmadi.

Gego hlalošwa ka se modiro wa mongwadi e lego sona, e lego ntlha yeo modiro wa gagwe o kgonago go hlaloša le go fa boleng bja sengwalo. Davis le Schleifer (1989:263) Le Earnshaw (1996: 31) ba bolelago gore mongwadi o ngwala ka maitemogelo a gagwe. Gona letlakaleng leo, Davis le Schleifer ba tšwela pele ka go bolela gore:

Foucault uses this insight into the social/political nature of the notion of author to problematize the subjectivity of the writer, that is, to assert that a text is never the product of a unified consciousness (the author) but consists in several, socially determined roles, or “author – functions.

BoDavis ba bolela gore mongwadi o ngwala ka merero yeo e diragalelago setšhaba le yeo e mo diragalelago. Se se ra gore mongwadi ga a ngwale ka ditaba tšeo a ikgopolelago tšona.

Ge e le Pease mo go Lentricchia le McLanghlin (1990: 113) o re mongwadi o ngwala ka ditaba tša setšo sa setšhaba seo. O dio re:

To elucidate the critical part the author continues to play in the material life of a culture, Foucault takes Barthes’ “death of the author rule” as a literal ethical imperative and imagines what would happen if authors actually disappeared from culture. For one thing, there would then be no warrant for criticism.

Rateori ya o bolela gore sengwalo se tšwa mo setšong ka ge setšo e le mothopo wa sona. Maxwell-Mahon (1988: 325) o tšwetša kgopolo ye pele ka gore polelo ke ye nngwe ya karolo ya setšo yeo mongwadi a e šomišago go ngwala sengwalo ka go bolela gore:

The author is what gives the disturbing language of fiction its unites,

Go ya ka Maxwell-Mahon, polelo e bohlokwa ka lebaka la gore e tlemagantšha boitlhamelo bja mongwadi le maikutlo a gagwe.

Go akaretšwa ka gore mongwadi ke motho wa go phela. Ke go re o dira se sengwe le se sengwe seo se dirwago ke motho yo a phelago lefaseng le. Mongwadi e ka ba monna goba mosadi. Ka ge e le motho yoo a hlotšwego ke monna le mosadi, le yena o a hlokofala. Mongwadi o fapana le batho bao e sego bangwadi ka lebaka la gore yena o kgona go lemoga taba ye nngwe moo a phelago gona gomme a e ngwala ka mo pukung. Puku yeo e ka ba padi, tiragatšo, theto, taodišo, kanegelokopana le tše dingwe. Mongwadi o ruta babadi ka ditaba tša bophelo ka kakaretšo.

1.8.2.3. MONGWADI E LE MONGWADI

Michel Foucault mo go Nehamas (1981: 136) le Hawthorn (1992: 19) ba re mongwadi ge e le mongwadi ke motho wa go se phele. Ke go re ga se motho eupša ke mongwadi yoo mongwadi wa go phela a itlhametšego yena. Harris (1992: 16) o nabiša kgopolo ye ka go re mongwadi yo ga a hlohloletšwe ke selo go ngwala ka lebaka la gore ga a ngwale selo.

Tompkins (1980: 18) yena o iša pele ka go bolela gore:

It is now common in the classroom as well as in criticism to distinguish carefully between the author of a literary work of art and the fictitious speaker within the work.

Tompkins o laetša gore go na le mongwadi wa go phela le yo a sa phelego.

Marggraff (1996: 25) o re Strachan o bolela gore mehuta ye meraro ya mongwadi ke (a) mongwadiphelo (biographical author), (b) Mongwadingwalo (implied author) le (c) mongwadikgopolo (abstract author). Baldick (1992: 146) o re mohuta wa bone wa mongwadi ke moanegi.

Bjale go ya go hlalošwa mehuta yeo mene ya bangwadi.

- **Mongwadiphelo (Biographical author)**

Marggraff (1996: 25) o dio thoma ka go re:

...the biographical author is the actual human being physically writing a text who appears outside the narrative and who is exposed to the inconsistencies of real life as a result he would be able to have different opinions in different works.

Go bolelwa gore mongwadiphelo ke mongwadi yo a ngwalago ka ditaba tšeo di amago bophelo bja gagwe goba motho yo mongwe. Ka gona ditaba tše a ngwalago ka tšona ke

tšweletšo ya poledišano magareng ga gagwe le motho yoo a ngwalago ka yena. Mongwadiwa o botša mongwadiphelo ka ditaba tšeo di mo diragetšego gomme mongwadiphelo a ngwala ka tšona.

Karolides (2000: 18) yena o tlatša ka go re ditaba tšona tšeo di amago mongwadiwa di akaretša mabaka ohle a a mo hlohleletšago go tšwela pele mo bophelong bja gagwe go swana le saekholotši, leago, kgwerano ya gagwe le batho ba bangwe, mesepelo le dinako tšeo a phetšego go tšona. Stanley (1992:124) o oketša ka go re mmadi o bitšwa mongwadiphelo ge a na le dipheho tšeo a di tšeago ka mongwadiwa.

Holman (1972: 63) o otlolla kgopolo ye ka go re go na le dinyakwa tšeo di swanetšego go hlokomelwa ge go hlangwa ditaba tša mongwadiwa ka go bolela gore:

It must be a history, but an accurate history. One which points not only one aspect of the man but all important aspects. It must be the life of a "particular" man focussed clearly on that man with more casual reference to the background of the social and political institutions of his time.

Go bolelwa ka dinyakwa tše di latelago: (a) Ditaba tše go bolelwago ka tšona e be tša maleba ebile di tšweletše mahlakore ka moka ka ga bophelo bja mongwadiwa le (b) gore go swanetše go bolelwe ka ga bophelo bja motho yo mongwe yo a rilego go hlokometšwe dinako tšeo a phetšego mo go tšona. Ke ka fao Karolides (2000: 20) a rego ge maitshwaro a mongwadiwa a tsebja, gona ditaba tša gagwe e tla ba tša therešo. Holman (1972: 64) o iša pele ka go re senyakwa se sengwe ke gore go ngwalwe ka ditaba tša mongwadiwa go tloga bobjaneng go fihla bogolong bja gagwe. Ge ntlha ye e ngwadilwe ka tshwanelo, gona e kgona go tšweletša boleng bja mongwadiwa.

Go akaretšwa ka gore mongwadiphelo ke mongwadi wa go phela yoo a ngwalago ka ditaba tša mongwadiwa tšeo di mo hlagetšego. Gantši ditaba tšeo o botšwa ke mongwadiwa. Ke ka lebaka leo ditaba tšeo gantši e lego tša therešo ka ge e se tša boikgopolelo. Se bohlokwa gape ke gore mongwadi o senollela mmadi ditaba tša nnete tšeo di ilego tša mo diragalela.

- **Mongwadingwalo (Implied or implicit author)**

Fowler (1973: 15), Booth (1983: 15), Coen (1994: 17) le Bal (1985: 107) ba re mongwadingwalo ke mongwadi yo mongwadi wa go phela a itlhamelago yena mo seswantšhong sa gagwe gore babadi ba mmone bjalo ka motho wa nama le madi. O fapana le mongwadi wa nnete ka ge yena a tseba tšohle ka mo sengwalong. Hoffman le Murphy (1988: 268-270), Wales (1995: 239) le Hawthorn (2001: 155) ba bolela gore ga a hlangwe ke mongwadi wa go phela fela eupša le babadi ba a mo hlama.

Marggraff (1996: 25) o iša pele ka go re:

The implicit author is the stable entity who consistently appears within a specific work, can be seen as the producer of the narrative text, and has at his disposal a technical function which includes character division as well as the functioning of a process such as selection organization.

Rateori yo o re mongwadingwalo o lebane le bohلامي. Ka gona o na le mediro yeo a e dirago ka gare ga sengwalo go swana le go rulaganya sengwalo, go nea baanegwa mediro le go tšweletša molaetša. Harris (1992: 15) o nabiša taba ye ka go re mongwadi yo ke motho wa sengwalo. Ke go re ga a phele. Ga a kgone go ngwala sengwalo. Chatman (1978: 148) le Wall (1991: 239) ba tšwetša kgopolo ye pele ka go bolela gore mongwadi yo o tšweletšwa ke mongwadi wa go phela ka nepo ya gore mmadi a mmone bjalo ka motho wa go phela. Chatman gona letlakaleng leo o hlaloša go ya pele ka go bolela gore mongwadi yo ga a bolele, ka fao o fapana le moanegi ka lebaka la gore ga a na lentšu fela o a laela le go laola a dutše a homotše.

Go akaretšwa ka go re mongwadingwalo ke mongwadi ka gare ga sengwalo. Ga se motho wa nama le madi eupša e dio ba seswantšho sa motho wa nama le mmadi. Mongwadi yo ke yena leina la sengwalo seo. Ka lebaka la leina leo, o tsebja ke babadi. Ge e le mongwadi yena o ipopetše mongwadingwalo ka go ngwala leina la gagwe ka gare ga sengwalo ka nepo ya gore babadi ba tsebe gore sengwalo seo ke sa mang. Ke ka lona leina le la sengwalo ge mmadi a kgona go tseba mongsengwalo le ditaba tšohle tšeo di lego ka gare ga sengwalo ka go ipopela yena mogopolong wa gagwe le go bala ditaba tša mongwadi.

- **Mongwadikgopolo (Abstract author)**

Margraff (1996: 25) o re:

*an abstract author ... is engaged in how a text is read (or understood)
... the abstract author can be regarded as the result of the reading
investigation.*

Rateori yo o bolela gore ge mmadi a bala sengwalo go hlolega mongwadikgopolo ka gare ga kgopolo ya gagwe.

Harley (1987: 62) o tšwetša taba ye pele ka go re:

*... is die abstrakte outer die beliggaming of gehipostaseerde speelbeeld
van die skrywer as wesenspersoonlikheid.*

Polelo ye e hlatha gore ke mongwadi yoo a naganwago ke mmadi. Hernadi (1972: 175) o re le ge mongwadi yo a tšwelela ge babadi ba bala, fela yena o dula ka mogopolong wa mmadi.

Go rungwa ka gore mongwadikgopolo ke mongwadi yoo a bopšago ke babadi ge ba bala sengwalo. Ka ge babadi ba fapana, le bangwadikgopolo ba fapana go ya ka dikgopolo tša babadi.

1.8.2.4. Moanegi (Narrator)

Bal (1985: 119), Prince (1987: 65), Stern (1991: 160) le Culler (1997: 88) ba hlaloša moanegi ka go re ke mmegi wa ditaba goba lona lentšu leo le kwagalago le bolela ka gare ga sengwalo. Gona letlakaleng leo Bal o tšwetša pele taba ye ka go re:

*When ... I discuss the narrative agent, or narrator I mean the linguistic
subject, a function and not a person, which expresses itself in the
language that constitute the text.*

Rateori yo o bolela gore moanegi ke sedirišwa, modiredi goba modiro wo o kgabaganyago ka gare ga sengwalo. Moanegi ga se motho wa go phela. Rateori yo o tšwela pele ka go re moo go nago le polelo, go na le motho yoo a bolelago. Go gatelelwa ka go re mongwadi o diriša moanegwa yo mongwe go anega ka ditaba tša sengwalo e le moanegi yo a anegago ditaba mo maamong a mongwadi. Bangwadi ba bangwe ba fa baanegi maina. Fowler (1987: 156) o tiišetša ntlha ye ka go re:

In imaginative literature the nature of the link between the reader and the text is crucial and here the narrator becomes important. This may be the author speaking in his, own voice, the author adopting some role towards the reader such as an honest friend, a joking companion or a contemptuous enemy; or a “character or characters”.

Fowler o re moanegi o na le modiro wa go tlemaganya mmoledi le sengwalo, ka fao e ka ba mogwera wa mmadi ka lebaka la gore o hlaloša ditiragalo tša sengwalo seo, fela go na le pharologantšho magareng ga mongwadi le moanegi ka gobane moanegi ke moriti wa mongwadi. Bal (1985: 120) o fa pharologantšho ye nngwe ya moanegi ka go re:

The notion of the narrator needs still further placement. We also do not mean a story-teller, a visible, fictive “I” who interferes in his/her account as much as she/he likes, or even participates as a character in the action. Such a visible narrator, one of the several different possibilities of manifestation.

Rateori yo o gatelela gore moanegi ga se mmegi wa ditaba, ebile ga se motho wa sengwalo, ka gona ga a na seabe mo ditiragalong tša sengwalo go swana le moanegwa.

Gordon (1973: 17), Abrams (2009: 145) le Schipper (1989: 102) ba re go na le mehuta ya moanegi ye e tlwaelegilego goba ya bogologolo yeo e tlogo go hlalošwa ka fase. Schipper o tšwela pele ka go re molaetša wa sengwalo o ka tšweletšwa ka motho wa pele, wa bobedi le wa boraro le ge e le gore ga se go tlwaelwe kudu gore molaetša o tšweletšwe ka motho wa bobedi. Prince (1982:7) o hlaloša mehuta ye ya baanegi ka go re:

The first person is defined as the one who speaks, the second person as the one who is spoken to, and the third person as the being or object that is spoken to.

Go pepeneneng gore nnete borateori ba ba a kwana gore go na le mehuta ye meraro ya moanegi, e lego mmoledi goba motho wa pele (**addresser**), mmoledišwa goba motho wa bobedi (**addressee**) le mmolelwa goba motho wa boraro (**addressed**).

Go akaretšwa ka gore moanegi ke mmegi wa ditaba ebile ke lentšu leo le kwagalago le bolela ka gare ga sengwalo. Ke sedirišwa le modiro wo o dirwago ka gare ga sengwalo. Moanegi ga se motho eupša ke moanegwa yo a dirišwago ke mongwadi go anega ditaba. Moanegi o tlemaganya mmoledi le sengwalo. Mehuta ya baanegi ke mmoledi – motho

wa pele, mmoledišwa – motho wa bobedi le mmolelwa – motho wa boraro. Mongwadi o tšweletša molaetša wa gagwe ka mehuta ye meraro ye ya moanegi.

- **Mmoledi – Motho wa pele**

Romberg (1962: 58), Stanzel (1986: 4), Martin (1986: 135), Cohan le Shires (1988: 90) le Fludernik (1996: 47) ba hlaloša gore ge moanegi e le mmoledi o hwetšwa mo gare ga polelo bjalo ka motho yoo a nago le seabe go swana le mmoledi, mmoledišwa gape le mmolelwa. Gona letlakaleng leo, Cohan le Shires ba otlolola tlhalošo ye ka go re:

When a character is also a character in the story, however peripheral, the narration is character – bound, told in the first person (so named because of first – person pronoun – I- used to refer to the character who also narrates) ...

Ge moanegi e le yo mongwe wa baanegwa mo tabeng ya sengwalo a ka bolela taba yeo a e lebantše le yena, ka gona o gapeletšega go diriša leemedi la motho wa pele, e lego **nna/ke**. Go kgonthišiša taba ye, Cole (1955: 127), Matseke (1968: 30) le Mogapi (1984: 81) ba hlaloša gore **nna/ke** ke leemedi la motho wa pele goba mmegi. Gona letlakaleng leo Abrams o tšwetša kgopolo yeo pele ka go re moanegi wa mohuta wo gantši ga a na tsebo ye ntši ka seo se diragalago mo sengwalong le ge e le mo dikgopolong tša baanegwa ka yena. Ka go realo tsebo ya gagwe ke yeo e lekaneditšwego fela. Go ka gatelelwa gape ka gore mmoledi ke moanegi eupša ga se mongwadi. Ke go re, moanegi yo a ka bega ka se se mo diragalelago goba a se bonego se diragalela ba bangwe goba se a se boditšwego ke yo mongwe goba ba bangwe (Schipper, 1989: 106).Romberg (1962: 61) le Stanzel (1986: 87) ba tšwetša pele taba ye ka gore mongwadi a ka diriša mohuta wo wa moanegi bjalo ka thekniki ye e rilego ya go anega ditaba.

Go akaretšwa ka gore mmoledi ke motho yoo a hwetšwago ka gare ga poledišano ya mongwadi le mmadi bjalo ka motho yoo a nago le seabe sengwalong. Mo sengwalong, mmoledi o bega ditaba ka go diriša mantšu, nna/ke. Ka ge mmoledi e se mongwadi, ga a tsebe tšeo di diragalago gape le dikgopolo tša baanegwa ba bangwe. Ke ka fao a begago ka tšeo di mo diragalelago goba a di boditšwego. Mongwadi o diriša mmoledi e le thekniki.

- **Mmoledišwa – Motho wa bobedi**

Rabinowitz le Phelan (1994: 168-9) le Abrams (2009: 234) ba hlaloša mmoledišwa ka go re ke moanegi yo a bolelago le mmadi goba motheeletši thwii mabapi le ditaba tšeo a di dirago, tšeo a di dirilego goba tšeo a sa tlogo go di dira.

Gona letlakaleng leo Abrams o tšwela pele ka go re:

... an address by narrator to someone he calls by the second-person pronoun “you” ... This second-person may turn out to be a specific fictional character, or the reader of the story, or even the narrator himself or herself, or not clearly or consistently the one or the other ...

Rateori yo o bolela gore mmoledišwa ke motho wa bobedi yoo go bolelwago le yena. Motho yo, ke yo a ka dirišwago ke mongwadi bjalo ka moanegi yo mongwe goba a dirišwa bjalo ka moanegwa mo sengwalong.

Ka kakaretšo go ka thwe mmoledišwa ke moanegi yo a bolelago le babadi goba batheeletši thwii, motho wa bobedi yoo go bolelwago le yena ebile yena motho yo ke yo a dirišwago ke mongwadi bjalo ka moanegi yo mongwe goba a dirišwa bjalo ka moanegwa mo sengwalong.

- **Mmolelwa – Motho wa boraro**

Taylor (1981: 76), Prince (1982: 14) le Culler (1997: 87) ba bolela gore mmolelwa ga se motho wa sengwalo, ke gore ga se yo mongwe wa baanegwa. Gona letlakaleng leo, Prince o otlolla tlhalošo ye ka go re:

When the narrator is not a character, we usually speak of a third-person narrative, because the events narrated refer to third-person ...

Rateori yo o bolela gore mongwadi a ka diriša moanegi bjalo ka mmolelwa yo go bolelwago ka yena ka gare ga sengwalo. Go tšwetša pele tlhalošo ye Roberts (1991: 89) o hlaloša gore go na le mehuta ye meraro ya mmolelwa, e lego moanegi wa go se tšee lehlakore (objective/ dramatic narrator), moanegi wa motsebatšohle (Omniscient narrator) le moanegi wa tsebo yeo e lekaneditšwego (limited third- person or omniscient narrator).

- **Moanegi wa go se tšee lehlakore (Objective/dramatic)**

Roberts (1991: 89) o re moanegi wa go se tšee lehlakore ke moanegi yo o fago pego ka mokgwa wo e lego ka gona, a sa oketše le ge e le go fokotša se sengwe. Ke go re o anega

ditaba goba ditiragalo ka moo di lego ka gona. Go ka thwe ke moanegwa wa go ba le nnete. Ga a re taba ye e ka mo tsentsha kotsing gomme a bolela maaka gore a se tsene mathateng.

- **Moanegi wa motsebatšohle (Omniscient narrator)**

Turco (1999: 54) o re:

The omniscient ... The narrator knows all about everything, internal and external, everywhere in the story, and narrates it thus.

Rateori yo o re mongwadi o diriša moanegi bjalo ka motsebatšohle. Ke gore o fa moanegi tsebo ya se sengwe le se sengwe ka sengwalong. Moanegi yo o laola baanegwa le ditiragalo tša sengwalo.

- **Moanegi wa tsebo yeo e lekaneditšwego (Limited third-person/omniscient narrator)**

Baldick (1990: 173) o re mongwadi o diriša moanegwa goba sehlopha sa baanegwa go tšweletša tiragalo ye e rilego fela. Baanegwa goba sehlopha seo sa baanegwa se ka tšwelela ka yona tiragalo yeo fela sengwalo. Ge e le Genette (1980: 248) o arola baanegi ka dikarolo tše nne, e lego:

- **Moanegimogoloyo a lego ka ntle ga taba (extradiegetic heterodiegetic narrator)**

Genette o hlaloša moanegimogolo yo a lego ka ntle ga taba gore ke mohuta wa moanegi yoo a dirišwago bjalo ka mmegi wa ditaba wa maemo a malekelekeng yo a bolelago taba yeo a senago seabe mo go yona. Se se hlatha gore ga se moanegwa wa sengwalo eupša ke mmegi fela wa ditaba.

- **Moanegimogolo yo a lego mo tabeng (extradiegetic-homodiegetic narrator)**

Moanegimogolo yo a lego mo tabeng o hlalošwa go ba moanegwa yo a tšeerego maemo a mmegi wa ditaba mo sengwalong.

- **Moaneginyane yo a lego ka ntle ga taba (intradiegetic-heterodiegetic narrator)**

Genette o sa hlaloša gore moaneginyane yo a lego ka ntle ga taba ke moanegwa yo a tšeago maemo a mmegi go hlaloša ditaba tše di sa mo amego.

o **Moaneginyane yo a lego mo tabeng (intradiegetic-homodiegetic narrator).**

Rateori yo o ruma ka go re moaneginyane yo a lego mo tabeng ke moanegi yo a tšeago maemo a mmegi go itlhaloša.

Go akaretšwa ka gore moanegi ke moanegi wa sengwalo yo bangwe ba basekaseki ba rego o na le mahlakore a mararo mola ba bangwe ba re o na le mahlakore a mane. Go lemogwa gore mehuta ya baanegi go ya ka fao e hlalošwago ka gona e lebane le dithekniki tšeo mongwadi a ka di šomišago go rulaganya ditaba ka nepo ya go tšweletša molaetša wa gagwe.

1.8.2.5. KAKARETŠO

Go na le mehuta ye mebedi ya mongwadi, e lego mongwadi e le motho le mongwadi e le mongwadi mo sengwalong. Mongwadi bjalo ka motho yo a phelago ke mongwadi yoo a ngwalago dingwalo ka go fapafapana ga tšona go ya ka moo a hlohleletšwago ke maikutlo a gagwe ka gona. Ke motho yoo a nago le bokgoni bja botlhami le bongwadi bja dingwalo. Mo nyakišišong ye bangwadi ke Schwellnus, Franz, Ramaila, Legodi, Matsepe le Rafapa bjalo ka bangwadi bao ba ngwadilego dingwalo tša go fapafapana.

Mongwadi mo sengwalong o hlalošitšwe e le kgopolo, ka gona ga se motho eupša ke seakanywa seo se hweditšego bodulo ka kgopolong ya mongwadi le mmadi. Mongwadi yo o arotšwe ka mongwadiphelo, mongwadingwalo le mongwadikgopolo. Mongwadiphelo ke mongwadi yo a ngwalago ka maphelo a batho, ke go re, o ngwala ka ditiragalo tša nnete mo bophelong. Mongwadingwalo ke mongwadi yo a lebanego le sebopego sa sengwalo.

O dirišwa ke mongwadi wa nnete go fihlelela maikemišetšo a gagwe. Ge e le mongwadikgopolo yena, ke mongwadi yo a tšwelelago ge mmadi a bala sengwalo. Le mongwadi yo o šomišwa go fihlelela nepo ya mongwadi wa nnete. Ke lona lebaka leo le dirago gore basekaseki ba re mongwadingwalo le mongwadikgopolo ke mongwadi o tee ka ge ba dira mediro ya go swana.

Phatišišo ye e hlalošitše gape mongwadi e le moanegi. Mohuta wo wa mongwadi ke lentšu (**voice**) la sengwalo leo le anegelago mmadi ditaba ka moka tša sengwalo mo boemong bja mongwadi. Ka dinako tše dingwe go ka bolelwa ka moanegwa yoo a nago le seabe ditiragalong tša sengwalo.

Go tla lemogwa gore go bohlokwa go hlaloša mehuta ya mongwadi ka lebaka la gore e na le modiro le thušo ge go sekasekwa dikanegelokopana tša “*Padisho III le VI*” tša go ngwalwa ke Schwellnus, tiragatšo ya “*Maaberone*” le ya “*Modjadji*” tša Franz, “*Swara mong wa kuane ye*” le “*Letšoba le le ponnego*”, e le dikanegelokopana tseo di ngwadilwego ke Ramaila go tšwa go puku ya dikanegelokopana ya “*Molomatsebe*”, padinyana ya “*Ruthe wa Moaba*” ya Legodi, padi ya “*Megokgo ya Bjoko*” ya Matsepe le ya “*Leratosello*” ya go ngwalwa ke Rafapa.

1.8.3 Phetogo ya setšo (Change of culture)

Simmel (1950: 34) o re sebjalebjae ke ge batho ba tlogela setšo sa bobona gomme ba šala ditšo tša ditšhaba tše dingwe morago. Winter, Beidelman, Manners le Diamond (1967: 21) ba re:

Cultural change is the structural and ideological modifications and transformation that exhibit new qualities.

Borateori ba ba hlatha gore phetogo ya setšo e tliša bophelo bjo bofsa bjoo bo šikerego merero ye bohlokwa ya go hlakana le ditšhitišo.

Ge ba hlaloša go iša pele, Knot, Muers le Aldridge (2008: 6) ba bolela gore phetogo ya setšo ke phetogo yeo e hlotšwego ke khuetšo ya setšo sa Makepitale. Maloko a setšhaba a phela go ya ka moo Makepitale a nyakago a phela ka gona. Ke go re Makepitale a fetošitše maitshwaro a maloko le setšhaba ka kakaretšo. Ke ka lebaka leo Simmel (1950: 34) ka wa gagwe wa go ja bogobe a rego lebaka le legolo la go hlola gore ditšhaba tša bogologolo di kgeregele metsesetoropong ke tšhelete.

Kgatla (2000: 4) le Grobber, Katsane le Mabitsela (1988: 114) ba nabiša kgopolo ye ka go re phetogo ya setšo e bohlokwa kudu ka lebaka la gore e dirile gore sengwalo sa sebjalebjae sa Bapedi se be gona go thoma mathomong a ngwagakgolo wa masomepedi. Sona se tšweleditšwe ke baruti ba boromiwa ba kereke ya Lutere ya Berlin go Bapedi gomme le Bapedi le bona ba thoma go ngwala dingwalo tša bona. Go tloga gona moo dingwalo: sa bogologolo (sa go bolelwa ka molomo) le sa sebjalebjae (sa go ngwalwa ka pene) tša sepetšana tsela e tee fela di sa hlakane.

Durkheim (1905: 21) o tšwetša taba ye pele ka go re phetogo ya setšo e gwahlafaditše dikgopolo tša seboka tša ditšhaba tša bogologolo ka lebaka la gore ditšhaba tša Bodikela di hueditše ditšhaba tša Afrika go tlogela ditšo tša tšona gomme tša latela ditšo tša

Bodikela. Le ge go le boima go tlogela mekgwa ya setšo ya go phela, ditšhaba tša bogologolo di tlogetše ye mengwe ya mekgwa yeo ya go iphediša. Taba ye e gatelelwa ke Weber (1922: 45) ge a re ga se gwa ba bonolo go maloko a ditšhaba tša Bathobaso go tlogela mokgwa wa setšo wa go otlala basenyi, e lego wa kgoši go ya go wa kgolego, e lego wa mmušo. Tsheko ya mmušo le ya kgoši di sepela mmogo fela ye nngwe le ye nngwe e dira mošomo wa yona ka tsela ya yona. Le ge go le bjalo, tsheko ya kgoši ga e sa na maatla ka ge e laolwa ke mmušo. Se se tlišwa ke gore le bona magoši ba šomiša kgolego ge ba tshwenywa ke maloko a setšhaba.

Tlhalošo ya phetogo maphelong a batho e tlo thuša ka kudu nyakišišong ye ka gobane e tlo ba bjalo ka seipone sa go bonega mabaka maphelong a batho (Bapedi). Ke go re phetogo mererong ya bophelo o tlo kgonthišiša gore ditiragalo tša setšo sa setšhaba sa Bapedi di fetogile le mabaka goba aowa.

1.8.4. Paka (Period)

Abrams (2009: 219) o dio šimola ka go re '*Period is segments of time*'. Seo se gatelelwago ke rateori yo ke gore paka ke karogano goba dikarolo tša nako. Ge a nabiša kgopolo ye Baldick (1992: 274) o re paka ke:

A length of time in the history of a particular country, in the life of a particular person or literary work.

Baldick o tšwetša pele taba ye ka go re paka ke botelele bjo bo rilego bja nako yeo motho yo a rilego a phetšego go yona gape le dingwalo tše di rilego di ngwadilwego ka yona.

Ge e le Turco (1999:204) o re:

Period is determined by minutes, hours, days, weeks, months and years.

Rateori yo o tšweletša ntlha ya go re botelele bja paka bo fapana go ya ka moo motho a ikhwetšago a šoma ka gona. Shipley (1970: 60) yena o re ponagalo ya paka ya dingwalo e tšwelela ka papetšo, gomme dingwalo tšeo tša hlopša ka go swana ga tšona goba ka go fapana ga tšona go ya ka mabakahistori ao a rilego goba mengwaga.

Go rungwa ka gore paka ke botelele bja nako ya ditaba tše di rilego tšeo di fetilego. Ditaba tšeo di ka ba mabapi le dingwalo, naga, batho, bjalobjalo.

1.9. THULAGANYO YA DIKGAOLO

Kgaolo ya pele e hlaloša metheo ya go lebana le nyakišišo ya phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi ka go nepiša ditaba tše:

- phetogonepišo ya nyakišišo ye,
- lemorago la nyakišišo,
- maikemišetšo (a lebane le nepo ya nyakišišo),
- tekolo ya dingwalo,
- bohlokwa bja nyakišišo,
- tlhalošo ya dikgopolo le
- thulaganyo ya dikgaolo.

Kgaolo ya bobedi yona e tlo lebane le mekgwanyakišišo ye tshela, e lego mokgwa wa khwalithethifi woo o lebanego le mekgwanyakišišo ye: mokgwa wa go hlaloša, wa go hlatholla le wa go bapetša. Mokgwa wa Bomaksisimo wona o theilwego godimo ga politiki, *aetiološi*, ekonomi, leago le botsogelano. Ge e le teori ya sebjalebjae yona e laetša phetogo ya setšo nakong ye e rilego go akaretšwa le boitemogelo bjo bofsa gape le mehla ye mefsa. Mokgatlosebjalebjae o fetotše popego ya sengwalo. Mokgwa wa tlhabologo e fetotšego maphelo a Baswana. Mokgwa wa Bokriste o bolela ka tumelo ya Bodikela yeo e feleleditšego e fetotše bophelo bja Bapedi ka go tlogela setšo sa bona gomme ba šala morago ditšo tša ba bangwe.

Kgaolo ya boraro e yo hlaloša sengwalo gammogo le magoro a sona. Ke ka wona mokgwa woo sengwalo se tlogo nepišwa ka go hlatholla seo mmoledi le mmadi ba amantšhwago le sengwalo ka gona. Godimo ga moo sengwalo se yo lebelelwa gape go šeditšwe lenaneotheo la teori ya sengwalo le le bopilwego godimo ga motheo wa mmotlolo wa narathološi ye e fetotšwego ya go bitšwa taetšonyakišišo. Ke go re go yo hlalošwa sebopego sa sengwalo ge se na le matlalo a mararo, e lego diteng, thulaganyo le mongwalelo.

Gwa hlalošwa gape mehuta ye megolo ye mebedi ya sengwalo, e lego sengwalo sa bogologolo le sa sebjalebjae. Go tla tšweletšwa sengwalo sa sebjalebjae sa mathomo lefaseng. Phetogo ya setšo ya diteng (direrwa) le thulaganyo (merero) le tšona di ya go bewa pepeneneng.

Kgaolong ya bone e yo lekola paka ya bangwadi ba Makgowa go šeditšwe bangwadi ba babedi fela, e lego Schwellnus, go hlokometšwe dingwalo tša gagwe *Padisho III* (1929), le *Padisho VI* (1929) gammogo le Franz, go lekolwa dingwalo tša gagwe, e lego *Maaberone* (1940) le *Modjadji* (1947).

Kgaolo ya bohlanano e yo sekaseka paka ya bangwadi ba baruti ba Bapedi ka go itebanya le bangwadi ba babedi fela, e lego Ramaila le Legodi. Go tlo hlaola dingwalo tše pedi fela tša bona, e lego *Molomatsebe* (1951) ya Ramaila, mo go yona go tlo kgethwa kanegelokopana e tee, e lego *Swarang mong wa kuane yeo le Letšoba le le ponnego le Ruthe wa Moaba* (1938) ya Legodi.

Mo go kgaolo ya boselela gona go yo tsinkelwa paka ya bangwadi ba sebjalebjae ka go kgetha dingwalo tša Matsepe (*Megokgo ya Bjoko*) le tša Rafapa (*Leratosello*) go emela tšeo tše dingwe.

Mo kgaolong ya bošupa go tlo bapetšwa bangwadi bao ba ngwadilego ka merero ya bogologolo (Schwellnus, Legodi le Matsepe) le bao ba ngwadilego ka ya sebjalebjae (Franz, Ramaila le Rafapa)

Mo go kgaolo ya mafelelo ya seswai, ge go rungwa go tla akaretšwa ditaba ka moka tšeo di boletšwego malebana le nyakišišo ye.

KGAOLO YA BOBEDI

MAIKEMIŠETŠO :

Nepokgolo ya kgaolo ye ke go ala mekgwanyakišišo ye bohlokwa ye e tlogo dirišwa nyakišišong ye, e lego (a) mokgwa wa khwalithetifi, moo go wona go kgethilwego mekgwananyakišišo ye meraro: go hlaloša, go hlatholla le go bapetša le (b) mokgwa wa Bomaksisimo, woo bogolo bja diteng tša sengwalo bo ithekile godimo ga wona. Godimo ga moo phetogo ya setšo e tlo kwešišega gabonolo ge mokgwa wo o hlopšha ka mebotlolo ye mehlano yeo e dirišwago go kopanya sengwalo le bophelo bja mmakgonthe bja setšhaba. Mokgwa wo gape o na le mohola wa go amanya mmadi (monyakišiši) le mongwadi, ka gobane mmadi o kgona go bona tšeo mongwadi a sego a di lemoga ge a ngwala.

2. MEKGWANYAKIŠIŠO

Go yo dirišwa mekgwanyakišišo ye tshela: wa khwalithetifi, maksisimo, sebjalebja, Mokgatlosebjale, Bokriste, le wa tlabologo. Yona e hlalošwa ka mo go latelago.

2.1 MOKGWANYAKISISO WA KHWALITHEHIFI (QUALITATIVE)

Nyakišišo e ya go latela mekgwanyakišišo wa go bitšwa khwalithetifi (“*qualitative*”), moo diteori tša go fapafapana tša go amana le phetogo ya bophelo dingwalong tša Sepedi, e tlogo hlalošwa. Denzin le Lincoln (2008: 3) ba re mekgwanyakišišo wo (wa khwalithetifi) o dirišwa mo historing ye e raraganego. Go ya pele Julia (1992: 45) o gatelela gore mekgwanyakišišo wo o lebane le go kgoboketša difiwa (“*data*”) tša malebana le dinyakišišofiwa (“*case studies*”), dipotšišonyakišišo (“*questionnaires*”), nyakišišontle (“*field work*”), bjalobjalo. Ka lehlakoreng le lengwe Paul (1984: 206) yena o fo re mohutanyakišišo wo wona o no swaragana le merero ya tshekatsheko ya go se nyalane le gatee. Fela le ge go le bjalo, o gatelela gore mekgwanyakišišo yeo ya khwalithetifi e huparetše dilo tše pedi tša go swana, e lego (a) go nepiša sehlalošwa sa go lebane le tikologo ya tlhago, e lego go hlatholla lefase la nnete, le (b) go swaragana le go ithuta ka merero yeo ya tlhago go ya ka boleng le tlhakatlhakano ya yona. Ke ka fao go ka boletwago gore ka khwalithetifi go šupša mekgwanyakišišo yeo e theilwego godimo ga nolofatšo ya se se nyakišišwago. Ka mantšu a mangwe go gatelelwa gore ka mekgwanyakišišo ye go nepišwa gore merero yeo go ithutwago ka yona e na le mahlakore a

mantši a go fapafapana; ke ka fao ge, e lekago go tsinkela merero yeo ya dibopego tša go fapafapana.

Tshekatshekotsenelelo ya mekgwanyakišišo ye e utolotše gore mekgwa yeo ya nyakišišo ga e swane ka tlhalošo. Go lemogwa gore mokgwanyakišišo wa go tšwelela ka magetla wa phatišišo ya khwalethithifi ke wa “tlhalošo”. Eupša le ge go le bjalo go sa na le mekgwanyakišišo ye mengwe yeo le yona e lego bohlokwa nyakišišong ya khwalethethifi, go swana le, go ya ka nyakišišo ye, mekgwa ya “go hlatholla” le “go bapetša”. Ka tsela yeo mekgwanyakišišo ye le yona e tlo fiwa šedi ye kgolwana mo nyakišišong ye ka gobane e nepiša gagologolo dikgopolo tša go tswalana le phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi. Ka wona mokgwa woo, go gatelelwa gore mokgwanyakišišo wo w khwalethethifi o bohlokwahlokwa ka gobane o tšalana mollo le nyakišišo ye ka gobane o hlohleletša tlhalošo, tlhathollo le papetšo ya dikgopolo ka moka tša go tswala kwešišo ya phetogo ya setšo mererong ya dingwalo tša Sepedi.

2.1.1. Go hlaloša (“To explain”)

Ge a sekaseka “go hlaloša”, Mahole (2002: 5) o re ke mokgwa wa go bontšha seemo goba sebopego sa selo gore se kwešišege gabotse. Ge a tlaleletša kgopolo ye, Kgatla (2000: 17) o re “go hlaloša” ke go fa polelo ye e tseneletšego ya selo, gomme morago gwa utollwa diphapantšho tša sona gore sebopego sa sona se šale se le nyanyeng fao se ka bonwago gabonolo. Ke ka lebaka leo Serudu (1987: 25) a rego “go hlaloša” ke go tšweletša ka mantšu sebopego, seemo goba kamano ya selo se tee le tše dingwe.

2.1.1.1. Go hlatholla (“To interpret”)

Harris (1992: 172) le Magapa (*ibid*: 11) ba bontšha gore mo tlhathollong ya mosekaseki, se segolo seo se swanetšego go hlagišwa ke “go hlatholla” dikgopolo tšeo mongwadi a ikemišeditšego go di tšweletša ka sengwalo sa gagwe, e sego go hlagiša dikgopolo tša mosekaseki. Go tiiša kgopolo ye Abrams (1993: 91) le Hirsch (1967: 186) ba bolela gore “go hlatholla” go nepiša tsinkelo ye e išago fase ebile ya go teba ya sengwalo ka botlalo, go utolla kgwekgwe ya taba. Ke ka tsela yeo, mokgwa wo o tlogo thuša go hlaloša phapano gare ga sengwalo sa bogologolo le sa sebjalebja go lemoga phetogo ya setšo go tšona.

2.1.3. Go bapetša (To compare)

Wellek le Warren (1942: 41) bona ba no hlaloša gore „go bapetša” dingwalo go bohlokwa ge go dirwa ka tshwanelo. Taba yeo e bolela gore ge dingwalo di bapetšwa le tše

dingwe, go kgonthišišwa gore di sekasekwa ka botlalo, ntle le go tlogela selo. Shipley (1970: 60) o tiiša taba ye ka go re go bapetša ke mokgwa wa go nyankolla le go nyankurela ka fao dingwalo di tswalanago ka gona. Ka go realo kamano gare ga dingwalo e a gatelelwa. Ke ka fao Jost (2008: 304) a tiišetšago ka go re go bapetša dingwalo go lebane le go ithuta tswalano gare ga tše di swanago goba di fapanago ka gona.

Mo nyakišišong ye mokgwa wo wa go bapetša o tlo šomišwa malebana le go bapetšwa dingwalo tša bogologolo le tša sebjalebjae tša Sepedi go kgonthišiša phetogo ya setšo dingwalong.

Godimo ga moo go na le dikgopolo tše nngwe gape tše bohlokwahlokwa tše le tšona di lebanwego ke tlhalošo ye e tletšego/tseneletšego, e lego (a) mokgwa wa teori ya Bomaksisimo le (b) teori ya sebjalebjae ka gobane di nepišwe phetogo ya setšo dingwalong ka kakaretšo (go akaretšwa le tša Sepedi).

2.2. MOKGWA WA TEORI YA BOMAKSISIMO (“MARXISM”)

2.2.1. Matseno

Jefferson le Robey (1988: 166) ba re mokgwa wa nyakišišo wa Bomaksisimo o kgatha tema ye kgolo sengwalong ka ge bogolo bja diteng tša sengwalo bo ithekgile godimo ga wona. Mengwageng ya bo-1840, Marx ka boyena o dirile pego ye bohlokwa ka šetšo le setšhaba. Teori ya gagwe e lebane le ditaba tša ekonomi, histori, leago le botsogelano (“*revolution*”).

Ke ka fao ba tšwelago pele ka go re:

Marxist approaches to literature occupy a wide field. Marxism is a theory of economics, history, society and revolution before it has to do with literary theory.

Jefferson le Robey (1988: 167) ba tšwela pele ka go re teori ya Bomaksisimo e tiišetša gore sengwalo ga se ame ditaba tše dingwe tša go swana le tumelo eupša e ama ditaba tša ekonomi, histori, leago le botsogelano. Go a makatša go lemoga gore Marx ka boyena ga se a ka a dira teori ya sengwalo yeo e feletšego, eupša o tumile kudu tšhekatshekong ya dingwalo. Methopo ya gagwe go sengwalo e akaretša ditšhišinyo di se kae fela, tše e lego ditshwaotshwao tše kopana. Le ge go le bjalo maemo a gagwe ka ga sengwalo a kwešišega gabotse ebile a mo pepeneneng. Maemo ao a gagwe a lebane le gore sengwalo se swanela go fetlekwa ka dipharologantšho tša dikgopolo tša dinyakwa tša

histori le ekonomi. Ke go re sengwalo ke karolo ye e feletšego ya setšhaba. Sengwalo se kwešišega gabonolo ge se hlamilwe ka ditaba tša mmakgonthe tša leago. Ka fao Bomaksisimo bo gatelela gore teori ye nngwe le ye nngwe yeo e rego sengwalo ke kgopolo ya mongwadi fela gape ga se ditaba tša ekonomi le histori ya setšhaba, e tla šitwa go hlaloša gore sengwalo ke eng. Seo se gatelelwago ke gore sengwalo ke bohwa bja setšhaba. Ga go ka fao se ka kgaoganago le setšhaba. Ge se ka kgaogantšhwa le setšhaba e ka se sa ba sengwalo (Sartre, 1949: 196).

Go iša pele Marx o hlaloša taba ya gore sengwalo ke ditaba tša histori ya setšhaba se se rilego go ya le ka tlhalošo ya ka godimo ya Thutaleago. Marx, go ya pele, o no re sebopegogolo (“*superstructure*”), e lego *aetiolotši* (kgopolo) le politiki di theilwe godimo ga sebopegotheo (“*basestructure*”), e lego kamano magareng ga leago le ekonomi. Ke go re ka gare ga setšhaba go nyarela boradipoliki bao ba tlogo ka *aetiolotši* ye e rilego. Ge setšhaba se e (*aetiolotši*) amogela, boradipolitiki ba tla laola setšhaba seo; ge se sa kwane le yona ba tla šitwa go se laola. Ga go lebalwe gore le melao ya bona, yeo e tlogo laola ekonomi e swanetše go ba yeo e kgahlago setšhaba. Se Marx a se bolelago ke gore setšo ga se boikemo bja mmakgonthe.

Taba ke gore setšo ga se kgaogane le mabaka a histori ao a hlotšwego ke batho ge ba phela. Ge ba dutše ba phela bjalo, ge go šetšwa kamano ya bao ba nago le maatla le bao ba lego ka fase ga bona, go lemogwa gore go na le tšabetšo le kgatelelo yeo e laolago tatelano ya leago le ekonomi. Ka mokgwa woo, sebopego se sa ka godimo se utolla bophelo ka moka bja setšo sa setšhaba se se rilego (Althusser, 1988: 184).

Ke ka mokgwa wo Selden (1985: 26) a hlalošago gore phetogo ya setšo e kwešišega gabotse ge teori ye ya Bomaksisimo e ka arolwa ka mebotlolo (ditaetšonyakišišo) ye mehlano yeo e šomišwago go kopanya sengwalo le bophelo bja mmakgonthe bja setšhaba. Le ge e le gore ditaetšonyakišišo tše di a latelelana, fela ga se kgapeletšo.

Bjale go yo lebelelwa ditaetšonyakišišo tšeo ka boripana.

Taetšonyakišišo ya go thewa godimo ga polelo (*‘language model’*)

Mmotlolo wa sengwalo sa bogologolo o hlamilwe ke Masobiete ao e bilego maloko a “*Russian Formalism*”. Ma-“*Russian Formalists*” ao ke Mikhail Bakhtin le Pavel Medvedev goba Valentin Vološinov ao a go hlaloša gore setšhaba le polelo ya sona ke monwana le lenala. Ke go re polelo yeo ngwana a e nyantšego letsweleng la mmagwe, le ka letšatši la mohlolo e ka se tsoge e kgaogane le yena. Se se ra gore e mela go yena gomme ya

ikepela ka medu le ge a gotše; a thoma go kopana le maloko a mangwe a setšhaba ka yona. Ka gona polelo ke setlabeo seo maloko a setšhaba se se rilego a e dirišago gore a kgone go kwana goba kgokagana ge a phela mmogo. Ke go re batho ba phetha dilo ka moka tša bophelo ka polelo (Bakhtin, 1973: 94). Ge a kgonthiša taba yeo Bakhtin o fo re:

... *Society itself is not separable from language. They see language as the material medium in which people interact in society.*

Medvedev (1978: 123) o katološa kgopolo ye ka go re ge polelo e šetše e le maamong a nnete tirišong, e ba tiro ya leago. Ka gona seo se hlolegago mo, e ba taba yeo e gogago šedi ya mokwi, gape e tiišetša kgahlego ya poledišano. Poledišano e lebane le ge motho a bolela mola yo mongwe a theeditše gomme le motho yoo a bego a theeditše a buše a fetole yoo a bego a bolela le yena (ka polelo). Ke go re ge ba dutše ba boledišana bjalo, ba thušwa ke medumo ya go bitša goba kwagatša mantšu (lentšu ke “*slovo*” ka Serašia) le segalo sa ona gore bakgathatema ba kwane ka seo ba se bolelago. Medumo ya go kwagatša mantšu e leba le go tsena ka ditsebeng tša bona gomme bobedi ba kgona go kwana. Tlhago ye e kgethilwego ya sengwalo sa bogologolo e theilwe godimo ga sebopego sa *aetiološiši* (kgopolo) seo se sa kgaoganego le sebopego sa sengwalo sa bogologolo. Ka go realo thuto ya sengwalo sa bogologolo e swanetše go ba (thuto) ya makala a thuto ya *aetiološiši* ka kakaretšo. Se se ra gore setšhaba se bona *aetiološiši* bjalo ka mmotlolo wa polelo yeo e phethagalago ka maswaodikga a Thutapolelo.

Jefferson le Robey (1988: 170) ba gatelela kgopolo ye ka go re taba ye ya Medvedev e hlatsela gore modiro wa polelo ya sengwalo sa bogologolo ka bowona o theilwe godimo ga sebopego sa *aetiološiši*; gomme ge, *aetiološiši* yeo e tšweletša ye nngwe ka tirišo ya polelo; ka fao ge, gwa napa gwa bontšhwa motheo wa leago le ekonomi.

Taetšonyakišišo ya setšweletšwa (Production model)

Motšweletši le mothekgi wa mmotlolo wo ke Momaksiste wa Mofora wa go bitšwa Pierre Macherey yo a rego sengwalo sa sebjalebjae se lebane le lefelo leo ditaba tšeo di sa ngwalwago di ngwalwago gona, gomme tša fetoga go ba diteng tša sona (sengwalo sa sebjalebjae). Ke go re sengwalo sa sebjalebjae ke lefelo la tšweletšo. Mongwadi o šomiša ditlhaka tša mantšu go tšweletša diteng tša sengwalo sa sebjalebjae ka mokgwa wa go ngwala. Ke ka fao mmadi a šomišago mahlo go bona seo se ngwadilwago ge a tla be a se bala. Se se tiišetšwago fa ke gore mongwadi o fetolela mehuta ya dingwalo tša bogologolo tšeo di bego di šetše di le gona: di bolelwa, gape le ditiragalo tšeo di bonwego

go mohutangwalo wa go bitšwa sengwalo sa sebjalebjae ka go di ngwala. Sengwalo se sa sebjalebjae le sona, go swana le sengwalo sa bogologolo, se tšweletša *aetiološi* ye e rilego ebile gape ke sefala sa *diaetiološi*. *Diaetiološi* tše di tsenywa ka gare ga sengwalo e le karolo ya sona. Mongwadi o šoma ka maswodikga le melao ka gare ga sengwalo, tšeo di mo thušago gore sengwalo sa gagwe se kwešišege gabotse gape se be le tlhalošo ya maleba (Macherey, 1978: 133).

Althusser (1971: 180) o bolela go ya pele gore mmadi o fa sengwalo tsebo, yeo mongwadi a bego a se a e tšweletša ge a ngwala sengwalo seo sa gagwe. Ke go re mmadi o kgona go bona tšeo mongwadi a sego a di bona ge a ngwala.

Taetšonyakišišo ya boitekolo (Reflection model)

George Lukács ke Momaksiste yo a phetšego magareng ga ngwagakgolo wa bomasomepedi. O lemogile gore modiro wa sengwalo sa sebjalebjae o laetša phetogo ya mabaka a histori ya setšhaba se se rilego, gape o utolla le moakanyetšo goba patrone ya dikgopolo tšeo di thulanago ka gare ga tatelano ya leago, se go thwego ke “*social order*” (Lukács, 1963: 35). Godimo ga moo, ka molomo wa gagwe wa go ja bogobe Lukács o gatelela kgopolo ye ka go re:

Literary works is the reflections of an unfolding system. A realistic work must reveal the underlying pattern of contradictions in a social order.

Go tšwela pele, Lukács (*ibid*) o laetša gore ka gare ga setšhaba se sengwe le se sengwe go na le mokgwa wa tšweletšo wa sammaruri woo o tlišago thulano ya magoro a mabedi a ka gare ga setšhaba seo. Magoro ao a bitšwa gore ke magoro a katano (“*class struggle*”). Magoro a mabedi a katano a bopilwe ka Makapitale (bahumi) le bašomi. Mokgwa wa tšweletšo wa Makapitale o hlomilwe ka ngwagakgolo wa masomepedi. Wona o phuhlamišitše mokgwa wa tšweletšo wa setšo (*Primitive communal system*).

Ke go re mokgwa wa tšweletšo wa motho o tee ka thušo ya letšema, o tšeelwa legato ke mokgwa wa tšweletšo wa batho bao ba ipopilego sehlopha wo o nago le bokgoni bja go tšweletša phahlo ye ntšintši, ditšweletšwa le thoto. Se se gatelela gore mokgwa wa Makapitale ke mokgwa wa tšweletšo ya didirišwa tšeo di thušago botho ba lefase ka moka. Ka mokgwa wa tšweletšo wa setšo, motho o rapa letšema go mo thuša modirong wa gagwe wo o rilego. Ge letšema le phethile modiro woo, monglapa o lefa letšema ka dijo le bjala bja setšo fela. Ka lehlakoreng le lengwe, mokgwa wa sebjalebjae wa tšweletšo, e lego wa

Makapitale, o ipopa sehlophana sa batho go dira kgwebo ya go swana le moepo, intaseteri goba feme. Beng ba kgwebo ba itefa ka mašokotšo le letseno; ba ba lefa le bašomi ba bona. Ka go realo, mokgwa wo wa tšweletšo o ama maloko a setšhaba ka boati le ge beng ba ona e le batho ba go tlala seatla fela. Ke go re, Makapitale a thwala bašomi ba go ba šomela gomme ba hwetša meputso le diputseletšo tše dingwe ka bona. Bengmešomo bao, ka go dira bjalo, ba iphepa le go fepa malapa a bona ka dikgwebo tšeo. Ka go dira bjalo bašomedi bona ba a jabetšwa ka ge tšhelete yeo ba e golago e sa kgone go ba phediša. Ke batho ba go tlala seatla fela bao ba ipshinago ka dipoelo tša kgwebo yeo. Taba ye e hlola thulano. Thulano ye ga e fele ebile e šetše e fetogile thulano ya go ya go ile. Makapitale a thulana le bašomi motšhaotšhele ka lebaka la megolo ya fase (Selden, 1985: 30)

Eagleton (1976: 201) o nabiša kgopolo ye ka go re tabataba ke gore kgobelo ye ya mahumo go Makapitale a nnoši, ke motheo wa thulano yeo ka gore Makapitale a a huma ka go hloma difeme tše dingwe le ge a be a šetše a na le tše dingwe. Ka gona ge, go tloga go nyakega botee magareng ga Makapitale le bašomi, yeo e lego kokwane ye bohlokwahlokwa ya tlhago ya mokgwa wa tšweletšo wa Makapitale. Tharollo ya thulano ya Makapitale le bašomi e šetše e bonala e le pharela ka boyona. Ge bašomi ba fiwa maatla a taolo mošomong wa bona, se se hlatha gore le mošomo woo e tla ba wa setšhaba ka moka (“*nationalization*”). Ke go re, mošomo o tla laolwa ke mmušo; o ka se sa laolwa ke batho ba se kae. Tlhalošo ya borateori ba e tsoma fela go bontšha kgopolo (*aetiološi*) ya mmakgonthe ya Makapitale (Benjamin, 1973: 169). Tlhalošo ya kgopolo ye e tswalana le phetogo ya maphelo a batho (ga ba sa phela mokgweng wa kgale).

Taetšonyakišišo ya leabela (The genetic model)

Rateori wa Momaksisimo, Goldmann (1964: 127-129) ke momaatlafatši yo mogolo wa taetšonyakišišo ya leabela. Goldmann ke raleago wa Moromania yoo a šomilego kua Fora gomme o tlogile lefaseng la ka keno ka ngwaga wa 1970. Le ge Goldmann a hueditšwe ke Momaksiste, Lukács, ka puku ya go bitšwa *Theory of Novel* (1962) ga se a latela mokgwanyakišišo wa boitekolo eupša o latetše mokgwanyakišišo wa leabela (Benjamin, 1973: 172).

Goldmann (*ibid*) o bontšha phetogo ya mabaka a histori ka dikgato tše nne tšeo di laetšago phetogo ya dibopego tša Makapitale. Dikgato tšeo šedi:

Kgato ya pele

Kgato ye e thomile ka ngwaga wa 1902 ge setšhaba sa Makapitale se thoma go ba gona. Mokgwa wola wa setšo wa tšweletšo (*Primitive communal system*) o felelwa ke maatla. Makapitale a aparela naga; a ba le diintaseteri goba difeme le meepo; a phenkgišana mebarakeng ka boona. Ge mokgwa wo wa tšweletšo o thoma, go ra gore go na le phetogo ya histori ya go iphediša. Batho ga ba satšweletša didirišwa tša bona ka mokgwa wola wa setšo woo ba bego ba di tšweletša peleng. Ke go re bjale ekonomi e fetogile.

Kgato ya bobedi

Kgato ye e lebane le ngwaga wa 1914. Kgwebišano le moruo ka tsela ya tšhelete tša golela go ya pele le pele. Ka tsela yeo kgwebišano ya bona ya aparela lefase ka bophara. Makapitale a tloga mokgweng wa go dira kgwebo nageng ye e rilego gomme a thoma dikgwebo lefaseng ka bophara.

Kgato ya boraro

Legato la boraro e bile la phetogo ya setšo ya go tloga ka ngwaga wa 1914 go fihla ka ngwaga wa 1945. Mmušo o tsene taba ya kgwebišano ya Makapitale ka bogare ka go bea melao ka nepo ya go laola dikgwebo tšeo tša bona. Makapitale a thoma go tšhela metšhelo. Ba hwetša le mangwalo a kgwebišano a go ba dumelela go katološa dikgwebo tša bona. Mekgatlo ya bašomi ya thoma go ba gona. Bašomi ba bona ba ngwadišwa mmušong ka maikemišetšo a gore ge go na le thulano, mmušo o tle o kgone go ba thuša. Ka go realo mmušo wa ba le taolo ye e feletšego ekonoming ya naga. Go ka thwe bjale segologolo se fetogile sebjalebja.

Kgato ya bone

Legato le ke la go tloga ka wa ngwaga 1946 go fihla le lehono. Le ge mmušo o na le taolo go Makapitale fela Makapitale a na le boikemo bjo bo feletšego. Bjalo ka ge Makapitale a na le dikgwebo lefaseng ka bophara, seo se rekišwago nageng ye e itšego, se rekišwa gape le go dinaga tše dingwe tša lefase, efela kgwebo yeo e laolwa nageng yeo kgwebo e lego go yona. Se bohlokwa ke go re go na le motsemošate moo dikgwebo ka moka di laolwago gona. Seo se lego gona ke gore Makapitale a na le maatla ao a feletšego dikgwebong tša ona. Ge a sa kwane le melao ya mmušo woo, a rwala diporogwana tša ona a

ya nageng ye nngwe a yo dira kgwebo gona. Se sengwe gape sa go gatelela gore Makapitale a na le maatla ke gore a thwala mošomi ka boona. Ka fao ge, Makapitale a kgatha tema ye kgolo kudu ekonoming ya naga ye nngwe le ye nngwe. Kgato ye e gatelela phetogo lefaseng. Kanegelokopana ya “*Swarang mong wa kuane!*” go tšwa pukung ya dikanegelokopana ya “*Molomatsebe*” ya go ngwalwa ke Ramaila ke mohlala wo mobotse ka ge diaparo di rekišwa lefaseng ka bophara. Nako yela ya lekgeswa la go aparwa ke banna le ntepa ya go aprwa ke basadi pukung ya padi ya “*Megokgo ya Bjoko*” ya go ngwalwa ke Matsepe, e ile le meši ya dikwekwele. Phetogo ye ya setšo e tloga e laetša tlabologo.

Taetšonyakišišo ya bokgabo (*Model of art*)

Maloko a sekolo sa Bomaksisimo ka Frankfurt, Jeremane, a diriša teorinyakišišo ye e rilego. Teori ye e fetleka bokgabo bja setšhaba; gape e na le dielemente tša Bomaksisimo le se se bitšwago “*Freudism*”- ke go re tirišo ya diteori tša baraloki goba badiragatši bao ba hlabolotšwego ke Freud. Diteori tše di dirilwego di šetše di thušitše tlabollong ya bakgathatema gape le go dikarolwana tše dingwe tša bokgabo bja sefaleng.

Bamaatlafatši ba teori ye ke Theodor Adorno, Horkheimer le Benjamin. Ka lebaka la maemo a dipolitiki tša naga ya gabobona, ka ngwaga wa 1933 maloko a a Frankfurt, ka ge a be a ileditšwe, a ile a falalela Amerika go la New York moo a ilego a bula gape sekolo sa Bomaksisimo gona. Ke go re Mamaksiste a a ile a ya bothopša khonthinenteng ya Amerika. Ka 1950 ba boela morago gae, Jeremane, ka morago ga ge mmušo o ba lebaletše. Adorno le Horkheimer ba buša ba hloma sekolo sa Bomaksisimo ka Frankfurt, gomme teori ya bona ya bitšwa gore ke Teori ya Peakanyo ya Setšhaba. Ka khuetšo ya mokgatlo wa dipolitiki wa Jeremane wa go bitšwa *Fasesisimo* (“*Fascism*”), ba ile ba fetleka bokgabo ka go bo bapetša le bja Amerika (Selden, 1985: 34).

Bokgabo ga se ditaba tša nnete tšeo di hwetšwago lefaseng leo batho ba phelago go lona. Ke ditaba tšeo motšweletši (mokgabiši) a swantšhago ditaba tšeo di diregago lefaseng le bophelo. Se se gatelela gore motšweletši o swantšha ditaba tša setšhaba se se rilego ka go di diragatša ka ditiragalo. Ka molomo wa gagwe, Adorno (1967: 160) o tiišetša taba ye ka go dio re: “*Art is a negative knowledge of the actual world*”. Benjamin (1973: 144) o re maemo a bokgabo a ile a fetoga go la Jeremane ge diradio, megala, difilimi, le dikuranta le dikgatišobaka di hlolega. Diphetogo tše mpsha tša sethekniki tša fetoša maemo a bahumi go feta bahloki. Ka ge ba be ba na le tšhelete, ba be ba kgona go šomiša didirišwa tše mpsha mererong ya boitlhabollo: go godiša tsebo le go phela maamong a malekelekeng.

Taba ya go nyamiša ke gore ba be ba di diriša ba nnoši ka ge bahloki ba be ba šitwa go lefa ditšhelete tša godimo. Se se hlatha gore go be go na le tšabetšo le kgatelelo ye e rilego go bahloki. Taba ye ya kgatelelo le tšabetšo e lemogilwe gape le ke Adorno (1972: 154) ge a bolela gore bokgabo bo fetogile kgwebo: bahumi ba jabetša badiidi. Mohlala ke wa gore batšweletši ba mmimo ba hwetša tšhelete ye ntši kudu mola borammimo bona ba hwetša tšheletiana ya go ba dira badiidi le go feta. Ditaba tše ga di fapane le tše Ramaila a ngwadilego ka tšona mo go *Molomatsebe*.

Go ka akaretšwa ditaba tše ka go re teori ya Bomaksisimo e hlaloša gore sengwalo se theilwe godimo ga politiki, *aetiološi*, ekonomi, leago le botsogelano. Bomaksisimo ke ditaba tša histori ya setšhaba se se rilego, tšeo di theilwego godimo ga kamano ya sebopegogolo le sebopegonyane. Setšhaba se ba le mokgwa wa sona wa go phela ka lebaka la *diaetiološi* tšeo di lego ka gare ga polelo (sengwalo) ya sona.

Sengwalo se bontšha ditaba tša nnete tša bophelo. Se se tiišetšwa ke gore ka ngwagakgolo wa masomepedi go tšweletše mokgwa wa tšweletšo wa Bokapitale. Mokgwa wo wa tšweletšo o phuhlamišitše mokgwa wa tšweletšo wa setšo. Makapitale a ile a jabetša bahloki ka go iša ditefelo tša didirišwa tša sethekeniki tša bokgabo godimo ka nepo ya gore bahloki ba šitwe ke go di fihlelela.

Go ka rungwa ka go re se bohlokwa se se lemogwago ka mokgwa wa nyakišišo wa Bomaksisimo ke gore o kgatha tema ye bohlokwa kudu sengwalong ka ge bogolo bja diteng tša sengwalo bo itshamile godimo ga wona. Godimo ga moo phetogo ya setšo e tlo kwešišega gabotse ge mokgwa wo wa Bomaksisimo o ka arolwa ka ditaetšonyakišišo tše tlhano tšeo di šomišwago go kopanya sengwalo le bophelo bja mmakgomatha bja setšhaba. Gape go hlokomelwa gore modiro wa polelo ya sengwalo, gagolo sa bogologolo, o theilwe godimo ga sebopego sa kgopolo (*aetiološi*) yeo e tšweletšago tirišo ya polelo gomme gwa bontšhwa motheo wa leago le ekonomi. Mokgwa wo o na le mohola wa go amanya mmadi le mongwadi, ka gobane mmadi o kgona go bona tšeo mongwadi a sego a di bona ge a ngwala ditiragalo tša sengwalo seo.

2.2.2. TEORI YA SEBJALEBJALE (THEORY OF MODERNITY)

Mokgwa wo le wona o bohlokwa nyakišišong ye ka gobane o lebane le thulaganyo ya dingwalo tša sebjalebjaale (gammogo le tshekatsheko ya tšona). Payne (1996: 346) o re kgopolo ye ya sebjalebjaale e lemogilwe la mathomo ka ngwagakgolo wa lesomeseswai go la Yuropa ebile ka kakaretšo sebjalebjaale ke “... *the quality, experience, or period of*

modern”.Lereo le sebjalebja le goga šedi ya setšo mabakeng ao go phelwago go ona ka lebaka la gore sebjalebja se tlogetše mekgwa ya kgale ya bophelo go bulela mekgwa ye mefsa dibaka tša ka pela le bokamoso bjo go sa tsebjego gore bo swaretše batho eng go kgatha tema. Hawthorn (2000: 170) o hlaloša sebjalebja ka tlhalošo ya kakaretšo gore ke kgopolo yeo e tswalanywago le dikgopolo tša diphetogo tše mpsha, difišene tše di thulanago le dikgopolo tša bogologolo, e lego se se hlalošwago go ba dinako tša kgale ka kudukudu; ke go re *seklasiki* se se bolelago ka ga dingwalo tša kgale go fetiša tša Bageriki le Baroma – dinakong tša setalatala. Ka fao ge, ge lereo le sebjalebja le hlalošwa go šeditšwe popego, ke phafogelo ya dinako tša histori. Ke go re go kgona go lemogwa gore ka nako ye e rilego go bile le tiragalo ye e itšego. Tiragalo yeo ya fetola bophelo bja setšhaba seo gomme sa thoma mokgwa wo mofsa wa bophelo. Sebjalebja se lebane le go lebelela phetogo ya histori nakong ye e rilego ya bophelo. Se se ra gore go ile gwa direga tiragalo ye e itšego ka nako ye e rilego ya bogologolo.

Mofora wa go bitšwa Baudelair (1845: 10) o re lereo la sebjalebja (*“modernité”*) ga se fišene fela eupša ke fišene ye mpsha yeo e swerego setšo ka gare ga histori, *“efimerale”* - selo sa go timelela ka pela, setlasefeta le seitshepaddingwe tša phetogo ya setšo yeo e sa felego, yeo e tšwago go phetogo ya setšo nakong ye e rilego ya bophelo. Go iša pele, Hall (1992: 7) o gatelela gore ke boitemogelo bjo bo rilego bja bophelo bjo bofsa le go itlhamela dilo tše mpsha tša bophelo bjoo bjo bofsa; gape ke ge ditšhaba di se sa phela ka mekgwa le ditlwaelo tša setala (Benjamin, 1938: 9). Go oketša tlhalošo ye, Attwell (2005: 3-4) o re sebjalebja ke thuto ya histori, theknolotši, nyarelo ya taolo le pušo ya temokrasi, diintasteri le peakanyo ye maatla ya dikgopolo. Dikgopolo tše di tšwa go botsogelano (*Revolution*) bja bahumi le bahloki ba Yuropa. Sebjalebja se tlile ka mareo a mabjalo ka boikemo, bomotho, ditokelo le leago. Sebjalebja se kgauswi ka kudu le thuto ya leago yeo e šeditšego dipopego tša setšo.

Ditlhalošo tša kgopolo ya sebjalebja go šeditšwe leago

Payne (1996: 347) o re sebjalebja se amantšhwa le tšwelelo ya diintasteri, phatlalatšo ya tshedimošo, setšo sa go se sepetšane le tumelo, bašomi ba mmušo le metseseteropo. Sebjalebja ke karolo ya temogišišo ya bokgabo, yeo ka tlhalošo ya kakaretšo e lego boitemogelo bjo bo itšego bja nako ye e rilego. Ke ka fao karolo ye ya histori ya mokgwa wo wa boitemogelo bja nako, e bonalago fela go mohuta wo o rilego wa setšhaba (Singer le Dunn, 2000: 7).

Durkheim (1905: 21) o iša pele ka go bolela gore sebjalebja se balwa le dikgopolo tša Baswana tša go rapa letšema. Ke go re maloko a setšhaba a šoma mešomo ya ona ka seboka go fihlelela nepo ye e rilego. Makapitale ke mohlala wo mobotse wa letšema la sebjalebja. Se se dirile gore ba be le katlego gape ba phenkgišane go merero ya kgwebo lefaseng ka bophara. Katlego ya go šoma ka letšema e tiišetšwa ke Moswana ge a re botee ke bonoši, bobedi ke bolebole. *Aetiološi* le yona e phethagatšwa ke maloko ka moka a setšhaba. Ke go re thekgano yeo maloko a setšhaba a phelago ka yona, e a tia ya fetoga ngatana e tee.

Durkheim gona letlakaleng leo o iša pele go bolela gore ka sebjalebja, ka lehlakoreng le lengwe, thekgano e a thubega ka lebaka la gore maloko a setšhaba a phela go fapana le mehlang ya kgale ka lebaka la go huetšwa ke ditšo tša ditšhaba di šele. Ka gona ge, letšema ka mohuteng wo mongwe wa setšhaba ka kudu wa Bathobaso, le a hwelelela ka lebaka la tlhakahlakano ya merafe. Tšhelete le mekgwanakgwana ye mengwe ya bophelo di gatelela khwelelo yeo ya letšema. Dikwano tše ntši tšeo di bego di dirišwa maphelong a maloko a setšhaba, di phuhlamišitšwe ke sebjalebja gomme gwa thongwa setšo se sefsa ka lebaka la gore maloko a setšhaba bjale a phela go ya ka moo a ikwago ka gona, e sego go ya ka setlwaedi. Ke go re bašemane ba tlogela go diša, basadi ba tlogela go šilela pitša ya bogobe mola banna ba lesa go tsoma. Bophelo bjo bofsa bo thoma go tliša malwetši a mabjalo ka swikiri, madi a magolo, kgatelelo ya monagano le malwetši a mangwe a go tla le sebjalebja.

Simmel (1950: 34) o re ge batho ba arogane le bophelo bja setšo sa gabobona, ba thoma go lemoga gore le ekonomi ya bona e a fokola gomme ba kgeregela metsesetoropong go yo tsoma tšhelete. Sebjalebja se ikepetše ka kudu metsesetoropong ka lebaka la diintasteri. Batho ba a thwalwa gomme ba šomela malapa a bona ka yona tsela yeo. Ba bangwe ba lebala gae ga Mahlaku gomme metsesetoropo ya ba ge e ba thopile, ya ba makgolwa mola ba bangwe ba aga metsesetoropong. Taba ye ya dira gore go be le makeišene. Le ge go le bjalo ba fela ba etela meloko ya bobona metsemagaeng mola ba bangwe ba na le metse gona metsemagaeng. Le ge go le bjalo, e a fokola ka ge le Baswana ba re phiri mekoka mebedi e phatloga noka. Se bohlokwa gape ke gore batho ba kgona go ntšha mabokgoni ao ba bego ba sa kgone go a lemoga ka bophelo bja setala. Se se hlatha gore sebjalebja se kgona go tšweletša maatla le bokgoni bjo motho a bego a sa kgone go bo laetša ge a be a phela bophelong bja setala.

Weber (1922: 45) yena o tlile ka kgopolo ya bašomi ba mmušo. Peakanyo ya bašomi e tloga maamong a godimodimo a bolaodi go fihla go mošomi wa go šoma mošomo wa

mafelelo wa fase. Ba bangwe ba bašomi ba mmušo ke maphodisa, bomasetrata, baletakgolego le basekiši. Ka lebaka la sebjalebjae, basenyi ba a golegwa, ba sekišwa, gomme ba bonwa molato goba ba se bonwe molato. Ge basenyi ba swarwa, ba sekišwa, ba bonwa molato, go gatelelwa bohlokwa bja bašomi ba mmušo. Se bohlokwa le go feta ke gore tšhiriletšo ya setšhaba e šetšwa go setšhaba ka moka.

Payne (1996: 347-349) o bolela gape gore go dirišwa dikgato tše nne go laetša dinako tša phetogo ya histori tša go wa ga Pušo ya Roma ka ngwagakgolo wa bolesometlhano pele ga Matswalo a Kriste ka tsela ye e latelago:

Go legato la pele go bolelwa ka lentšu la Selatini, e lego “*modernus*” (“*modern*”) le tšwa go “*modo*”. Ka Sepedi “*modernus*” ke go re kgauswanyana. Lentšu le “*modernus*” le šomišwa go laetša dipharologantšho tša dinako tša setalatala, le tša sebjalebjae tša boditšhaba. Thulano ya nakokgale le nakosebjalebjae tša boditšhaba di dirile gore go be le phetogo ya setšo mo nakong ya Mehlagare (“*Middle ages*”), e lego nako ya histori ya magareng ga Mehlagale (“*Dark Ages*”) le Tsošološo (“*Renaesense*”). Mehlagare ke nako ya magareng ga ngwagakgolo wa sekete le ye dikete tše lesometlhano pele ga Matswalo a Kriste. Thulano ye e thomile go tloga seripeng sa bobedi sa ngwagakgolo wa lesomepedi pele ga Matswalo a Kriste.

Legatong la bobedi go hlathwa tlholego ya (i) Tsošološo - Mokgatlo wa bokgabo wo o theilwego godimo ga mpshafatšo ya dikgahlego tša tlihabologo ya Bagerike le Baroma, le (ii) mokgatlo wa phetogo ya sedumedi (“*Reformation*”), e lego mokgatlo wa sedumedi wo o hlamilwego ka nepo ya go hlama dikereke tša Maprotestante.

Ke mo legatong la boraro ge dikereke tša Maprotestante di thoma go hlongwa. Pele ga ge di ka hlongwa, tumelo e be e le ya Boditšhaba fela.

Legato la bone le bitšwa legato la tlihabologo. Ke nako yeo phetogo ya bophelo bja Bagerike le Baroma e bego e ikepetše godimo ga bokgabotlhagišo, dikereke, pušo ya temokrasi, taolo, diintasteri le meago ya malekelekeng. Dišupanako le ditšhupamabaka tša thoma go dirišwa go laetša nako.

Go ka rungwa ka go re sebjalebjae ke phetogo nakong ye e rilego go akaretšwa le boitemogelo bjo bofsa gape le mehla ye mefsa. Bophelo bo fapana le bjo bo bilego gona pele ga bjo bo phelwago. Ditaba tša leago di angwa ke phetogo yeo ya sebjalebjae. Batho ba thoma go kgeregela metsesetoropong ka lebaka la diintasteri le go šomiša tšhelete go dilo ka boati tše di ba phedišago. Mekgwa ya setšo ya go swana le go lema, letšema le

ekonomi ya setšo e timelela le meši ya dikwekwele. Bophelo bo thoma go tšeelwa legato ke mekgwa ya sebjalebja. Phetogo e na le mohola ka kudu bathong ka moka ba lefase ka gore e godiša merero ya ekonomi: batho ba kgona go iphediša go feta peleng le ge bohloki bo sa iphile maatla.

2.2.3. TEORI YA MOKGATLOSEBJALEBJALE (THEORY OF MODERNISM)

Teori ye e tlogo sekasekwa fa ke ya go šetšwa ga nako yeo teori ya mokgatlosebjalebja o hlomilwego ka yona. Godimo ga fao go tlo lebanwa le tlhalošo ya dikgopolo, mešomo le dipharologantšho tša yona.

Murfin le Supryia (2009: 307) ba re thoma ka go re mokgatlosebjalebja o hlomilwe ke Mayuropa le Maamerika moragonyana ga ngwagakgolo wa lesomesenyane. Ka lehlakoreng le lengwe, Abrams (1981: 109), Cuddon (1991: 515) le Harris (1992: 238) bona ba re mokgatlo wo o hlomilwe, wa ba wa aparela lefase ka ngwagakgolo wa masomepedi ka morago ga masetlapelo a go senya lefase – ale a go hlolwa ke Ntwa ya Bobedi ya Lefase.

Cuddon (1991: 515) o iša pele ka go re mokgatlosebjalebja ke mokgatlo wa dingwalo wo o hlomilwego ke Maisimane le Maamerika, (Murfin le Supryia, 2009: 307) bao ba bego ba lapišitšwe ke mekgwa le ditlwaelo tša bogologolo tša go ngwala dingwalo. Go iša pele Cuddon (ibid) o re mokgatlo o tlišitše bokgabo dingwalong moo go itemogetšwego mekgwanakgwana ye mefsa ya go fapafapana ya go ngwala dingwalo tša sebjalebja tša go swana le theto, padi, tiragatšo, kanegelokopana le dingwalotšhaba. Harris (1992: 238) o otlolla tlhalošo ye ka go re ka lebaka la mokgwa wa phetogo wo ba o šomišitšego, woo o bego o bonagala eke ke wa boganka, e etšwe e le wa maleba wa go tlogela mekgwa le ditlwaelo ka moka tša sengwalo sa bogologolo, mokgatlo o ile wa bitšwa mokgatlo wa botsogelano. Abrams (1981: 109) o tšwetša tlhalošo ya lereo le pele ka go re mokgatlosebjalebja ke mokgatlo wa nako ya phetogo ya bokgabo bja bongwadi bja bangwadi bao ba itokolotšego go mekgwa le ditlwaelo tša sengwalo sa bogologolo tša setšo sa Maisimane, tšeo di tsebjago ka la Phenyō (“*Victorism*”).

Cuddon (ibid) o re mokgatlosebjalebja o gokaretša gape le bokgabotlhagišo mafapheng a mangwe a bophelo go swana le boagi, botantshi, mmimo, bokgabo le bobetli. Ke go re, go dirišwa dithekiniki tše mpsha tša go fapafapana ka nepo ya go aga mengwako, go tantsha, go opela (ka diletšo), go bontšha bokgabo le go betla ka mokgwa wa sebjalebja.

Abrams (1981: 109) o tšwela pele ka go bolela gore ka 1920 ke ge go šetše go na le borateori ba maemo a godimo ba mmalwa ba go hlolwa ke wona mokgatlosebjalebja. Ba

bangwe ba borateori bao ke Sigmund Freud le Carl Jung ba go tla ka teori ya phetleko ya monagano (“*psyco-analysis*”) – yeo e šeditšego filosofi goba tebelelophelo ya setšhaba, Carl Marx ka teori ya Bomaksisimo – yeo e theilwego godimo ga politiki, ekonomi, histori le leago, Genete ka teori ya naratholotši – yeo e bolelago ka sebopego sa sengwalo le Roman Jakobson le Petr Bogatyrev ka teori ya “*Russian Formalism*” – yeo e hlokometšego go dira sengwalo gore se se sa swana le ka mo se bego se le ka gona; ke go re sa go se tlwaelege.

Cuddon (ibid) o oketša tlhalošo ye ka go re borateori ba go swana le Friedrich Nietzsche, Marx, le James Frazer ba gatelela tshwano magareng ga tumelo ya Sekriste go dinonwane le ditirelo tša semoya (“*rituals*”) tša setšo gape le go tsinkela gore sengwalo se šoma bjang le gore basekaseki ba rata ge sengwalo se ka šoma bjang.

Murfin le Supryia (2009: 307) ba re kgato ye e tšerwego ke maloko a mokgatlosebjalebjaale ya go fetola mokgwa wa go ngwala dingwalo le mafapha a mangwe a bophelo, e bonagetše e le tobo ye kgolo, sepoulo, manyami le tlhakahlakano go ditšhaba tša Bodikela ka ge setšo sa tšona se fetošitšwe. Se se hlatha gore mokgatlosebjalebjaale o tlile ka phetogo yeo go tšerwego nako ye telele go bona le go lemoga gore phetogo ye ke sentšwelakae sa go ya go ile maphelong a bona go iša molokong wa bona wa mafelelo le go lefase ka bophara.

Murfin le Supryia (2009: 307) ba ruma tlhalošo ye ka go re mokgatlosebjalebjaale o bopilwe ka mekgatlwana ya go etša Bomaksisimo, “*Formalism*”, bjalobjalo. Mekgatlo ye ka moka e na le boikemo.

2.2.4. TEORI YA BOKRISTE (THEORY OF CHRISTIANITY)

The Encyclopedia Americana (1981: 647) e thoma tlhalošo ya lereo le, tumelo ya Bokriste, ka go hlaloša gore tumelo ya Bokriste ke tumelo yeo e thomilwego ke Jesu Kriste nageng ya Palesetina, Bohlabelagare. Go nabiša tlhalošo ya kgopolo ye, Clark (1978: 8) o re Kriste ke motheo wa tumelo ya Bokriste, gomme gape mo go Testamente ye Mpsha go thwe tumelo ye bjalo ke mothopo wa bontši bja ditiro tša Jesu Kriste gammogo le ditiragalo tšeo di amanago le mediro ya gagwe ge a sa phela. Se se hlatha gore go sa na le ditaba tše dingwe tša tumelo ya Bokriste tšeo di sego tša ngwalwa.

Encyclopaedia Britannica, (1973: 693) yona e no re tumelo ya Bokriste ke tumelo go Modimo le tshepo yeo e tletšego go yena. Ge a tiišetša ditaba tše, Collins (1980: 77) o bolela gore Thutatumelo ye e lebane le ditaba tšeo di boletšwego ke Kriste ka sebele le

ba o ba bego ba mo latela, e lego tumelo ya tokologo gammogo le mokgwa wa go fa mafolofolo moyeng go feta melao yeo e ngwadilwego.

Ke ka fao Menzies (1911: 419) a gatelelago gore tumelo ya Bokriste ke tumelo yeo motho a lapološago moya wa gagwe le go o kgothatša ge fela a dumela gore bophelo bja gagwe bo theilwe go Kriste.

Go iša pele Cecil (1965: xiii) o re tumelo ya Bokriste e bolaile le go gwahlafatša mekgwa ka moka ya setšo sa Maafrika ya go swana le tshepedišo ya dipoloko le manyalo, go phasa, go thekga metse, batho, mašemo le naga ka nepo ya go itšhireletša. Ke ka fao Setiloane (1988: 31) a gatelelago gore tumelo ya Bokriste e fetotše mekgwa ya go phela ga Maafrika. Mbiti (1990: 223) o re lebaka le legolo la go fetola mekgwa ya setšo le histori ya Baswana ke gore tumelo ya Bokriste e šetše e metše ka medu mo Afrika. Go bonagala eke tumelo ya Bokriste e šetše e tšere legato la tumelo ya bogologolo magareng ga Maafrika ka gobane ba phela ka yona.

Mbiti (ibid.) o re se sengwe gape sa go fetola setšo sa Maafrika ke gore tumelo ya Bokriste ge e goroga mo Afrika e tšile le dilo tše ntši tša setšo sa Bodikela, tša go swana le politiki, saense, theknolotši, maokelo le dikolo, difatanaga, mebila ya dikontiri, meago ya sebjalebja go akaretšwa le, dikgolego, dikgwebo, le tše dingwe tšeo di šetšego di fetotše maphelo a Baswana. Theknolotši e tšile le dibaledi (dikhomphutha), dithelebišene le dikgerekgere tše dingwe, tšeo di dirišwago ka diintastering le mafelong a mangwe a sebjalebja. Go tšwela pele Mbiti (ibid.) o re phetogo ya setšo e kitima ka lebelo la mmutla ka lebaka la gore teori ya tumelo ya Bokriste mo Afrika e ile ya gola le go phatlalala ka lebelo la mmutla seripeng sa ngwagakgolo wa masomepedi. Tumelo ye e patlaladitšwe ke baruti ba boromiwa ba go tšwa mošwamawatle ka thušo ya basokologi ba Afrika. Tumelo yeo e fetotše maphelo a Maafrika.

2.2.5. TEORI YA TLHABOLOGO (THEORY OF MODERNISATION)

Lipset (1959: 6) o thoma ka go fo hlaloša gore teori ya tlhabologo ke teori yeo e dirišwago go hlaloša tshepedišo ya tlhabologo ya setšhaba se se rilego, yeo e šetšago mabaka a ka gare ga naga ao a hlolago diphetogo (McClelland, 1967: 3). Mohlala wo mobotse ke ge dinaga tša setala di thoma go hlabollwa ka nepo ya gore di be seemong se tee le tšeo di šetšego di hlabologile. Inkeles (1974: 7) o tšwetša kgopolo ye pele ka go re teori ya tlhabologo ke teori ye e bontšhago diphetogo tša leago tšeo di nago le seabe se segolo tlhabolong ya ditšhaba, ka go thuša le go hlaloša tshepedišo ya phetogo ya leago le go

ikarabela go diphetogo tšeo tša leago. Teori ya tllhabologo e fetola ditiragalo le dibopego tša setšo ebile e tliša ditheknolotši tše mpsha ditšhabeng.

Rothschild (2001: 84) o re teori ya tllhabologo ke teori yeo e theilwego godimo ga Kgopolo ya Tšwelopele (“*Idea of Progress*”). Teori ye e thomilwe ke mofilosofi, raekonomi ebile e le radipalo wa Mofora, Marie Jean Antoine Nicolas, yoo a tsebjago ka leina la Marquis de Condorcet (1743–1794) ka ngwagakgolo wa lesomeseswai. Williams (2004: 103) o otlolla kgopolo ye ka go re De Condorcet o lemogile gore mabaka a magolo ao a hlalago diphetogo tša leago ke theknolotši, ekonomi, mmušo le kgopolokakaretšo ya lefase (“*globalisation*”). Ge ekonomi e gola, popego ya leago le yona e a fetoga. Maphelo a maloko a ditšhaba, kudu tša bogologolo a a hlabologa (fetoga) ka lebaka la ge didirišwa di kaonafala gape le go nyarela ga didirišwa tše dingwe tše mpsha. Theknolotši e thuša ditšhaba go laola ditikologo tša tšona le go kaonafatša maphelo a maloko a tšona.

Simpson (1999: ix) o tlaleletša ka go bolela gore raleago wa Mofora, Emile Durkheim (1858-1917) o hlotše kgopolo ya mošomo (“*functionalism*”) yeo e gatelelago tšhomišano ya mafelo a ditšhaba tša go fapana le tsenelano ya mafelo ao ka nepo ya go tliša botee bja setšo le leago ditšhabeng tšeo di bego di fapana ka setšo. Maloko a ditšhaba tša bogologolo a tlogela mekgwa ya wona ya go šoma gomme a yo šoma ka meepong le diintastering tša go fapafapana tša Makapitale metsesetoropong le ka mmušong. Maloko a lefša ka tšhelete yeo e fetošago maphelo a ona. Manyalo, ditumelo, mengwako le meaparo di a fetoga. Mokgwa wa maeto ka maoto o tšeelwa legato ke wa dinamelwa: difatanaga, dithuthuthu, dipaesekele, ditimela, dikepe le difofane.

Lipset (1959: 162) o oketša kgopolo ye ka go re mmušo o fetola maphelo a batho ka kabo ya ditirelo. Methopo ya meetse ya go swana le didiba, dipetse le dinoka e tšeelwa legato ke dipompi tša meetse. Mmušo wa bomenetša woo o neago bommamoratwa ba wona dithentara (tšhelete) le dithoto ka bomenetša o ditela tllhabologo. Bommamoratwa ba fetša ba gwahlafatša ekonomi le leago ka lebaka la gore ba boloka ditšhelete le dithoto tša bona dinageng tša ka ntle. Ka lehlakoreng le lengwe mmušo wo o abago ditirelo ka tshwanelo o sepetša diphetogo ka tshwanelo.

Rostow (1960: 165) o no ruma ditaba ka go re mokgwakakaretšo wa lefase o kgatha tema ye bohlokwa phetogong ya setšo. Ditlabakelo tša sebjalebajle di fetotše maphelo a maloko a ditšhaba ao a bego a tlemilwe ke mekgwa le ditlwaelo tša bogologolo. Ka go kgokagana le go etela mafase a mangwe, maloko a kgona go phethagatša merero ya bophelo gabonolo.

Inkeles (1974: 201) o fo gatelela tlhalošo ye ka go re maloko ao a ganelelago go mekgwa ya bophelo bja bogologolo ke mapheko a teori ya tllhabologo.

2.2.6. THUMO

Kgaolo ye e gateletše mekgwa wa khwalithethifi bjalo ka wo o nepišago dinyakwa ka moka tša nyakišišo ye. Mokgweng wo go kgethilwe mekgwanyakišišo ye mengwe ye meraro, e lego (a) go hlaloša, (b) go hlatholla le (c) go bapetša dikgopolo tše bohlokwa tša nyakišišo ka nepo ya go kgontšha mmadi go kwešiša phetogo ya setšo mererong ya dingwalo tša Sepedi.

Godimo ga moo go hlalošitšwe gape le teori ya Bomaksisimo bjalo ka yeo medu ya yona e epetšwego ka gare ga politiki, *aetiološi*, ekonomi, leago le botsogelano tšeo nyakišišo e itshamilego ka tšona, tšeo ka tšona phetogo ya setšo dingwalong e tlogo kwešišega gabonolo. Bohlokwa bja teori ye ya Bomaksisimo bo lebane le go amanywa mešomo ya mmadi le mongwadi, ka gobane mmadi o kgona go bona tšeo mongwadi a sego a di lemoga ge a ngwala.

Go iša pele go boletšwe gape le ka bohlokwa bja teori ya mekgwanyakišišo wa sebjalebja yeo e nepišago phetogo ya nako ye e itšego go akaretšwa le boitemogelo bjo bofsa gape le mehla ye mefsa ya bophelo tša go hlolwa ke merero ya sebjalebja ya go etša diintasteri le theknološi.

Teori ye nngwe gape ye bohlokwa nyakišišong ye ke ya mokgatlosebjalebja yeo e hlomilwego kua Bodikela go ya mafelelong a ngwagakgolo wa lesomenyane ka nepo ya go tlogela mekgwa wa bogologolo wa go ngwala dingwalo gomme gwa tla ka mekgwa wo mofsa wa bokgabo dingwalong.

Go hlalošitšwe gape le teori ya mekgwanyakišišo wa Bokriste ya go lebane le khuetšo go bongwadi bja lehono. Ke ka fao Mojalefa (1995: 1) a gatelelago gore bongwadi bja Sepedi (Ramaila le Legodi, le ge e le Phala) bo hueditšwe ke baruti ba boromiwa ge ba ngwala dingwalo tša bona tša mathomo.

Teori ye nngwe ya mafelelo e gateletšwego kgaolong ye ke ya tllhabologo yeo e dirišwago go hlaloša tshepedišo ya tllhabologo ya setšhaba, go hlokomela mabaka a ka gare ga naga a go hlola diphetogo, go laetša diphetogo tša leago, go fetola ditiragalo le dibopego tša setšo le go rotoša ditheknološi tše mpsha.

KGAOLO YA BORARO

MAIKEMIŠETŠO:

Tebanyo ya kgaolo ye e nepiša tlhalošo ya sebopego sa sengwalo sa go thewa godimo ga motheo wa mmotlolo wa naratholotši ya go bitšwa taetšonyakišišo mo nyakišišong ye ka gobane tlhalošo ya sengwalo e ya go thewa godimo ga motswako wa go fapafapana wa diteorikanegelo tša bogologolo le tša sebjalebjae go bonagatša phetogo ya bophelo ye e ka tšweletšwago dingwalong tša Sepedi.

3 TEORI YA SENGWALO

3.1 MATSENO

Kgaolo ya boraro e theilwe godimo ga lenaneoothero la teori ya sengwalo le le bopilwego godimo ga motheo wa mmotlolo wa naratholotši ye e fetošitšwego ya go bitšwa taetšonyakišišo ya naratholotši. (*“adapted narratological model”*).

Nyakišišo e kgethile teori ye ya mmotlolo wa naratholotši wa go lebana le taetšonyakišišo ka gobane tlhalošo ya sengwalo e ya go thewa godimo ga motswako wa go fapafapana wa diteorikanegelo tša bogologolo le tša sebjalebjae. Ka fao tshepedišo ya ditaba e yo šala morago tlhalošo ya sengwalo, ke go re (a) sengwalo sa go se ngwalwe (bomolomo, ke go re sa bogologolo), (b) sengwalo sa go lebana le mahlo, ke go re sa go ngwalwa, se go thwego se lebana le sebjalebjae gammogo le (c) phetogo ya setšo dingwalong. Mehuta ye mebedi ye ya ka godimo ya sengwalo, e theilwe godimo ga dikarolwana tša go fapafapana. Mehutana yeo e tlo hlathollwa ge karolo ye nngwe le ye nngwe e hlalošwa.

Bohlokwa bja go hlalošwa ga sengwalo le dikarolo tšeo tša sona bo lebane le go rarolla mathata a go tšweletšwa ke phetogo ya setšo dingwalong, gagologolo ge go nepišwa dingwalo tša Sepedi ka kakaretšo. Tharollo yeo e ka fihlelwa ge fela go ka hlalošwa se sengwalo e lego sona.

3.2 SEO SENGWALO E LEGO SONA

Basekaseki ba bogologolo ba pele ga *“Russian Formalism”*, ge ba nyakišiša sengwalo ba be ba lebanya tsinkelo ya bona le bophelo bja mongwadi. Ka go realo tshekatsheko ya bona e be e golaganya sengwalo le mongwadi. Dilo tše pedi tše, sengwalo le mongwadi, di be di sa fapane go ya ka bona. Ke ka tsela ye Jefferson le Robey (1986: 26) ba rego:

The “homespur” view of literature had tended to see literature either as an expression of an author’s personality and world-vision, or as a mimetic (that is to say, realistic) representation of the world in which he lived, or most typically as the mixture of both which Cathrine Besley describes as „expressive realism.

Ba tšwetša pele taba ye ka go kgonthiša se ba se bolelago gona mo letlakaleng la ka godimo ka go re: “*To see a literary work as an expression of the personality of the author leads inevitably to biography and psychology*”. Mo mokgweng wa bona wa go nyakišiša, basekaseki bao ba go latela bao ba “**Russian Formalists**” gammogo le balatedi ba bona, ba be ba le kgahlanong le mokgwa wo wa basekaseki ba ba bogologolo. Bona ba be ba gatelela gore ge go fatišišwa sengwalo ga se go swanele gore go sekasekwe le bophelo bja mongwadi.

Ke ka mokgwa wo Jefferson le Robey (1986: 14) ba sa gatelelago kamano ya bophelo le mongwadi ka go re:

Biography has traditionally played a large role in literary studies, but ever since the American New Critics raised the issue of “international fallacy”, it has been thought that biography may actually constitute an obstacle to the study of literary texts. The importance given to the author by literary studies tends, roughly speaking, to be in inverse propotional to the importance given to specifically literary qualities.

Structure is Wellek le Warren (1949: 141) ba hlaloša sengwalo ge se na le mahlakore (“**dimensions**”) a mabedi. Ba re:

a concept including both content and form so far as they are organised for aesthetic purpose. The work of art is then considered as a whole system of signs, or structure of signs serving a specific aesthetic purpose.

Ba bolela gore sebopego le diteng ke lekgeswa le lešago. Ke ka fao Mojalefa (1995: 82) a nogo akaretša taba ye ka go re banyakišiši bao ba mathomo ba thomile go lebanya sebopego sa sengwalo ge ba se sekaseka ka go fapanya diteng (“**content**”) le thulaganyo (“**plot**”). Le ge ba fapantšha dikgopolo tše tše pedi, eupša ba gatelela kamano mo gare ga tšona. Ke ka tsela yeo Wellek le Warren (1949: 141) bona ba farologanyago dikgopolo tšeo ka go re:

...but if we examine this distinction more closely we see that content implies some elements of form, e.g. the events told in a novel are parts of the content, while the “plot” is part of the form.

Strachan (1988: 3) yena o hlaloša sebopego sa sengwalo ka go re se na le matlalo a mararo, e lego diteng, thulaganyo le thekniki ya tebelelo, e sego a mabedi, gomme o fapana le basekaseki bao ba “**Russian Formalists**”, e lego Wellek le Warren.

Le ge go le bjalo, mosekaseki yo wa sebjalebjae, e lego Strachan o na le go gatelela matlalo (“**dimensions**”) a mabedi fela, e lego letlalo la diteng le la thulaganyo go phala letlalo la thekniki ya tebelelo. Go ya ka yena letlalo la boraro, e lego thekniki ya tebelelo ke le lennyane go ao a mabedi, e lego diteng le thulaganyo. Groenewald (1992: 1) yena o bolela gore letlalo leo la thekniki ya tebelelo ya mongwadi, e lego **Fisie** le bohlokwa ka lebaka la gore le nyakišišwa ka go tšweletša mongwalelo wa mongwadi. Ke ka fao Mojalefa (1995: 83) ge a godiša taba yeo a re go letlalo leo la boraro, leo Strachan a le tšweleditšego, le nepiša thuto ya mongwalelo goba setaele.

Le ge tsinkelo ye e thekgana le mokgwa wa teori ya sebjalebjae wa go sekaseka sebopego sa sengwalo ge se na le matlalo a mararo, yona e tla gatelela tlhalošo ya phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi gore go tle go lemogwe khuetšo ye e rotogago ya bongwadi bja sebjalebjae.

3.3. SEBOPEGO SA SENGWALO

Peck (1983: 13), Bal (1985: 5) le Rimmon-Kenan (1983: 4) ba re sengwalo ke puku. Groenewald (1991: 3) o otlolla tlhalošo ye ka go re:

*Dipadi, direto, dipadi goba diterama bjalobjalo di bitšwa dingwalwa,
ka gobane di ngwadilwe, di gatišitšwe, ke dipuku.*

Rateori yo o bolela gore go na le mehuta ye e rilego ya sengwalo. Peck o iša pele ka go re:

*By text I mean the form of the book, how it is written, such things as its
structure and the author’s use of language.*

Peck o bolela gore sengwalo ke puku yeo e nago le sebopego le molaetša. Se se bolelwago fa ke go re, sengwalo se ngwalelwa go nea babadi molaetša wo o rilego.

Webster (1996: 98) o tšwetša pele kgopolo ye ka go re:

Text is a body of signs constituting a message which has an existence independent from its author or sender and a reader or receiver.

Webster o re sengwalo se na le molaetša wo o rilego wo mongwadi a go lebišago go babadi ka go ngwala. Ranamane le ba bangwe (1976: 1) ba nabiša taba ye ka go re:

Mo go “ditlhangwa,” go na le tse di kwalwang jaaka dikwalo e bile go tse di buiwang fela jaaka dithamakwane (oral literature) le maboko a segologolo.

Borateori ba ba re go na le mehuta ye mebedi ya sengwalo, e lego sengwalo sa molomo le sa go ngwalwa. Go iša pele, Abrams (2009: 168) o re mehuta yeo ke sehlangwa goba sengwalo (**script**) le sehlangwa sa molomo (**dict or orality**) tšeo mohlomongwe ge go kgonega di ka bopago mohuta wo motee wa sengwalo. Ka go realo, go ra gore le ge di fapana ka go re se sengwe ke sengwalo sa molomo mola se sengwe se ngwadilwe, fela ka botlhamo le popego ke ditlhangwa (Ong, 1982: 10).

Go na le dikokwane tše bohlokwa tša sengwalo ge go šeditšwe sebopego sa sengwalo. Jakobson (Sebeok, 1960: 353) ge a tšwetša pele taba ye o no re:

Language must be investigated in all the variety of its functions. Before discussing the poetic function we must define its place among the other functions of language. An outline of these functions demands, a concise survey of the constitutive factors in any speech event, in any act of verbal communication. The ADDRESSER sends a MESSAGE to the ADDRESSEE. To be operative the message requires a CONTEXT referred to (“referent” in another, some what ambiguous nomenclature); and, finally, a CONTACT, a physical channel and pshychological connection between the addresser and the addressee, enabling both of them to enter and stay in communication.

Jakobson o re go na le dikokwane tše di seelago tša sengwalo: mmoledi, mmoledišwa, selaodišwa (“**text**”), sebolelwa (e lego diteng tšeo sengwalo se bontšhwago ka tšona), melao ya polelo, le medumo le ditlhaka tša polelo. Phatišišong ye go ya go gatelelwa dikokwane tše tharo fela, e lego sengwalo, mmoledi le mmoledišwa, ka lebaka la gore dikokwane tšeo di bohlokwa poledišanong. Swanepoel (1990: 3) o tiiša dikarolo tšeo ka go bolela gore le ge dikokwane tše tše tharo di le bohlokwa, ga se re gore selaodišwa se tšea

kgahlego ya mongwadi pele ga ge mongwadi a ka se ngwala gore se kgahle babadi. Ke go re mongwadi o a ngwala mola mmadi a ikgethela go bala sengwalo seo goba aowa.

3.3.1. Tswalano ya mmoledi, mmoledišwa le mmolelwa

Ge go se na mmoledi, mmolelwa (sebolelwa) le mmoledišwa, poledišano e ka se be gona le gatee. Taba ye e tiišetšwa ke Van Luxemburg, Bal le Westesteijn (1982: 138) ka go re ge mmoledi a bolela ka sebolelwa, mmoledišwa o lemoga seo se bolelwago le tebelelo goba maikutlo a mmoledi. Se sengwe gape ke gore polelo goba sengwalo seo se laolwa ke boitemogelo bja mmoledi; ke go re ge batho ba babedi bao, boitemogelo bja bona bo fapana, ge ba bolela ka ga se se ba tshwenyago ka kudu, ba tlo bolela selo seo ka go se swantšha ka go fapana go lebane le go fapana ga boitemogelo bja baboledi bao. Ge mmoledišwa a ka tsebana gabotse le mmoledi yoo, le boitemogelo bjoo bo laolago polelo ya gagwe bo tlo lemogwa ke mmoledišwa.

Taba ye nngwe ke go lemoga seo mmoledi a se boletšego, go tlo fapana le ge go boledišwa batho ba babedi ba ba fapanago ka boitemogelo. Fela ga se gore nnete ya sengwalo seo e ka se lemogege ka go swana; aowa, maatla a boitemogelo ga se a makaalo, a laola tebelelo ya mmoledi fela ge a hlaloša ditaba. Taba ye ya boitemogelo e lebane le ge (a) mongwadi a laola tlhalošo ya sebolelwa ka lehlakoreng le, mola ka go le lengwe boitemogelo bja (b) mmadi (monyakišiši) bjona bo laola le go lemogwa ke sebolelwa ka bosona.

Boitemogelo ke tsebo ya tlhago ya go ithuta; ke go re tšeo motho a di bonago, a di kwelego, di bilego di mo diragaletše, le tšeo a di tsebago, bjalobjalo go akaretša le tikologo (moo motho a phelago gona), setšo (mekgwa le ditlwaelo), bjalobjalo.

Se bohlokwa gape ke gore ge go bolelwa, maemo a ditaba a a lebanego le polelo yeo, a tseba go tšweletša karolo ya boitemogelo bjo bo lebanego le ona fela. Maemo ao a ditaba ke (a) dikokwane tše di selego tšeo Jakobson (Sebeok, 1960: 353) a bolelago ka tšona ge di gahlane le (b) phišegelo ya mmoledi ge a hlalošetša mmoledišwa se bohlokwa malebana le sebolelwa. Se bohlokwa seo go bolelwago ka sona mo ke moko wa ditaba (molaetša wa mongwadi). Moko wa ditaba o tlo hlalošwa ka botlalo ge go tla be go bolelwa ka thulaganyo.

Tabakgolo ke gore ge go bolelwa ka ga sengwalo, se se ngwadilwego se fetoga polelo ya nnete ge mmadi a thoma go se bala gore a se kwešiše. Meyer (1990:35) o tiiša taba yeo ka go bolela gore kwešišo yeo e tswala tlhathollo ya mmakgonthe ya sebolelwa. Ka yona tsela yeo mmoledišwa a ka hlatha mmolelwa gabotse ka go re (Meyer, 1990: 55) taba yeo ba ka e tlaeletša ka go e swantšha le motho yo a kago bala dipadi tša Matsepe, a sa tsebe selo

mabapi le mongwadi yoo, (a fogo lemoga Matsepe e le leina fela), o ya go kwešiša tše di ngwadilwego gomme a ipshina ka tšona ge a di bala. Fela ge mmadi e le moithuti yo a nyakago go nyakišiša dipadi tša Matsepe, o tlo kwešiša sengwalo sa Matsepe ka botlalo ge a šetša boitemogelo bja Matsepe.

Fish (1980:5) o kgonthiša taba yeo ka go re tlathollo ya mmoledišwanyakišiši e fapana kudu le ya mmoledišwa yo mongwe e sego yoo. Ke ka fao, go ya ka De Jong (1983: 49) sengwalo se hlathollegago ge go le boitemogelo ka lehlakoreng la mmoledišwa. Ke ka fao, go ya ka Fish (1980: 4-5), mmoledišwa a swanetšego go ba le boitemogelo bja go teba ge a tlo bitšwa gore ke mmoledišwanyakišiši; ke go re (De Jong, 1983: 49) a be le “*repertorium*”, e lego boahlamo bja go kgotsofatša: tsebo, dikakanyo, boitemogelo, boitshwaro, bjalobjalo. Tšona tšeo ke dikokwane (tša boitemogelo) tšeo di thušago mmoledišwa go kwešiša sebolelwa ka botlalo. Go ya ka maikemišetšo ao a šetšego a hlalošitšwe dingwalo tša Sepedi tša bogologolo le tša sebjalebja di tlo nyakišišwa ka go hlokomeđišiša le boitemogelo bja bangwadi le monyakišiši ka nama.

3.3.1.1 Selaodišwa (‘Text’)

Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982: 134) ba re selaodišwa ke diteng tša sengwalo tša go ba ka sebopego sa tlhalošo ya molaetša/morero le popafoko; ke go re selaodišwa se tšweletšwa ka tsela ya go bopa mafoko le go hlaloša tirišo ya polelo go tšweletša molaetša. Tše ke dikokwane tše tharo tše bohlokwa tša go tšweletša molaetša nyanyeng. Ka go realo borateori bao ba gatelela gore selaodišwa se ka ba ka tsela ya go ngwalwa goba go bolelwa.

Van Gorp (1984: 117) o oketša ka go tiišetša phapano magareng ga selaodišwa sa go bolelwa le sa go ngwalwa. Sa go bolela boka kanegelo, ga se diriše polelo go kgokaganya fela, ka gore mantšu ga se dimamathane tša kgokagano; ke maswao fela.

3.3.1.2 Mmoledi

Mmoledi (mongwadi) o bolela/ngwala sebolelwa/sengwalo. Ge a tšwetša pele taba ye, Meyer (1990: 113) o re mmoledi o ngwalela batho ka gore o ngwala sebolelwa sa batho (setšhaba); ka fao o swanetše go ngwala ka potego, le ge a sa hlaloše kgopolo yeo ya potego, o swanetše go ngwala ka nepo. Ke ka fao Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982: 138) ba rego mmoledi o rata go fihlelela se sengwe (morero).

3.3.1.3 Mmoledišwa

Motho yo a amogelago seo mmoledi/mongwadi a se romelago go yena o bitšwa mmoledišwa. Ke go re mmoledišwa ke moamogedi wa selaodišwa. Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982: 112) ba tlaleletša taba ye ka go re ka go realo mmoledišwa ke mohlatholodi/monyakišiši wa sengwalo. Ka mehla o katanela tlhathollo ya maleba ya go kgodiša, yeo e kwagalago. Ka fao tlhathollo yeo e swanetše (a) go ba tlhalošothwi (“*primaire directe betekenissen*”), (b) go utolla tlhalošoširela (“*impliciete betekenissen*”), (c) go kgetha moko wa ditaba goba morero goba molaetša (“*thema*”), le (d) go hlaola tlhalošoširela (“*secundaire of symbolische betekenisse*”).

Matlakaleng a 138-139 borateori bao ba gatelela ka kudu nepo, ka gobane mmoledišwa o swanetše go ba le maikemišetšo ge a lebane le sebolelwa ka mahlo gore sengwalo se tle se kwagale gabotse. Borateori bao (1982: 174) ba tiišetša taba yela ya kgokagano ka go re ke seo se lebanego thwi le mmoledi, se sa lebane gape thwi le mmoledišwa ka lebaka la kamano yeo ya go tiišwa ke mmolelwa.

Go rungwa ka go re dikgopolo tše pedi tšeo, mmoledi le mmoledišwa, di na le mehuta ye mene ya boboleli goba bobolelišwa. Mehuta yeo boVan Luxemburg (1982: 110) ba e lebantšha le mmadi fela ka mo go latelago ka mo tlase:

3.3.1.4 Mmoledišwakakaretši (‘*veronderstelde lezer*’)

Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982: 110) ba re mmoledišwakakaretši ke mmoledišwa wa go dio bolelwa ka bophara. Ge go thwe babadi ba tlo ipshina ka puku yeo ya mongwadi, ke ge puku yeo e segiša mmadi, ka ge a tlo ba a ngwadile ka go akaretša ditaba.

3.3.1.5 Mmoledišwanyakišiši (‘*werklijke lezer*’)

BoVan Luxemburg (1982: 111) ba bolela gore mmoledišwanyakišiši ke mmoledišwa wa go nyankurela sengwalo – monyakišiši wa go sekaseka sengwalo ka botlalo ka leihlo la phatišišo. Booth (1961: 74-75) o gatelela taba ye ka go re mmoledišwanyakišiši o kgetha tšeo a yago go di sekaseka ka tlhokomelo ye kgolo ka kudu.

3.3.1.6 Mmoledišwaanegi/-laodiši (‘*expliciete lezer*’)

Van Luxemburg, Bal le Weststeijn (1982: 110) ba hlaloša gore ke mmoledišwa yoo a rego ge a le ka gare ga sengwalo, a anega ditaba. Groenewald (1993: 68) o re ke mmoledišwa wa go swana le wa Serote (*Molato*).

3.3.1.7 Mmoledišwathekniki (*‘impliciete lezer’*)

Go ya ka borateori bao ba ka godimo, mmoledišwathekniki ke mmoledišwa wa go ba le modiro wa thekniki – o šomišetšwa thekniki tsoko. Mmoledišwathekniki o dirišetšwa go godiša maatlakgogedi le go tšwetša pele moko wa ditaba. Groenewald (1993: 68 le 70) o re ke moanegi wa go swana le Matsepe le Rammala. Bjalo ka ge go na le mehuta ye mene ya mmoledi le mmoledišwa, lengwalonyakišišo le yo diriša mmoledišwanyakišiši bjalo ka thekniki ge go nyakišišwa ka ga phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

Bjale matlalo a a mararo a sengwalo ao go boletšwego ka ona ka godimo a tlo hlalošwa ka botlalo dikarolong tše di latelago tša ka tlase.

3.4. MEHUTA YA MATLALO A SENGWALO

3.4.1. Letlalo la diteng (Content)

Mampho (1999: 5) le Strachan (1998: 154) ba bolela gore diteng ke letlalo la mathomo la sengwalo. Magapa (2006: 14) o tšwetša kgopolo ye pele ka go re go ya ka sebopego sa sengwalo diteng ke letlalo la ka garegare la sengwalo. Chatman (1978: 19) o nabiša kgopolo ye ka go re go ya ka bo-*“Structuralists”* diteng di arogantšwe ka dikarolo tše pedi tše kgolo, e lego (a) kanegelo (*“histoire”*) yeo e lego tlhalošo ya diteng goba ditiragalo tše tharo tše, baanegwa, lefelo le nako le (b) tsela yeo ditiragalo tša diteng di tlemaganego ka gona. Ke ka lebaka leo Tsholo (2002: 13), Maila (1997: 18) le Sebake (2002: 9) b a oketšago kgopolo ya Chatman (ka godimo) ka go re diteng ke histori ya ditaba tšeo di šetšego di le gona pele sengwalo se ka ngwalwa. Tlhalošo yeo ya diteng e kgonthišišwa ke Strachan (1998: 154) ka go re:

Die geskiedenis is die “oorspronklike” vlak van die verhalende teks voordat die gegewens vanuit „n bepaalde gesigspunt bekyk is en voordat dit deur „n vertelinstasie meegedeel is.

Go ra gore diteng ke letlalo la mathomo la sengwalo. Strachan o gatelela gore diteng ga se tlhamo ya ditiragalo tša mongwadi.

Georgakopoulou le Goutsos (1997: 42) le Earnshaw (1996: 34) ba oketša ka go re ditaba tšeo tša diteng ke boikgopolelo le boitemogelo bjo bo tseneletšego bja mongwadi bophelong bja gagwe. Ka fao go ka thwe boitemogelo bjoo bja mongwadi bo bopilwego ka ditabatabana tša go latelana tšeo di tswalago sebopego sa taba yeo e nyalelanago le baanegwa. Tatelano yeo ya ditaba tša diteng e gatelelwa ke Jefferson le Robey (1993: 39) ka

go bolela gore ditaba tša diteng ke molokoloko wa ditiragalo tšeo di beakantšwego ka go latelana, tša kgokaganywa gore di fe popego ya sengwalo. Taba ye ya tlemaganyo ya ditiragalo e rungwa ke Groenewald (1993:8) le Mojalefa (1995: 1) ka go re mongwadi ge a ngwala ditaba tša diteng, o ikgethela mo a thomago gona le mo a felelago gona. Gomme ditaba tšeo di swaraganywa ke taba e tee ye e bitšwago sererwa.

Serudu (1989: 43) le Mathibe (2001: 1) ba re sererwa ke ditaba tšeo mongwadi a ngwalago ka tšona; ke go re modu wa sengwalo. Se se hlatha gore sererwa ke motheo wa kakaretšo ya diteng tša sengwalo. Ke go re sererwa ke kgopolokgolo ya mafelelofelelo yeo e fihleletšwego ke mmadi sengwalong. Ka tsela yeo, mmadi a ka se sa kgona go akaretša go iša pele ditaba tšeo a ratago go di akaretša (Marggraff, 1994: 61).

Lebaka (2006: 17) o iša pele ka go re sererwa ke thutwana ye nnyane ye bohlokwa yeo e nyalantšhago ditaba tša diteng. Bohlokwa bjoo bo kgonthišišwa ke Marggraff (1994: 62) ka go re sererwa se laola dielemente ka moka tša sengwalo, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le lefelo. Mojalefa (1995: 20) o ruma taba ye ya bohlokwa bja sererwa ka go re se lemoša mmadi ditiragalokgolo le moanegwakgolo.

Go rungwa ka go re ge go tsinkelwa phapano ye e lego gona magareng ga boStrachan le boGroenewald ge go hlalošwa diteng, go ka thwe, boStrachan ga ba tšweletše kgopolo ye sererwa, mola boGroenewald ba re sererwa se bohlokwa kudu ge dielemente di hlalošwa. Go akaretšwa ka go re letlalo la diteng le bopilwe ka ditaba tša go fapana tšeo mongwadi a hweditšego di sa beakanywa. Tšona ditaba tšeo, di logaganywa ke sererwa gore di bope taba e tee ya go tia. Ditaba tšeo tša diteng di tlo lemogwa ge go tsinkelwa bongwadi bja bogologolo le bja sebjalebja mo nyakišišong ye.

3.4.2. Letlalo la thulaganyo (Plot)

Muir (1957: 16) o re thulaganyo ke mokgwa wa go beakanya le tlemaganya molokoloko wa ditiragalo tša diteng tša sengwalo go tloga mathomong go fihla mafelelong a sona. Ge ditiragalo tšeo di tlemagantšwe, di rulaganywa ka lenaneo. Ke ka lebaka leo Maxwell-Mahon (1979: 30) le Walder (1992: 107) ge ba thekga taba ye ya peakanyo, ba rego thulaganyo ke mokgwa wo ditiragalo di rulaganywago ka wona. Serudu (1989: 49) o tiiša seo ka go re thulaganyo ke freimi/motheo yeo/woo mongwadi a hlamago ditaba tša gagwe go wona. Polelo ya Serudu e oketšwa ke Shole (1991: 109) le Thokoane (1994: 13) ka go re thulaganyo e theilwe ka peakanyo ya ditiragalo tša diteng. Mongwadi o di rulaganya go ya ka maikemišetšo a gagwe. Taba ye e nontšhwa ke Groenewald (1993: 4) ka

go re mongwadi o šomiša ditaba tša diteng gore tebanyo ya gagwe ye e rilego e tšwele pele. Tebanyo yeo e bitšwa moko wa ditaba/molaetša/morero. Ke ka fao Peck le Coyle (1985: 141) le Heese le Lawton (1988: 135) ge ba hlaloša moko wa ditaba, ba rego ke kgwekgwe goba kgopolokgolo ya sengwalo yeo e tšweletšwago ke mongwadi go mmadi. Kgopolokgolo yeo e swaraganya ditiragalo ka moka tša sengwalo. Groenewald (1991: 135) o tšwela pele go hlaloša gore moko wa ditaba ke tebelelo ya mongwadi yeo e sego ya mehlang yeo e kgethilwego malebana le ditaba goba ditiragalo tšeo a di lemogilego bophelong. Tsholo (2002: 15) o iša pele ka gore moko wa ditaba ke thuto yeo mongwadi a e abelanago le babadi.

Culler (1972: 224) le Groenewald (1993: 3-4) ba re mohola wa moko wa ditaba ke go logagantšha ditaba tša thulaganyo gore e be taba e tee, gape o kgokaganya dithekniki tša thulaganyo gore di lebane. Malebana le letlalo la bobedi la thulaganyo, boStrachan ba re le lebane le kanegelo “*verhaal*”. Ka fao go rungwa ka go re phapano ye e bonagalago gare ga boStrachan le baGroenewald ke ya go re boGroenewald ba tšweletša kgopolo ya moko wa ditaba, gore ke wona wo o laolago thulaganyo ya sengwalo. Ke go re moko wa ditaba o laola modiro wa dielemente tša sengwalo, mola boStrachan bona ba sa bolele selo ka moko wa ditaba.

Go ka akaretšwa ditaba tše ka go re thulaganyo ke peakanyo ya ditaba tša diteng. Ditaba tšeo di kgokaganywa ke moko wa ditaba gore di bope taba ya go tia ya go lebane le thuto ya mongwadi go babadi. Ke ka fao go yogo lekolwa merero yeo bangwadi ba bagologolo ba ngwadilego ka yona, le ka fao e ka bago e hueditše merero dingwalong tša lehono ka gona.

3.4.4. Letlalo la mongwalelo goba setaele (Style)

Kgopolo ye ga yo hlalošwa ka botlalo ka gobane ga e yo nepišwa tshekatshekong ye. Fela le ge go le bjalo go bohlokwa go laodiša ka yona ka ge e le karolo ya sebopego sa sengwalo.

Groenewald (1993: 5) o re mongwalelo ke letlalo la boraro la sengwalo leo Rimmon-Kekan (1983: 3) a le bitšago “*text*”; o re:

*Text is a spoken or written discourse which undertakes their telling ...
the text is what we read.*

Rimmon-Kekan o amanya mongwalelo le sengwalo. Yona “*text*” yeo a bolelago ka yona, boStrachan ba re e lebane le tebelelo ya mongwadi. Go realo go ra gore ka tlhalošo yeo,

“text”, boStrachan ga ba kwane le kgopolo ya go re ke mongwalelo, bona ba re e lebane le letlalo la bobedi la sengwalo leo bona ba le bitšago “*verhaal/narrative*”. Wales (1989: 435) le Cuddon (1982: 663) bona ba amanya “text” le mongwadi. Ke go re ka polelo ya mongwadi, mmadi a ka kgona go kwešiša sengwalo le maikemišetšo a mongwadi. Kgopolo yeo ya boWales e fahlelwa ke Kerkhof (1962: 16) ka go re mmadi o kgona go lemoga mongwalelo ge a dutše a bala sengwalo. Go ra gore polelo ya mongwadi e bohlokwa kudu ge go bolelwa ka mongwalelo, ka gobane ke yona yeo e kgonago go bopa segwera gare ga mongwadi le mmadi. Ge ba kgonthišiša seo, Kenney (1966: 60) le Lucas (1974: 49) ba re mongwalelo o tlemaganya mongwadi le mmadi ka mokgwa wa poledišano.

Ge ba katološa taba ye, Abrams (1985: 203) le Thobakgale (1996: 27) ba re mongwadi o kgona go diriša polelo go hlaloša seo a ratago go se tšweletša. Go ra gore mongwadi a ka itlhaloša goba a hlaloša seo se lego mogopolong wa gagwe ka go šomiša polelo. Ke ka fao Mayekiso (1985: 89), Mamoleki (1992: 30) le Murray (1996: 65) ba rego mongwalelo o bohlokwa ka gore mongwadi o kgona go hlagiša dikgopolo tša gagwe go mmadi ka bokgwari le bokgoni bjo bogolo. Seo a ka se kgona ge fela a ka ba le kgetho ye kaone ya mantšu, le thulaganyo ye botse ya mafoko ao a ka tanyago šedi ya mmadi. Seo se ra gore ka tšhomišo ya mafoko, mantšu, diema, dika, dikapolelo, tlhamo ya mafoko le dikakanyo, mmadi a ka kgona go lemoga maikutlo a mongwadi ka tšona. Taba yeo e gatelelwa ke Ohman (1972: 47) le Mohlala (1994: 26) ka go re maikutlo a mongwadi a sepedišana le khuduego, tšeo di tšwetšago pele moko wa ditaba.

Go rungwa ka go re phapano ye kgolo ye e bonagalago gare ga tlhalošo ya boStrachan le boGroenewald ke gore boStrachan ba re letlalo la boraro ke “*teks*” le swantšha le tebelelo ya mongwadi, ke go re go rulaganya ditaba. BoGroenewald bona ba le hlaloša go ba letlalo le le feleletšego la sengwalo leo le lebanego le maikutlo a mongwadi. Phapano yeo e kwešišega ka megopolo ya go swana le ya borateori ba, Bühler (1934: 25) le Marggraff (1996: 13) ge ba ka hlokomelwa gabotse. Bona ba re polelo e na le mešomo ye meraro, e lego (a) go bitša (re kwa se se bolelwago), (b) go nepiša selo (re bona se se bolelwago) le (b)go tšweletša maikutlo goba khuduego (ya mmoledi mabapi le selo se se nepišitšwego).

Le ge sebopego sa sengwalo se hlalošitšwe ka tsela yeo, nyakišišo ye e gatelela phapano gare ga dikgopolo tšeo tša naratholotši. Ke go re e ya go tšea tsela ya taetšonyakišišo yeo go tšweletša tlhalošo ka botlalo ya phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

Bjale go yo lekolwa mehuta ye megolo ya sengwalo, e lego sengwalo sa bogologolo le sa sebjalebjaale ka ge le yona e le bohlokwa nyakišišong ye.

3.5. MEHUTA YE MEGOLO YA SENGWALO

3.5.1. Sengwalo sa bogologolo (Traditional literature)

Cuddon (1982: 322-323) o re sengwalo sa bogologolo se lebane le polelo yeo e hlolegilego le motho, gomme ya fetišetšwa ka molomo go moloko wa lehono ka tsela ya kanego (Krappe, 1930: 140). Ge ba godiša kgopolo yeo, Hawthorn (2000: 246) le Abrams (2009: 182) ba no re sengwalo sa mohuta woo se akaretša ditumelo, ditlwaelo, maitshwaro, meletlo, menyanya, mekgwa, dinonwane, diretotumišo, metlae, thetokanego/epiki, balade, thetogale, dikoša, diema, dika, bjalobjalo gape o re meletlo le menyanya ya mahu, matswalo le manyalo di kgatha tema ye bohlokwa tšhamong le thulaganyong ya sengwalo sa mohuta wo.

Ka lehlakoreng le lengwe Lentsoane (1996: 1) le Groenewald (1987: 112) ba re thetogale goba thetotumišo ya bogologolo e theilwe godimo ga sengwalo sa bomolomo se se tšweletšwago ka tsela ya bogale. Gape, go ya ka Damane le Sanders (1974: vii) le Cope (1968: 26) go thwe dingwalo tša go lebane le dintwa, masolo, dikoma, megobo, bjalobjalo di ka hlalošwa bjalo ka tša bogologolo. Rycroft (1962: 79), Opland (1983: 18), Guma (1967: 152), le Msimang (1990: xvi) ba re kokwane ye nngwe gape ye bohlokwahlokwa ya sengwalo sa bogologolo ke go tumiša motho, selo goba phoofolo. Taba yeo e kgonthišwa ke Finnegan (1970: 119) le Mutswairo (1980: 186) ge ba re sereto sa bogologolo se lebane le “*panageric*”, e lego polelo yeo e nepišago go godiša le go leboga mediro ya motho goba phoofolo (Serudu, 1990: 119). Go ya pele, Mojalefa (1993: 19) le Mohlala (2007: 6) ba fo re polelo ya sengwalo (sa Sepedi) sa mohuta wo e na le fomula ya matseno (ge e le seretotumišo), e lego:

Kgomo e a tshwa/tsha!

E gangwa ke mang?

E gangwa ke ...

Serudu (1989: 65) o bona ponagalo ya bogare bja sengwalo seo e le ya go teba ka go e tswakwa ka boitsebišo le phetogo; le mafelelo a go re:

Ke tšhaba mediti goba baditi!

Ka thokong ye nngwe, ge a akaretša ditaba tša sebopego le tirišo ya polelo ya sengwalo se, Tsholo (2002: 21) o dio re ka kakaretšo thetotumišo ya bogologolo e tsebja ka tšhomišo ya mantšu a a lebetšwego a kgale, (Selwalekgwadi, 1994:1) le ka poeletšo ya go iša (ya dika le diema gammogo le mebolelwana ye e sego ya mehleng ya go nona), gammogo le tshwantšhokgopolo (Kgobe, 1994: 114).

Sansaridou-Hendrixks (1991: 93), Motsa-Dladla (1994: 6) gotee le Sinkuli le Miruka (1990: 35-56) bona ba re ga se sereto fela, gape koša ya setšo le yona e ka bonwa bjalo ka sengwalo sa bogologolo ka gobane ditiragalo tša yona di lebane le ditaba tša histori ya setšhaba se se itšego. Ke ka fao ge, Sharp (1971:4) le Fried le Leach (1972: 1034) ba tiišetša ka go re mekgwa le ditlwaelo tša batho di fetogafetoga le mabaka go ya ka ditiragalo tša nako yeo ba phelago ba bilego ba ngwala ka tšona (Harap, 1949: 121).

Serudu (*ibid*: 60) le Mojalefa (*ibid*: 29) ba re seretokanego/epiki le sona ke karolo ya sengwalo sa bogologolo ka lebaka la gore se lebane le ditiragalo tša go nepiša kanegelo/ditaba ya setšo. Lentsoane (*ibid*: 3) o re kokwane ye nngwe ye bohlokwa ya sengwalo sa epiki/thetogale e lebane le taodišo ka ga mehlolo (Hawksworth, 1993: 21-22) ye e diregago le go diragalela baanegwa bao gantši ba tšweletšwago bjalo ka batho le badimo (Merchant, 1971: 1). Kedington (1959: 10) yena o no re gape e theilwe godimo ga nonwane, ka ge e (nonwane) bopilwe ka mafelo a dimaka le dinako tšeo di sa tsebjego gape di nago le motifi wo o rilego (Rosenberg, 1997: 3).

Ka fao ge, nyakišišo ye e yo hlokomela gape gore tlhalošo yeo ya sengwalo sa bogologolo e sa hlathollwa go swana le ka fao e bolelwago ka gona lehono. Yona taba yeo e tlo thuša go kgonthiša tlhalošo ya phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

3.5.2. Sengwalo sa sebjalebja (Modern Literature)

Tlhalošo ya sengwalo sa sebjalebja e tla kwešišega gabonolo ge go ka thongwa pele ka go re Jefferson le Robey (1986: 20) ba re baskaseki ba bogologolo ba “*Russian Formalism*” ba re sengwalo le maongwadi ke selo se tee. Ke go re sengwalo le mongwadi ga ba fapane. Mongwadi o tseba sengwalo ka tsela yeo se lego ka gona. Fela Borasebopego (“*Structuralists*”) e lego Genette (1980: 27), Bal (1980: 60) le Strachan (1988: 3) ba re sengwalo le mongwadi ga se selo se tee ka gobane mongwadi o a hlokofala eupša sengwalo sa šala se le gona. Ke leina la mongwadi leo le felelago le sengwalo ge se felela. Go ka thwe ke mongwadi wa go se hlokofale ka ge a sa phele. Se bohlokwahlokwa ka borasebopego ba ke gore ba sekaseka sengwalo ba šeditše sebopego sa

sona. Ke go re ba hlaloša sengwalo ge se bopilwe ka matlalo a mararo, e lego “*story goba histoire goba geskiedenis, narrative goba récit goba verhaal le narration/ goba teks*. Ba re letlalo la boraro ke thekniki ya tebelelo (fisie). Groenewald (1993: 1) o re thekniki yeo ya tebelelo e tsweletsa mongwalelo wa mongwadi. Mojalefa (1995: 83) o godiša tlhalošo yeo ka go nepiša letlalo leo la boraro le thuto ya mongwalelo goba setaele go ya ka fao go šetšego go boletšwe ka gona ka godimo.

Ge ba tšwela pele ka taba ye, Duncan le Hugh (1953: 31-33), le Wellek le Waren (1949: 89) bona ba gatelela gore mohutangwalo wo o amana le bongwadi. Holman (1972: 528) o nabiša tlhalošo ye ka gore le ge sengwalo sa sebjalebjae se tswalana le mongwadi, fela sona se na le sererwa ebile mongwadi o itlhametše sona. Collins (1980: 529) o šia pele ka go re sengwalo se fapana le mongwalo ka lebaka la gore mongwalo ke se sengwe le se sengwe seo se lebanego le mahlo, e sego tsebe fela ga o na sererwa. Ge ba oketša ditaba tšeo.

Jefferson le Robey (1986: 167) ba fo re se theilwe godimo ga ditiragalo tša sebjalebjae, gantši tša nnete, tša go amana le merero ya setšhaba se se itšego; gape se na le dipharologantšho tša histori, leago, ekonomi, sedumedi, setšo, bjalobjalo (Jefferson le Robey, *ibid*: 128). Yelland, Jones le Easton (1983: 151) ba fo oketša ka go re ge se balwa, se bontšha elemente ya bokgabo bja mantšu, ditlhalošo tša dikgopolo, dibopego le sona setaele seo se tšweletšwago ka dithekniki tša polelo go godiša maikutlo a mongwadi. Mayhead (1996: 3) le Brecht (1989: 159) ba hlagiša kgopolo ye nngwe ye bohlokwa ya go re mohuta wo wa sengwalo gagolo o sekametše lehlakoreng la bokgabo, saense le theknolotši ge go hlokometšwe tlhabollo ya maphelo a batho le didirišwa ka kakaretšo. Ge e le Pretorius (1989: 80) yena o no tšweletša kgopolo ya go re gantši ke sengwalo sa boikgopolelo seo se lebanego le tšeo di bonwago bophelong; ebile gape se na le merero/melaetša ye e itšego ya go fapafapana ya go hlaloša bophelo (gagolo bja lehono) ka kakaretšo.

Ramsdell (1999: 44) o re ye nngwe gape ya dipharologantšho tša sengwalo sa sebjalebjae ke kanegelorato ya sehono (“*contemporary romance*”) moo go laodišwago lerato la nnete leo le hlotšwego ke setswalle gare ga batho (baanegwa) ba babedi (Varga, 1997: 72); gape bona baanegwa(thwadi) bao ke bagale le bagaleadi ba kanegelorato ka gore ga ba fenywe ke mathata a lerato ebile, go ya ka Beye, (1982: 72) lerato la bona ke le le tiilego gape le le tukago bogale bja kgabo ye e laumago go tloga mathomong go fihla mafelelong a kanegelo. Lerato leo le felela ka lenyalo. Go tiišetša ponagalo ye, *The*

World Book Encyclopedia (1994: 348) e hlaloša gore dingwalo tša kanegelorato di be di se gona bogologolo ka ge di thomile go ngwalwa ke Mogerika, Logus, ngwageng wa 100 goba 200 pele ga Matswalo a Kriste. Dipuku tseo tša mathomo tša kanegelorato di bitšwa “*Daphnis*” le “*Chloe*” (Cuddon, 1977: 578).

Ramsdell (*ibid*: 81 le 87) yena o dio bolela gore ponagalo ye nngwe ya sengwalo sa sebjalebjae e lebane le dingwalo tša botseka ka gobane dingwalo tša mohuta woo di hlagile le mabaka a sebjalebjae. Panek (2006: 204) o laodiša gore mohutangwalo wo o nepiša mokgwa wa go nyakišiša bosenyi. O re o thomilwe Amerika ka ngwaga wa 1841 moo matseka a mmušo a paletšwego ke go swara babolai ba basadi ba babedi gomme letseka la ka sephiring, Dophin, la hwetša basenyi bao, gomme ba swarwa, ba bonwa molato.

Go ka rungwa ka go re Jefferson (1986: 10) o re nepišo ya sethekniki ya *Mafomalisti* ya go sekaseka sengwalo e dirile gore ba bone sengwalo sa sebjalebjae e le tirišo ye e ikgethilego ya tšhomišo ya polelo yeo e fetotšego sebopego sa sengwalo sa bogologolo ge go bapetšwa le sengwalo sa sebjalebjae. Sengwalo sa bogologolo ke sengwalo seo batho ba boledišanago ka molomo ka nepo ya go phethagatša merero ya bona.

Gape, sengwalo sa sebjalebjae ke sengwalo seo mongwadi a ngwalago ka ditaba tseo a ratago go di abelana le babadi. Phetošo ya sengwalo e dira gore sengwalo se be bothata, gagolo theto. Mohlala, dingwalo tša Gérard Manley Hopkins mmogo le Matsepe di bothata go babadi (ba sebjalebjae) ka ge di theilwe godimo ga theto le thulaganyo ya ditiragalo tša bogologolo. Phapanokgolo ya mehuta ye mebedi ye ya sengwalo e lebane le diteng; ke go re le ge peakanyo ya ditiragalo ya dingwalo tše e ka swana, fela diteng (le thulaganyo, gagologolo dithekniki) tša tšona di tlo fapana. Yona phapano yeo e tlo thuša tharollong ya mathata a nyakišišo ye, ye e lebanego le phetogo ya setšo dingwalong.

Ka tsela yeo, nyakišišo ye e yo hlokomela gape gore tlhalošo yeo ya sengwalo sa sebjalebjae e huetšwa ka tsela efe ke yeo ya dingwalo tša bogologolo. Yona taba yeo e tlo thuša gape go kgonthiša tlhalošo ya phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

3.5.3. Kakaretšo ya mehuta ye megolo ya sengwalo

Sengwalo sa bogologolo se kgatha tema ye bohlokwa phetogong ya setšo dingwalong tša Sepedi ka lebaka la gore sengwalo se kgona go utollela basekaseki ditiragalo ka mokgwa wa go boledišana. Ka poledišano batho ba kgona go tseba ditiragalo tša bogologolo le go fetoga ga tšona. Ge mofatišiši goba motheeletši a ka se hwetše ditaba goba ditiragalo go

tšwa go baboledi, e ka ba bao ba mmošago tšona goba bao a kwago ge ba di anega, a ka se lemoge phetogo yeo e thekgwago ke Baswana ge ba re letšatši le lengwe le le lengwe le na le tša lona. Ge basekaseki ba boledišane ka tšona, ba fetolela ditiragalo tšeo sengwalong sa sebjalebjaale ka go di ngwala. Ditiragalo tšeo tša diteng tša napa tša logagantšhwa go ba kgopa e tee ka sererwa.

Direrwa tša diteng di na le mohola phatišišong ye ka labaka la gore di hlahla mofatišiši go hwetša phetogo ya setšo. Ka fao mongwadi a napa a rulaganya ditiragalo tša gagwe ka go di beakanya ka tatelano ya maikemišetšo a go tšweletša morero wa gagwe go babadi malebana le sengwalo seo sa gagwe. Merero ya thulaganyo ya dingwalo tšeo e tlo thuša mofatišiši go lekola phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

3.6. KAKARETŠO

Go ka rungwa ka go re tlhalošo ye ya sengwalo le dikarolo tša sona, e lego (a) matlalo a sengwalo: diteng, thulaganyo le mongwalelo le (b) mehuta ya mebedi ya sengwalo sa bogologolo (bomolomo) le sa sebjalebjaale (sa go ngwalwa) di bohlokwa ka lebaka la gore di lebane le go rarolla mathata ao a tšweletšwago ke phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

3.7. PHETOGO YA SETŠO DINGWALONG

3.7.1 MATHOMO A DINGWALO TŠA SEBJALEBJALE.

Murfin le Supryia (2009: 143) ba thoma ka go bolela gore go bohlokwa go fa phapano magareng ga sengwalo le mongwalo ka nepo ya go nolofatša tlhalošo ya phetogo ya setšo dingwalong. Collin (1980: 538) o re mongwalo ke selo se sengwe le se sengwe seo se ngwadilwego ebile se se nago sererwa. Ka lehlakoreng le lengwe Holman (1972: 529) yena o re sengwalo sona ke ditaba tšeo mongwadi a itlhametšego tšona gomme tša logagantšhwa ka sererwa. Robert (2003: 204) o gatelela taba yeka go re ke ka fao go lemogwago diswantšho le mangwalo tša Baegipeta tšeo di bego di hwetšwa maswikeng, gomme di sa welego legorong la sengwalo ka lebaka la gore di se na sererwa. Ka fao sererwa ke kgopolo ye bohlokwa ya go farologanya mongwalo le sengwalo.

Grant le Clute (2004: 51) ba otlolola kgopolo ye ka go re sengwalo sa go ngwalwa sona, e sego sa bomolomo se thomilwe go gatišwa kua Egipeta, khonthinenteng ya Afrika pejana ga Matswalo a Kriste. Le ge bokgobapuku bja Alexandria bo ile bja swa ka ngwagakgolo wa pele (100) ga Matswalo a Kriste, go na le ditaetšo dingwalong, tšeo di tiišetšago phetogo ya dingwalo tšeo di tšweletšago phetogo ya setšo ya dingwalo, mohlala, (a) “*The Book of*

Death” ya Papyrus wa Ani, yeo e ngwadilwego ke Enheduanna mengwageng ya bo-1250 pele ga matswalo a Kriste, (b) puku ya “*Core of the Rigveda*” (Kgoboketšo ya difela tša Mahindu) yeo yona e ngwadilwego ke Rig-Veda Sanhita ka ngwagakete wa bobedi (2000) pele ga Matswalo a Kriste, le (c) ya “*Pentateuch*” (Dipuku tše tlhano tša Moše, e lego Genesi, Eksotase, Lefitikose, Numeri (Dipalo) le Doiteronomio) ya go ngwalwa ke Vedic Sanskrit ka ngwagakgolo wa lesometlhano (1500) pele ga Matswalo a Kriste gammogo le (c) Harris (1992: 81) o nabiša taba ye ka go re ka ngwagakgolo wa boselela (600) ka morago ga matswalo a Kriste ke ge go tsupologa bangwadi ba mathomo ba Bodikela (Yuropa) bao dingwalo tša bona tša mathomo di bego di nepišitšwe (a) go itloša boduto, (b) go fa motho ditaba tšeo a bego a sa di tsebe le (c) go fa mmadi ditaelo. Abrams (2008: 74) o dio gatelela taba ye ka go re Mogerike, Homer ke mongwadi wa mothomo yoo a ngwadilego dingwalo tša theto ya “*Lliad*” le ya “*Odyssey*” magareng ga 760 – 710 ka morago ga Lehu la Kriste; Motšhaena, Sun Tzu, yena o ngwadile padi ya “*The Art of War*” ka ngwaga wa 512 ka morago ga Lehu la Kriste. Taba ye e hlatha gore go fetile mengwaga 1750 pele ga ge khonthinente ya Yuropa e ka thoma go ngwala puku.

Fowler le McCaughrean (1999:247-251) ba bolela gore thetokanego ya “*Ramaya*” e ngwadilwe ke Sanskrit Valmiki, kua India ka ngwagakgolo wa boeswai (800) le wa bosenyane (900) ka morago ga Lehu la Kriste. Kanego ya “*Metamorphoses*” e thadilwego ke Ovid ka ngwagakgolo wa seswai ka morago ga Lehu la Kriste. Thetokanego ya “*One Thousand and One Nights*” yona e thadilwe ke Hana Al-Shaykh, Iraka ka ngwagakgolo wa senyane (900) le wa lesome (1000) ka morago ga Lehu la Kriste. Thetokanego ya “*Theologus Autodidactus*” yona ge, e ngwadilwe ke Moarapo, Ibn al-Nafis ka ngwagakgolo wa lesomepedi (1200) ka morago ga Lehu la Kriste.

Kgatla (2000: 7) o bolela gore ka ngwaga wa 1862 ngaka Alexander Merensky o thomile ka go ngwalangwala mantšu a mathomo a Sepedi, e lego maina a batho le dilo, bjalo ka *Maleu*, *Botsjabelo*, *Thaba Mossega*, *Kxalatlolu*, *Patametsane*, *Xananwa*, *Maxakaal*, bjalobjalo. Mojalefa (1995: 1) le Serudu mo go (Gerard, 1993: 157) bona ba kwana ka go re ka ngwaga wa 73 ka morago ga ge Merensky a ngwadile mongwalo wa Sepedi, go ngatišitšwe dipuku tša mathomo tša Sepedi ka ngwaga wa 1935 gomme tšona ke direto tša Phala, e lego ‘*Kxomo a thswa*’, le taodišophelo ya ‘*Tša bophelo bya Moruti Abraham Serote*’ yeo e ngwadilego ke Ramaila.

Go akaretšwa ka go re histori yeo e boletšwego ka godimo e bohlokwa k age bjale go tsebja gore sengwalo sa mathomo lefaseng se thomile kae le gona se thomile neng. Histori ye

e kgontša gape monyakišiši le ge go yo lekola ka fao phetogo goba khuetšo ya setšo dingwalong tša Sepedi e rotošitšwego ka gona go hlokometšwe sebopego sa sengwalo gagologolo lehlakore le le nepišago kgopolo ya thulaganyo (merero) le ge e le ya diteng (direrwa)).

3.8 PHETOGO YA SETŠO DINGWALONG:-DITENG

Simmel (1950: 34) o re phetogo ya setšo ke ge batho ba tlogela ditšo tša ga bobona gomme ba ithomela bophelo bja bjona bjo bofsa goba ba šala ditšo tša ditšhaba tše dingwe morago. Winter, Beidelman, Manners le Diamond (1967: 21) ba tšwetša pele taba ye ka go re:

Cultural change is the structural and ideological modifications and transformation that exhibit new qualities.

Borateori ba ba hlatha gore phetogo ya setšo e tliša bophelo bjo bofsa bjoo bo šikerego merero ye bohlokwa. Kgatla (2000) le Grobber, Katsane le Mabitsela (1988: 114) ba tlatša ka go re phetogo ya setšo e bohlokwa kudu ka lebaka la gore e dirile gore sengwalo sa sebjalebja sa Bapedi se be gona go thoma ka ngwagakgolo wa masomepedi.

Abrams (1985: 124) o nabiša taba ye ka go re ge phetogo ya setšo dingwalong e lebane le diteng, go tlo gatelelwa bohlokwa bja sererwa, ka gobane se tlemaganya ditaba tša diteng tša sengwalo. Ditaba tše di lebanego le sererwa tšeo di tlogo hlokomelwa ke (a) bogoši, (b) setšo (mathata a bophelo ge bo fetoga) (c) politiki, (d) leago le (e) histori. Ditaba tšeo di nepišago direrwa tšeo, di tlo no akaretšwa ka boripana ka maikemišetšo a go tšweletša phetogo ya setšo dingwalong go tloga bogologolong go fihla lehono. Godimo ga moo, ka lebaka la boahlamo bja phatišišo ye, phetogo yeo ya setšo dingwalong e yo nepišwa ka dingwalo tša Maisimane, Maamerika le Bapedi fela.

3.8.1 Bafatišiši bao ba Bafatišiši ba dingwalo tša Maisimane bogoši

Bogoši (Chieftainship)

Evans (1982), Burgess (1985) le Abrams (1985) ba hlaloša phetogo ya setšo dingwalong tša Maisimane ka go e lebanya le morero wa bogoši. Ba hlopha dingwalo tše ka go di arola ka mabaka ao a laolwago ke morero wa bogoši. Dingwalo tše di tšweletšego pušong ya kgoši ye e rilego di napile di hlopšha legorong le tee gomme tša bitšwa ka leina la kgoši yeo. Bona ba farologanya mabakahistori a a fapafapanego phetogong ya setšo ya dingwalo tša Maisimane bjalo ka a a latelago: **(a) Lebaka la pušo ya Elizabeth wa I, (b)**

lebaka la pušo ya Edward wa VII, le (c) lebaka la pušo ya Charles wa I. Go morero wo wa bogoši, borateori ba tšwela pele go hlaloša phetogo ya setšo dingwalong ka go lekodišiša maemo a mongwadi ge e le mongwadi. Ga ba laodiše ka mongwadi ge e le motho. Taba ye e tiišetša maemo le bokgoni bja mongwadi yoo. Bokgoni bja mongwadi bo lemogwa ke bangwadi ba bangwe gomme ba mo rweša diala ka go amanya dingwalo tša gagwe le pušo ya kgoši yeo e bušitšego nakong ya ge a ngwala dingwalo tšeo. Se se gatelela gore ba hlatlošitše maemo a gagwe.

Phetogo ya setšo dingwalong e napile e ba bohlokwa mo tabeng ye. Ke ka lebaka leo dingwalo tšeo di ngwadilwego **nakong ya pušo ya Kgošigadi Elizabeth** wa I di tsebjago ka la dingwalo tša **paka (period) ya William Shakespeare**. Taba yeo e gatelela bokgoni bja William Shakespeare le gore o kgathile tema ye bohlokwa phetogong ya setšo ya dingwalo tša Maisimane tša paka ya pušo ya Kgošigadi Elizabeth wa I, Kgoši Henry wa VI, Kgoši Richard wa III le Kgoši Henry wa VIII. Ka go realo, William Shakespeare ke mongwadi wa maemo a godimo wa nako yeo. Ke ka lebaka leo Evans (1982: 155) a tumišago William Shakespeare ka go mo rweša diala ka go bolela gore:

...with his skill in theatrical invention, he combined a genius for applying poetic language to drama. He had a range of imagery which was more comprehensive than in any other poet.

Gona moo Evans o gatelela le bokgoni bja William Shakespeare bja go diriša mantšu le polelo. Diterama tšeo di tšweleditšwego ke mogale yo pakeng ya magoši ao a Engelane ke (a) Kgoši Henry wa VI (1589), (b) Richard wa III (1592) le (c) Kgoši Henry wa VIII (1612). Taba ye e hlatha gore ka nako ya kgošigadi Elizabeth wa pele go be go ngwalwa ka morero wa bogoši.

John Milton ke mongwadi yo a ilego a iphatela madulo a godimo pakeng ya pušo ya Kgoši Charles wa I ka go fetola bongwadi bja William Shakespeare go bo bea maamong a godimo go feta maemo a bangwadi ba bangwe ba Maisimane ba paka ya gagwe. Le ge go le bjalo, Milton o be a sa fetole bongwadi bja William Shakespeare a nnoši eupša le bongwadi ba bangwadi ba bangwe ba nako yeo.

Ke ka lebaka leo Burgess (1985: 104) a hlalošago khuetšo ya John Milton go Shakespeare le bangwadi ba bangwe ka go bolela gore:

Milton dwarfs the writers of the opposing camp ("Cavalliers") so completely that we are right to call this age, John Milton's age.

Therešo ke ka fao go thwego paka yeo ke paka ya John Milton. Dipakeng tšeo di boletšwego go lemogwa gore bafatišiši ba be ba hlokometše bangwadi bao ba bilego le khuetšo ye maatla dingwalong tša nako yeo, tša go bitšwa ka leina la mongwadi yoo a atlegilego ka kudu nakong ya kgoši yeo.

- **Setšo (Culture)**

Moantropolotši wa Moisimane, Sir Burnett Taylor, ke yena a dirišitšego lereo la setšo la mathomo bjalo k age boramahlale ba be ba le šomiša ka gona mehleng yeo. Pukung ya gagwe ye e bitšwago ‘*Primitive Culture*’ (*World Book Encyclopedia Volume 4, 1982: 942*), Taylor (1982: 942) o hlaloša setšo ka go se lebanya le maitekelo a motho bjalo ka setho sa setšhaba, go dira gore a kgone go phela gare ga sona setšhaba seo ka go latela mekgwa le ditlwaelo tša sona.

Mo diphatišišong tše go yo nepišwa kgopolo yeo ya setšo ge e lebane le dingwalo fela. Ka go realo, setšo se tlo lemogwa go ya ka mo ditšhaba tša go swana le Maisimane di ngwadilego ke gona.

Sengwalo se hlalosa setšo go ba lebaka leo mongwadi a phetšego go lona. Ka go realo, se hlaloša ditiragalo tša nako yeo mongwadi a phetšego ka go yona. Ka ge bophelo bo fetoga, setšo le sona se a fetoga. Se se tiiša gore setšo se na le mahlakore a a fapafapanego dingwalong go farologanya mahlakore a a fapanego bjalo ka dipotiki le bodumedi. Mongwadi ge e le mongwadi o lebane le setšo seo. Ke go re o sekametše go le lengwe la mahlakore ao a bophelo.

Tiragatsong ye e bitšwago *Dr Faustus, Christopher Marlowe*, Burgess (1985: 71) o hlaloša bodumedi (bjalo ka setšo) bja go swana bo nnoši goba moswananoši. O bolela ka ga monna wa serutegi, wa tumelo ye e rilego, yo a nyakago maatla a go hloka mellwane, a go laola tlhago. Ngaka Faustus o kwana le morongwa wa Sathane, e lego **Mephistopheles**, gore a mo fe maatla ao a go hloka mellwane mengwaga ye masomepedinne (24). Kwano ke gore mohlang ngaka Faustus a ehwa moya wa gagwe o tšewe ke Sathane.

Bangwadi ba bangwe ba ba ngwadilego ka ga setšo go akaretšwa Robert Greene ka tiragatšo ye e bitšwago *Friar Bacon* (1985) le George Peele Tiragatsong ya ‘*The Old Wifes Tale* (1985).

- **Politiki**

Politiki ke kokwane ye e bilego le khuetšo ye maatla dingwalong tša Maisimane. Procter, William, le Aitken, (1995: 1092) ba hlaloša lereo la politiki ka go le lebanya le pušo ya naga. Ka gona lereo le le šupa ka mo batho ba bušwago ka gona; e ka ba mokgwa wo mobe goba wo mobotse.

Bangwadi ba Maisimane ba ile ba itebanya le taba ya pušo ya temokrasi ka kudu, ba thulana le kgatelelo le bomenetša. Mo go nepišwa gagolo monna wa Mojeremane, e lego Karl Marx, yo a bego a ngwala dipuku tša Seisimane. Pading ye e tsebjago ka la Das Kapital (1867), Marx o lwantšha pušo ya kgatelelo. O tšweletša kgopolo ye mpsha mabapi le bosetšhaba ge a re mahumo a naga ke bohwa bja setšhaba ka moka, gomme a swanetše go abelanwa. O bona e le boikarabelo bja bao ba swerego marapo a pušo go hloma mmušo wa mohuta woo (Burgess, 1985: 180).

Bangwadi ba bantši bao ba bego ba šomiša kokwane ya politiki ba be ba gegea. Arnold Bunnet (Burgess, 1985: 127) o ngwala ka bophelo bja go hloka ponelopele ga babušiši, ka go ba gegea. Ka go realo go ka thwe bangwadi bao ba dirišitše kgegeo bjalo ka thekniki mo thulaganyong ya ditiragalo tša dikanegelo tša bona.

- **Leago (Social)**

Kokwane ye bohlokwa ye e šomišitšwego ke bafatišiši ba dingwalo tša Maisimane ke leago ka lebaka la gore bontši ba dingwalo tša Maisimane bo theilwe godimo ga leago. Ka gona lereo le ge le lebane le dingwalo, le šupa ka mo batho ba phelago ka gona. Mo go bolelwa ka kamano gare ga bona go šeditšwe boitshwaro, tllhabologo, bjalobjalo. Mantšu a Abrams (1985: 178) ge a hlaloša mošomo wa '*Sociology of Literature*' o nepiša lona lereo la leago ka go le amanya le kgokagano le phedišano gare ga batho mabakeng ao ba phelago go ona.

Phedišano le bophelo ke monwana le lenala. Ka go realo, di a fetogafetoga ge nako ya bophelo e ela. Phetogo yeo e ka ba ye mpe goba ya go kgahliša. Ka gona, tirišo ya kokwane ye ya leago e phatlalala le mabaka a histori ya dingwalo tša Maisimane ka moka. Ga se ya lebana le lebaka le le rilego. Lebaka ke gore dingwalo di be di dirišwa go sekamolla bophelo.

Ge go lekodišišwa dingwalo tša Maisimane go lemogwa gore di be di laolwa ke ka mo go bego go phelwa ka gona. Bangwadi ba be ba ngwala go hlasela boitshwaro bjo bo lešago dihlong le go hlohleletša mokgwa wo o rilego wa go phela. Ka tsela yeo go ka thwe ba be ba ngwala ka merero ya boitshwaro bjo bobotse le tlhabologo. Mo go nepišwa bangwadi ba go swana le Thomas Malthus mo go Burgess (1985: 76) o thulana le bodiidi bjo bo aparetšego batho ba gabo. O phetha ka go re bodiidi bjoo bo ka fedišwa ge go ka fokotšwa pelego.

Dingwalo tše dingwe tše di theilwego godimo ga kokwane ye ya leago e be e le tša go gegea. Shaw o be a tumile ka dingwalo tša mohuta wo. Tiragatšong ye e tsebjago ka la *The Doctor's Dilemma*, Shaw (1898: 20) o thulana ka bogale le bophelo bja go hloka boitshwaro ka mokgwa wa go gegea.

- **Histori**

Histori ke ye nngwe ya dikokwane tše bohlokwa ye e dirišitšwego ke bafatišiši ba bantši go hlaloša phetogo ya setšo dingwalong. Kokwane ye e lebane le mongwadi.

Sengwalo ke poledišano gare ga batho ba babedi, e lego mongwadi le mmadi. Poledišano ye e fapana le mehuta ye mengwe ya dipolelišano ka gore ke motho o tee yo a boledišanago le bao a bolelago nabo nako ka moka. Ke yena yo a tsebago ditaba ka moka tše go bolelwago ka tšona (Serudu, 1989: 83). Se se tiiša gore mongwadi ke motho yo bohlokwa gare ga babolelišane bao. Groenewald (1993: 1) o otlolla taba ye ka go re le ge mongwadi e le kgale a iketše badimong, go tla no bolelwa ka ga gagwe ka gore sengwalo sa gagwe se sa balwa. Ke ka lebaka leo Groenewald gona moo letlakaleng la mathomo a tšwelago pele ka go re lehu la mongwadi ga se bofelo bja sengwalo sa gagwe. Taba ye e laetša gore go na le mahlakore a mabedi a mongwadi, e lego **(a) mongwadi ge e le motho wa nama le (b) mongwadi ge e le mongwadi.**

Magareng ga mengwaga ya 1750 le 1784, bangwadi ba dingwalo tša Maisimane ba be ba phalwa ke Samuel Johnson. Dingwalo tša gagwe, bjalo ka *The Lives of the English Poets* (1979), di bile le kgatelelo ye maatla dingwalong tša paka yeo. Ke ka mo Abrams (1985: 152) a rego mehlaleng ye e filwego go lemogwa gore bafatišiši ba be ba ela hloko bangwadi ba ba bilego le khuetšo ye maatla dingwalong. Ka tsela yeo dingwalo tša paka yeo tša reelwa leina la mongwadi yoo a atlegilego kudu ge ba di hlopha.

Ke ka fao ge, go tlo lemogwa gore tlhalošo/phetogo ya setšo sa dingwalo tša Maisimane, e laeditše dintlha tše di latelago: (a) Borateori ba šomišitše politiki, leago, histori le mongwadi go laetša phetogo ya setšo dingwalong. (b) Diteng ke kokwane ye bohlokwa kudu go bontšha

phetogo ya setšo dingwalong. Le (c) Basekaseki ba bontšha diphetogo tša setšo ka go di arola go ya ka dipaka (**periods**), bjalo ka paka ya bogosi.

3.8.2 Bafatišiši ba dingwalo tša Maamerika

Matsenyagae

Abrams (1985:145) o bolela gore bafatišiši ba dingwalo tša Maamerika ba etše hloko ditiragalo tše bohlokwa tša pušo ya naga ge ba beakanya histori ya dingwalo tše. Ditiragalo tše o ke dintwa tše di hlabanwego nageng ya bona tše o di napile tša laola phetogo ya setšo dingwalong tša naga yeo ya Amerika. Taba ye e gatelelwa ke Abrams letlakaleng la 144 ge a re phetogo ya setšo dingwalong tša Maamerika e lebantšhwa le histori ya naga yeo. Ke ka lebaka leo ge bafatišiši ba go swana le Parrington (1963) le Meserole, Sutton le Weber (1974), ba hlophilego ditiragalo tše o ba lebeletše ditiragalo tše o tše dikgolo bophelong bja Maamerika, e lego: (a) **Ntwa ya tokologo (1775)**, (b) **Ntwa ya Bana ba Thari (1861-1865)**, (c) **Ntwa ya Pele ya Lefase (1914–1918)**, le (d) **Ntwa ya Bobedi ya Lefase (1939-1945)**

Dikarolo tše ba di arola ka mabaka ka go šomiša mareo ao a tlwaelegilego bjalo ka bongwadithago le dingwalotherešo goba *Borealisme (Realism)*. Ka tsela yeo borateori ba ba hlopha dingwalo tša Maamerika ka mabaka a a latelago: (a) **Dingwalo tša mehla ya bokolonia**, (b) **dingwalo tša setšhaba sa mathomo**, (c) **dingwalo tša mehla ya boromantiki (lerato)**, (d) **dingwalo tša mehla ya Borealisme** le (e) **dingwalo tša sebjalebjae**.

Ge dingwalo tše di tsinkelwa go bonagala gore go šomišwa dikokwane tše di dirišitšwego ke borateori ba dingwalo tša Maisimane, e lego: (a) politiki, (b) histori le (d) leago.

- **Politiki**

Kokwane ya politiki dingwalong tša Maamerika e na le mahlakore a go fapana. Se se lemogwa ge bangwadi ba thulana le kgethologanyo le kgatelelo. Ga se politiki ya go lwantšha pušo ya naga bjalo ka ge go bonwe ge go bolelwa ka dingwalo tša Maisimane.

Bangwadi ba mokgatlo wo o bego o tsebja ka la “*The Beat Movements*” (Meserole, Sutton, le Weber, 1974:79) ba ile ba hlasela ka bogale bophelo bja matšhatšhakhura le boiketlo bja batsebalegi. Ka puku ye e bitšwago *Howl* (1956), Ginsburg o thulana le go se

lekalekanele ga batho. Bothata bjoo bo gatelelwa kudu ke Flannery O'Connor. Pading ya "*To kill a Mocking Bird*" (1960), o laodiša ka ga kgethologanyo toropong ya Alabama.

Ge go hlokomelwa phatišišo ye go lemogwa gore dingwalo tša Amerika di arolwa ka mabaka ao a laolwago ke ditiragalo tše bohlokwa historing ya naga yeo. Le ge go sa nepišwe ngwaga thwii, mabaka ao a na le lefetla la tlhopho ka tsela ya go diriša ngwaga. Mo le gona Maamerika a šomišitše kokwane ya diteng go tšweletša phetogo ye ya setšo dingwalong tše. Bjalo ka tša Maisimane, šedi e beilwe godimo ga mongwadi e sego sengwalo sa gagwe, ge go laetšwa phetogo yeo ya setšo ka mokgwa wa politiki.

- **Histori**

Kokwane ya histori le ge e šomišitšwe ge go laetšwa phetogo ya setšo dingwalong, bafatišiši ba Maamerika ga ba gatelele maemo a mongwadi bjalo ka ge go hlalošitšwe dingwalong tša Maisimane.

Ke go re kokwane ye ga e lebane le mongwadi. Yona e lebane le ditiragalo (dintwa tšeo naga yeo e di lwelego). Dingwalo di šomišwa go lwantšha go bušwa ga Amerika ke mafase a šele. Pele ga Ntwa ya Tokologo, lefase le Amerika le be le le ka fase ga pušo ya naga ya Britania. Ka morago ga ntwaga gwa tsoga dingwalo tša boganka le kganano bjalo ka '*Rules for Reducing a Great Empire*' (1824) ya Benjamin Frankling. Mo padding ye, mongwadi o sola pušo ya Maisimane. Pading ye e bitšwago *Uncle Tom 's Cabin* (1823) mongwadi gona o lwela phedišo ya bokgoba ka Amerika.

- **Leago**

Kokwane ya leago e lebane le go fetoga ga ditoropo dingwalong tša Maamerika. Phetogo yeo ya ditoropo e tlišitše phetogo ye kgolo bophelong bja batho gammogo le go dingwalo tša naga yeo. Bangwadi ba ile ba thoma go ngwala ka masetlapelo ao a bontšhago ntšifalo ya batho ditoropong le go fetoga ga ditoropo. Ka gona, phedišano ya ba leotwana leo dingwalo di dikologago go lona. Dingwalo tše di be di bitšwa tša *Borealiseme* ka ge di hlaloša therešo ya boemo bja bophelo. Ge a hlaloša maikemišetšo a bangwadi ba *Borealiseme*, Howells (Burgess, 1985: 20) o re dingwalo tša *Borealiseme* di emetše therešo. Howells o hlohleeditše bangwadi go tsinkela bophelo bja bahloki ba Amerika, ka padi ye e tsebjago ka la "*The Rise of Silas Lapham*" (1949). Bangwadi ba ba hueditšwego ke Howells ba be ba ngwala ka ga bosenyi le maemo a a sa kgahlišego a bophelo bja mekhukhung.

Kokwane ye e šomišitšwe ka kudu ka morago ga Ntwa ya Bobedi ya Lefase (1939-1945). Lebakeng le go fetoga ga setšhaba go ile gwa hlola pitlagano ditoropong le mebileng. Dithulano le dipolayano e be e le bogobe bja ka mehla. Ke mo go tsogilego bangwadi ba ba thulanago le go hloka toka le molao bathong, bjalo ka Garson McCullers ka puku ye e bitšwago “*The Ballad of the Sad Café*” (1951) le Eudora Welty e lego mongwadi wa “*Delta Wedding*” (1958). Bona ba be ba thulana le bodiidi gape ba be ba bontšha kwelobohloko go batho bao go ka thwego ke disohlo tša bophelo bja sebjalebja.

3.8.3 Bafatišiši ba dingwalo tša Sepedi

Bafatišiši ba dingwalo tša Sepedi bjalo ka Serudu (1983) le Groenewald (1983) ba hlopha dingwalo tšeo ka go šomiša direrwa. Ba di hlopha go ya ka dipaka/mabaka. Gomme ba dirišitše ngwaga go laetša dipaka tšeo. Ke go re ngwaga o šomišwa bjalo ka mollwane gare ga paka tšeo. Ka tsela yeo, dipaka tšeo di na le mathomo le mafelelo. Taba ye nngwe ye e tsinketšwego ke ya gore paka ye nngwe le ye nngwe e bopilwe ka mengwaga ye lesome. Tlhopho go ya ka mengwaga ye lesome e bontšha go fetoga ga dingwalo. Ka fao go lemogwa gore tlhalošo ya tlhopho ye bjalo ga e fapane le yeo ya Maisimane le Maamerika. Gape ka lehlakoreng le lengwe go lemogwa gore phetogo yeo e bontšha go fetoga ga bokgoni le bobadi le ge e le borutegi bja Bapedi.

Kakaretšo

Ge karolo ya kgolo le tllhabologo ya diteng e sekasekwa, go šeditšwe phetogo ya dingwalo, go hlokometšwe dikokwane tše di rilego tša thulaganyo ya ditiragalo ka go di nepiša le bafatišiši ba Maisimane le Maamerika go akaretšwa le Bapedi. Bafatišiši bao ba lemogile gore dikokwane tšeo ke politiki, leago le histori. Maisimane le Bapedi ba tlaleleditše ka kokwane ya setšo. Le ge go le bjalo ge e le bafatišiši ba dingwalo tša Sepedi bona ba šeditše phetogo ya dingwalo ba hlokometše direrwa tša setšo gape le tša sebjalebja bjalo ka dikokwanekgolo.

3.9. MERERO YA DINGWALO TŠA SEBJALEBJALE: THULAGANYO

Murfin le Supryia (2009: 152) ba bolela gore go lemogilwe gore phetogo ya setšo dingwalong tša sebjalebja le yona e theilwe godimo ga thulaganyo ya merero ye e rilego, e lego lerato, botseka, masetlapelo, Semakgoweng, setšo, boitshwaro, bjalobjalo.

3.9.1. Lerato (Love)

Macdonald (1977: 1172) o re dingwalo tše dingwe tša Yuropa di theilwe godimo ga kanegelorato. Phetogo e thomile ngwagakgolo wa lekgolo (100) ka morago ga lehu la Kriste. Kanegelorato ke mohuta wa sengwalo seo go sona go nepišwago kamano goba tswalano magareng ga baratani (baanegwa); ke go re lerato gare ga monna le masadi. Ke ka fao Ramsdell (1987: 4) a nogo go re kanegelorato e lebane le morero wa lerato. O iša pele ka go bolela gore kanegelorato e lemogwa fela ka dipharologantšho tša kanegelorato, e lego khutlotharo ya lerato: (a) yo a ratago, (b) yo a ratwago le (c) yo a senyago lerato. Mohlala ke padi ya *Leratosello* (1978) ya go ngwalwa ke Rafapa. Senoinoi o a rata, Kgaladi o a ratwa mola batswadi ba Senoinoi (lapa la kgoši Sephuma) le batswadi ba Kgaladi (lapa la kgoši Seroboka) ba senya lerato la ban aba bona.

Ge ba amanya mohutangwalo wo le phetogo ya setso dingwalong, Stern (1991; 207) le Urdang (1991: 1172) ba dio rekanegelorato ke ye nngwe ya dingwalo tša sebjalebjae tša go laetša phetogo ya setšo dingwalong ka lebaka la gore go laodišwa ditaba tša baratani ka tsela ya sehono, e lego go ngwala. *The World Book Encyclopedia* (1994: 348) e bolela gore mohlala wa dingwalo tša kanegelorato tša mathomo tša Bagerike ke “*Daphnis*” le “*Chloe*” tša go ngwalwa ke Logus ka ngwaga wa 100 ka morago ga lehu la Kriste (A.D) goba 200 ka morago ga lehu la Kriste (A. D). Ge e le mehlala ya dikanegelorato tša Maisimane ke “*Havelok the Dane*” (1300 A.D) le “*Sir Garwain and Green Knight*” (14th century). Mohlala wa dingwalo tsa Sepedi ke *Leratosello* (1978).

3.9.2. Botseka (Dedective)

Ramsdell (1999: 81) o bolela gore mohuta wo mongwe wa sengwalo sa sebjalebjae ke wa morero wa botseka ka lebaka la gore dingwalo tša botseka di hlagile le mabaka a sehono.

Taba ye e hlatha gore morero wa botseka o hlotšwe ke ge bophelo bo fetoga. Stewart (1980: 12) o iša pele ka go bolela gore kanegelotseka ke kanegelo yeo go yona monyakišiši/letseka goba banyakišiši/matseka a/ba swaraganego le go rarolla bosenyi. Letseka e ka ba la mmušo goba leo e sego la mmušo. Ke gore motho yoo a senyeditšwego a ka inyakela letseka gomme a le lefa. Letseka leo le lona ke molwantšhwa yoo a fetšago a swere mosenyi.

Boileau le Narcejac (1964: 46) ba re paditseka e bolela ka nyakišišo ye e utilego sephiri. Mohlala ke paditseka ya *Lenong la Gauta* (1982) ya go ngwalwa ke Bopape MDH. Brenda o bolaile Mmatšhego. Mmadi o tshwenywa ke ge mosenyi a sa swarwe. Mafelelong Nnono o swara mmolayi wa Mmatšhego ka go bona mongwapo letsogong la go ja la Brenda. Mmadi o a thaba ge mosenyi a golegilwe.

Narcejac (1958: 37) o re paditseka e lebane le nyakišišo ye e tšhošago gape ye e homotšago. Mohlala ke paditseka ya Nnete Fela (1989) ya go ngwalwa ke Kekana M. A. Sintikheiti ya go bopša ke maloko a ga Noko le Mabusha ba bolaya batho, ba ba utswetša ditšhelete ka go ba jabetša ka ditšheke. Seemo se se phediša batho ka letswalo. Sa go tšhosa le go feta ke mothuntšhano wa Phelendaba moo yo mongwe wa bašomedi ba sentikheiti (Thola) a bolailwego mola ya mongwe (Champ) a gobetše go šoro. Taba ye e tšhošitše babadi. Fela babadi ba ile ba homotšwa ke ge boSeresanta Ditshego ba swara basenyi bao Majaneng, Hamanskraal. Stewart (1982: 51) o bolela gore dikokwane tše tharo tša paditseka ke bosenyi, nyakišišo le kotlo.

3.9.3. Masetlapelo (Tragedy)

Peck le Coyle (1985: 96) ba dio re morero wa masetlapelo le wona ke wa sengwalo sa sebjalebja ka ge go ngwalwa ka wona. Baldick (1990: 226) o nabiša kgopolo ye ka go re mogale, e ka ba kgoši goba moetapele yo mongwe le yo mongwe yo a hlomphegago setšhabeng. Motho yena yoo, o feleletša a bolailwe ka lebaka la megabaru yeo ya gagwe. Maemo ao a gagwe a dira gore sengwalo seo se hlathwe go ba sa masetlapelo.

Yeland, Jones le Easton (1983: 190) ba re mogale yo ke molwantšhwa. Mohlala ka padi ya *Leratosello* (1978) Kgaladi yoo a bego a tsebja ka leina la Mahlaba ge a be a dula ga kgoši Seroboka o re go fihla gae, o khuetša setšhaba go yo hlasela setšhaba sa kgoši Sephuma. Setšhaba sa kgoši Seroboka se fenyana sa kgoši Sephuma. Kgoši le mmakgoši ba a bolawa. Kgosi Ntwampe o lefeletša kgoši Sephuma ka go hlasela setšhaba sa kgosi Seroboka. O a se fenyana. Kgoši Seroboka o bolaya mosadi wa gagwe pele le yena a ipolaya. Ka lebaka la polao ya magosi, sengwalo se ke sa masetlapelo.

3.9.4 Bokriste (Christianity)

Gérard (1982:3) o bolela gore ka ngwagakgolo wa masomepedi go bile gape le phetogo ye nngwe yeo e hlotšwego ke Bokriste. Phetogo yeo ke ya thuto le ya bongwadi. Moswana o re ditlabonyane ke ditlaboima. Baruti ba boromiwa ba thomile pele ka go ruta Bapedi go bala gomme ka morago ba ba ruta go ngwala. Kgato ye ya dira gore go be le baruti, barutiši gape

le bangwadi. Ramaila le Legodi ke ba bangwe ba mehlala ya baruti le barutiši. Mehlala ya ba bangwadi ke Ramaila yo a ngwadilego puku ya *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote* (1935), Phokanoka yo a ngwadilego puku ya *Josefa Morwa wa Jakobo* (1938) le Legodi yo a ngwadilego *Ruthe wa Moaba* (1938), bjalobjalo.

3.9.5 Semakgoweng (Labour Migration)

Serudu mo go (Gérard, 1993: 157) o re morero wa semakgoweng o hlatlame wa Bokriste woo go bego go balelwa go ithuta tumelo ya Bokriste le go tseba go bala fela. Lebaka le legolo leo le hlotšego phetogo ye ke gore babadi ba paka yeo ba be ba balela tsebo ka ga ditaba tša go amana le bophelo bja sehono kua Makgoweng. Mohlala ke dikanegelokopana tše: “*Swarang mong wa kuwane ye!*” le “*Letšoba le le ponnego*” tša Ramaila pukung ya Molomatsebe (1951) tše go tlogo go bolelwa ka tšona ka botlalo kgaolong ya boselela.

3.9.6 Setšo (Culture)

Thobakgale (2005: 127) o hlaloša gore morero wa semakgoweng o latetšwe ke morero wa setso moo Matsepe a thomilego go ngwala ka ditaba tša setšo, e lego tša magoši, boloi, badimo, mangaka a setšo, dikoma le ditumelo tše dingwe tša setšo, phedišano ya setšo ya *banyalani*, kgodišo ya bana ya setšo, bjalobjalo. Mongwadi yo o ile a tšwelela ka magetla phetogong ye. ke Matsepe. O hueditše bangwadi ba go swana le Nkadimeng, Moswane, Maserumule, Phasha, Koma le Sekhukhune le ba bangwe. Ke ka fao go tlogo go diriša padi ya gagwe ya ‘*Megokgo ya Bjoko*’ (1968) bjalo ka mehlala.

3.9.7 Boitshwaro (Morals)

Mojalefa (1994: 14) o bolela gore dipuku (dingwalo) tša go ruta ka maitshwaro a mabotse tša napa tša latela tšela tša setšo. Marggraff (1994: 14) o re nepo ya morero wo ke gore batho ba phele ka khutšo. Groenewald (1976: 25) yen aka wa gagwe wa go ja bogobe o re bangwadi ba ngwala ka morero wa boitshwaro gore motho a kgone go itekola ge e ba o phedišana le batho botse. Groenewald gona letlakaleng leo o dio re ka se sebaka, bangwadi ba ikgethela go ngwala ka morero woo ba nyakago go ngwala ka wona. Mehlala ya dingwalo tša boitshwaro ke dikanegelokopana tša “*Tshokologo ya Joel*” le “*Ba laotše kobo ya morwediagwe*” go Molomatse (Ramaila, 1951), “*Noto ya Masogana*” (Tsebe, 1954), “*Moelwa*” (SehloDIMELA, 1958), le “*Thellenyane Batlabolela*” (Puleng, 1991) tše le tšona di beakantšwego ka thulaganyo ya sebjalebja, le tše dingwe tše ntši.

3.10 THUMO

Go ka rungwa ka go re kgaolo ye e lekotše phetogo ya setšo dingwalong tša Maisimane le Maamerika go ya ka fao e ka hlalošwago ka gona dingwalong tša Sepedi lehono. Taba yeo e bohlokwa nyakišišong ye ka lebaka la gore e tšweletša ka fao bangwadi ba Bapedi ba ka bego ba fetotše bophelo (setšo) bja bona ge bo bapetšwa le bja bogologolo lehono. Ka go realo kgaolo ye e gatelela ka fao bangwadi ba Bapedi ba ka bego ba tlogetše setšo sa bona gomme ba šala morago ditšo tša ba bangwe – ba Bodikela. Ke ka wona mokgwa woo go ka tiišwago gore Boromiwa bo kgathile tema ye bohlokwahlokwa mo khuetšong ya bongwadi (maphelo) bja Bapedi bja go fetolela segologolo go sebjalebja.

KGAOLO YA BONE

4. PAKA YA BANGWADI BA BAROMIWA BA MATOITŠHI

MAIKEMEŠETŠO:

Phihlelellokolo ya kgaolo ye ke go lekola tema ye e kgathilwego ke bangwadi ba baruti ba Matoitšhi gammogo le balatedi ba bona ba Kereke ya Lutere ya Berlin, gagologolo go nepišitšwe mediro ya Moruti Paul Erdmann Schwellnus le Radithuto Gottfried Heinrich Franz mo motheong wa dingwalo tša Sepedi ka maikemišetšo a go fetolela maphelo a Bapedi a bogologolo bophelong bja sebjalebja.

4.1. MATSENO

Nepokgolo ya kgaolo ye ke go tsinkela tema ye e kgathilwego ke bangwadi ba baruti ba Matoitšhi gammogo le balatedi ba bona ba Kereke ya Lutere ya Berlin, gagologolo go nepišwa mediro ya Ngaka Morutišhi Moruti Paul Erdmann Schwellnus le Radithuto Gottfried Heinrich Franz mo motheong wa dingwalo tša Sepedi ka maikemišetšo a go fetolela maphelo a Bapedi a bogologolo bophelong bja sebjalebja.

Serudu mo go Gérard (1993:157) o hlaloša gore baruti ba Boromiwa ba Kereke ya Lutere ya Berlin (gammogo le balatedi ba bona ba Makgowa) ba bile le khuetšo ye kgolo bongwading bja bogologolo, go šeditšwe Bapedi le bobadi bja bona ka kakaretšo. Serudu o tšweletša taba ye bohlokwahlokwa ya go thongwa ga bongwadi bja Sepedi, eupša tlhalošotsenelelo ya bohlokwa bjoo (bja go lebane le paka ya bongwadi bja baruti ba Makgowa), ga a e kgonthiše ka botlalo ge a tsinkela kgopolo yeo (a e hlagišitšego) ka gobane maikemišetšo a gagwe a be a lebane le tlhophokakaretšo ya dingwalo tša Sepedi ka bangwadi ba Sepedi.

Go godiša bothata bjoo Thobakgale (2005:126) o no bolela gore paka ya mathomo (o tshela paka yeo ya bangwadi ba Makgowa) ya bongwadi bja Sepedi, e bitšwa ya Ramaila ka gobane ke nako yeo batho (Bapedi) ba thomilego „go bala le go ngwala gore ba tle ba kgone go bala le go kwešiša Bibe le go opela difela tša kereke tšeo di ngwadilwego“.

Go tlo lemogwa gore pele ga ngwaga wa 1935 dingwalo e be e le tša bomolomo, e sego tša go ngwalwa. Taba yeo e hlaloša gore Bapedi ba be ba se na bangwadi, dingwalo le babadi. Dingwalo tša bona di be di bonagala setšhabeng bjalo ka karolo ye bohlokwa ya bongwadi gagolo ge go lebeletšwe dikoša, dinonwane, dithai, diema, dika le diretotumišo

bjalo ka ge di tšweletšwa meletlong le menyanyeng gammogo le mererong ye mengwe ya go fapafapana ya go ama bophelo bja setšhaba ka kakaretšo (Mojalefa, 1995:2).

Paka ya bangwadi ba baruti ba Matoitšhi ba boromiwa ba Kereke ya Lutere ya Berlin dingwalong tša Sepedi ke ya go thoma ka 1862 go fihla ka 1957. Se se ra gore ke paka ya mengwaga ye 95. “Sepedi sa go ngwalwa se thomile go lemogwa go tloga mola Ngaka Alexander Merensky (1862), Wangemann (1868), Endemann (1876) gammogo le Baromiwa ba go swana le Grützner le Nachtigal (*Maleu und Sekukuni*, ya Th. Wangemann), ya go fetolelwa ke Dr J.F.W. Grosskopf ka ngwaga wa 1957, ba thoma ka go ngwalangwala mantšu, e lego maina a batho le dilo, bjalo ka *Maleu, Botsjabelo, Thaba Mossega, Kxalatlolu, Patametsane, Xananwa, Maxakaal*, bjalobjalo. Le ge maikemišetšo a bona e bile go ruta Bapedi Bibebe, eupša ba ile ba tšwela pele go ba ruta le mongwalo wa Sepedi gore ba tle ba kgone go ngwala le go bala dingwalo tša Bibebe (Mojalefa, 2007:5).” Mantšu ao ba bego ba a ngwala ga se sengwalo ka ge a se na sererwa eupša ke mongwalo (*Orthography*).

Godimo ga moo bangwadi bao ba rulagantše le go ngwala diphetolelo tša Bibebe, diphamfolete tša Bibebe, gammogo le dingwalo tše dingwe tša Sekriste bjalo ka *Puku ye go kopanetsoexo xo yona ditaba tša mehutahuta* (1893), *Ditaba tše dinoe tša Badumedi* (1893), tše bangwadi ba tšona ga ba tsebje, eupša go holofelwa gore di ngwadilwe ke Baromiwa, le *Reta Morena* (1931) le *Lethabo la Boshego bjo bokgethwa* (1938) tša Schwelnus, *Hosiana, thabang morwa David o etla* (1931) le *Thuto ya Konfirmasi* (1935) tša Hoffmann, *Thuto ea tumelo ea Bakriste* (1893), *Katekisima e nnyane e nago le diema* (1900), *Beibele e lego manaolo a makgethoa a testament e tala le a testament e mpsha* (1904), *Diema tša Beibele* (1931) ka moka tšeo ke tša Knothe.

Nyakišišo ga e yo lekola dingwalo tšeo tša Baromiwa ba Makgowa ka moka, eupša e yo tsopola tše mmalwanyana, e lego tša *Padisho III* (1929), le *Padisho VI* (1929) tša go ngwalwa ke Schwelnus, P.E. le *Maaberone* (1945) le *Modjadji* (1947) tša go thalwa ke Franz, G.H., go nepiša merero yeo ba bego ba ngwala ka yona gore go tle go lemogwe khuetšo (phetogo) ya dingwalo tša bona go dingwalo tša Bapedi.

Ge go yo lekolwa mešomo ya bangwadi ba ba ka godimo (Schwellnus le Franz) go tlo šalwa morago lenaneo le le latelago, e lego (a) bophelo bja Schwelnus le Franz le (b) dingwalo tša Schwelnus, e lego *Padisho III* (1929), le *Padisho VI* (1929) le (c) dingwalo tša Franz, e

lego *Maaberone* (1945) le *Modjadji* (1947). Mediro ya bangwadi bao e tlo emela yeo ya ba bangwe.

4.2. BOPHELO BJA SCHWELLNUS LE FRANZ

Go bohlokwa go bolela ka bophelo bja baromiwa ba ka lebaka la gore ba kgathile tema ye bohlokwa historing ya dingwalo tša Sepedi. Ka fao bohlokwa bjo bja go anega tša bophelo bja bona bo tlo lemogwa gape ge bo bapetšwa le khuetšo ya bona dingwalong tša go ngwalwa ke bangwadi ba Sepedi.

4.2.1. Bophelo bja Schwellnus, Paul. Erdmann.

Ge go balwa Taylor le Francis *Online: Obituary - African Studies - Volume 5, Issue 2* (2007:3) Paul Erdmann Schwellnus o belegwe ka la 22 Lewedi 1877 motseng wa Tshakuma, Venda mono Limpopo yeo e bego e tsebja ka Transvaal. Ke morwa wa Erdmuthe Dorothea Giesekke le Clement Johannes Schwellnus. Ge e sa le mošemane o be a bolela le batswadi ba gagwe Tshivenda fela, moo batswadi ba gagwe ba bego ba fela ba tšhoga gore o tla tla a šitwa ke go bolela segagabo, e lego Setoitšhi. Ka lebaka la go belegelwa Venda le go kgahlwa ke polelo ya Tshivenda, Schwellnus o tsebile go bolela Tshivenda pele a ka kgona go bolela segagabo ka Tshwanelo.

Ka ngwaga wa 1884, e lego mengwaga ye e šupago ka morago ga go belegwa ga Schwellnus, kua Venda, batswadi ba gagwe ba mo išitše gae Toitšhi moo a ilego a yo tsena sekolo Seminareng ya toropo ya Berlin. O dutše fao Toitšhi go fihla ka 1902, lebaka la go kaka mengwaga ye lesomeseswai. Ka 1903 Kantoro ya Boromiwa ya Berlin ya romela Paul Erdmann Schwellnus le morrarrage, Theodor mono Afrika-Borwa. Ka ge a tswaletšwe Venda, ga go makatše ge a bontšhitše tsebo ye e tseneletšego ka ditšhaba tša Bapedi le Bavenda. Ke ka fao a rilego ge a fiwa ditaello (tša merero ya boromiwa) ke Kantoro ya Baromiwa kua Berlin a ilego a kwešiša thuto ye a swanetšego go tlo e ruta mono Bopedi, Afrika-Borwa.

Ge a fihla mono Bopedi, go tšwa Toitšhi ka 1903, o kopane le Mohu Profesa Carl Meinhof yoo a mo filego ditaba tše dintši tša ditšhaba tša mono Afrika- Borwa ka bophara, kudu tša setšhaba sa Bavenda le sa Bapedi.

Ka letšatši la matswalo a Meinhof, Schwellnus o file Meinhof mpho ya dingwalo tšeo a go di ngwala tša go bitšwa *Luvenda grammar: ya u talukanya Tshivenda* (1918), *Kima le kxalô le mešitô ya diretô* (1920) le *Thlalosa-Polelo Grammar ya Sesotho se se bolelwago*

dileteng tša Transvaal (1931). Mpho ye ya dipuku e be e le seka sa go mo lebogiša letšatšing la matswalo a gagwe. Go ya ka Schwellnus, Meinhof o be a tswakile lethabo le manyami ka lebaka la gore o be a swanetše go lebelela lefsa teori ya gagwe ya *Segalo sa mantšu a dipolelo tša Bathobaso ba Afrika-Borwa* tseo Schwellnus a bego a ngwadile ka tšona ka botlalo.

Ka ge Schwellnus a romilwe le morwarragwe, Theodor mono Afrika-Borwa, modiro wa gagwe wa mathomo e bile go mo (morwarragwe) ruta ka morero (“*policy*”) woo o bego o šeditše bophelo bja Bathobaso ka kakaretšo. Se bohlokwahlokwa e be e le go ruta morwarragwe ka moo a swanetšego go fetola Bathobaso go tloga go setšo sa bona go ya go setšo sa Bodikela, e lego tumelo ya Sekriste. Kantoro ya Boromiwa ya Berlin e mo file boikarabelo bjo ka lebaka la gore o be a na le tsebo yeo e tseneletšego ka bophelo bja Babaso ba Afrika- Borwa gagolo Bavenda ka ge a šetše a phetše nabo.

Ka ngwaga wa 1906 Schwellnus o rometšwe ke Kantoro ya Boromiwa ya Berlin Mashonaland moo a šomilego le setšhaba sa Bakaranga lebaka la mengwaga ye meraro. Ka morago ga gore modiro woo wa gagwe o tšewe ke baruti ba Boromiwa bja *Dutch Reformed* ka 1909, Schwellnus a boa Venda go yo šoma nakwana le Bavenda pele a romelwa Kholetšheng ya Tlhahlo le Seminare ya Botšhabelo (ka Middleburg) ka ngwaga wa 1911.

Moo Botšhabelo o tsokame maemo a go ba mohlalobi wa Sehlongwa sa Botšhabelo. Ke gona moo a tšweleditšego dialoga tše e ka bago tše 1000 tša barutiši, tše 600 tša baebangedi le tše 30,000 tša barutwana. Ka polelothwi (segagabobatho/polelo ya letswele) ya go ruta, o be a lwela gore barutwana ka moka bao a ba rutilego, ba se swabišwe ke go bolela le go ngwala dingwalo tša bona ka polelo ya bona ya letswele; ba be gape ba ikgantšha ka go se e lewelwe ke dihlong. Tšhušumetšo yeo e tlo dira gore ba se tšeele dipolelo tša bona fase ka ge le tšona di le bohlokwa maphelong a batho

Godimo ga moo Schwellnus o hlohleleditše le bahlatlami ba gagwe go huetša Babaso go ikgantšha ka maleme a bona. Kgopolo ye ya gagwe ya go re motho a ikgantšhe ka polelo yeo a e nyantšego letsweleng, e hlohleleditšwe ke morero wa baromiwa ba Toitšhi wa go re baromiwa ka moka ba swanetše go tseba maleme a Babaso ka nepo ya go ba tloša setšong sa gabobona go ba iša setšong sa Babašweu ka tsela ya Sekriste. Go iša pele Schwellnus o hlahlile baromiwa ka morero wo gore ba tle ba fihlelela dikano tša bona tša boromiwa gabonolo.

Le ka morago ga gore barutiši ba aloge dithutong kua Botšhabelo, o be a no fela a hlakana le bona mafelong a mangwe gomme a ba hlahlelela ka tsebo ya go amana le thuto. Makga a mmalwa, o be a fela a hlaloša mareo a dipolelo tša Babaso go barutiši bao a bego a bolela le bona dikhonferenseng tša go fapafapana tša barutiši.

Schwelnus o ngwadile dipuku tše pedi tša popapolelo: ye nngwe ke ya Sepedi, e lego *Thlalosa-Polelo: Grammer ya Sesotho se se bolelwago dileteng tša Transvaal* (1931), mola ye nngwe e le ya Tshivenda, e lego *Luvenda grammer: ya u talukanya Tshivenda* (1918). Ka dipukung tše, go tšwelela mareo a o Schwelnus a a hlamilego, ao e lego motheo wa dingwalo tša popapolelo tša sehono. Go dumelwa gore le lehono bontši bja ona a sa dirišwa ke barutiši ka dikolong.

Schwelnus o ile a tšwela pele le go ruta Lentšu la Modimo. Ka go lemoga gore mokgwa wo mokaone wa gore Babaso ba kgone go swara le go kwešiša Bibebe gabotse, ke wa go bala le go ngwala. Ke ka fao Schwelnus a ilego a ba ruta go bala le go ngwala. Kgato ye ya napa ye tliša tlabologo ye mpšha ditšhabeng tša Babaso ba Afrika-Borwa, go nepišwa le Bapedi. Bapedi ba napa ba hweditše mokgwa wo mongwe wa go bolela/ngwala, e lego wa sengwalo sa sebjalebja. O lemogile gore tsela e nnoši ya go phethagatša tlabologo ye mpšha, e bile nepišo ya tlabollo ya maleme a Babaso gammogo le go a fa maemo a maleba thutong ya ditšhaba tša lefase ka bophara.

Ka ngwaga wa 1912, Schwelnus o beilwe maamong a go ba mookamedi wa baruti ba boromiwa ba Berlin ke Kantorokgolo ya Boromiwa ya Berlin. Nakong ya ge e le mookamedi wa baruti ba boromiwa, o agile dikolo, maokelo le dikereke tše dintši. Dihlongwa tše di ile tša thuša baruti ba boromiwa go fetola Babaso ba Afrika-Borwa ditšong tša bona.

Go tloga ngwageng wa 1914 go fihla go wa 1921, Schwelnus o šomile gape le go ditšhabeng tša Batswana le Bakaranga. Le bona o be a tseba go bolela maleme a bona gabotse, go akaretšwa le leleme la isiZulu le la Xitsonga.

Schwelnus o ngwadile dipuku tša Tshivenda, e lego *Luvenda grammer: ya u talukanya Tshivenda* (1918), *Nyimbo dza vhatendi* (1936), *Ndendedzi A: ya vhana vhatuku vha Venda* (1945) le *Ndededzi 1: ya vhana vha Venda* (1952) O ngwadile gape le dipuku tša Sepedi, e lego *Kima le kxalo le mesito ya direto* (1920), *Thlolo: Genesi 1* (1921), *Padisho A* (1923), *Padisho B* (1923), *Ditaba tsa Beibele* (1926), *Padisho I* (1926), *Padisho II* (1926), *Padisho III* (1929), *Padisho VI* (1929), *Soara u tiishe*. Dr. Martinus

Luther (1929), Ditaba tsa Kereke ya Kxale (1931), Thlalosa-Polelo Grammer ya Sesotho se se bolelwago dileteng tša Transvaal. (1931) le Thuto-Thabeng: Thlathollo ya Thuto ye Yesu a e boletswexo Thabeng ya Mahloxonolo. (1931). Bongwadi bja gagwe bo mohlathlošeditše maamong a go ba molekodi wa dingwalo tša Kereke ya Lutere ya Berlin. Ngaka Paul Erdmann Schweltnus o hlokošetše Tshwane a na le mengwaga ye masometshelasyane ka la 2 Hlakola 1946.

Bjale ge, go dipuku tše a di ngwadilego tša Sepedi, go yo hlokomelwa tše pedi fela (ka lebaka la boahlamo bja sengwalo se), e lego *Padisho III* (1929) le *Padisho VI* (1929) tšeo di ngwadilwego ka ngwaga o tee wa 1929, ka maikemišetšo a go lekola ka fao merero yeo a ngwadilego ka yona e ka bego e hueditše (fetotše) maphelo a Bapedi ka gona.

4.2.2. Padisho III (1929)

Ge puku ya *Padisho III* e yo sekasekwa go tlo hlokomela lenaneo le le latelago, e lego (a) kakaretšo ya diteng, (b) morero, le (c) kakaretšo. Dikokwane tšeo tša tshekaseko di ka se hlalošwe ka botlalo ka lebaka la boahlamo bja sererwa sa nyakišišo ye.

Bjale tlhalošo e a latela.

- **Kakaretšo ya diteng**

Diteng tša kanegelo ye ke tša histori ya setšhaba sa Bapedi. Ka go realo, go ka thwe diteng tša yona (kanegelo-histori) di nepiša pušo ya Bapedi go thoma ka Kgoši Thobejane yoo go sa tsebjego gore o bušitše mengwageng efe go fihla ka Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele yoo a bušitšego go tloga ka ngwaga wa 1861 go fihla ka 1881.

Kgoši Thobejane o thomile go buša Bapedi ba sa dula motsaneng wa kgauswi le Kimberly go ya thokong ya Botswana. Bapedi ba hudugetše Bopedi ba sa etilwe pele ke Kgoši Thobejane moo ba ilegoba hwetša setšhaba sa Bapedi baMongatana. O lwele le bona a ba fenywa gomme a thoma go buša naga ya Bopedi ka moka.

Kgoši Thobejane o latetšwe ke morwagwe, Ramafsike, yoo a hlatlamilwego ke Moukangwe yo a belegwego e le sefofu. Maukangwe o šietše morwagwe, Dihlašane lethebo la nkwe. Ka nako ya pušo ya Dihlašane naga ya Bapedi e be e aparetšwe ke khutšo le šebešebe ka ge a be a sa rate dintwa.

Bapedi ba lwele seng sa bona ka nako ya pušo ya Magoši a: Morwamoche, Nkolwane le Moriti. Lebakeng leo ba ile ba thopša ke Baroka. Mašaledi a go šala, a ile a tšhabela dithabeng tša Leolo, gaRatau, gomme a fetoga makgema goba madimomajabatho ka ge ba

be ba iphediša ka go ja batho. Kgoši Dikotope, morwa wa Kgoši Morwamoche, yena ga se a buše nako ye telele ka ge a ile a fenywa ke monnagwe, Thulare, yoo a mo amogilego bogoši. Kgoši Thulare o bošitše pele ga ngwaga wa 1800. Lebala la Thulare le be le swana le la Makgowa. Thulare o fentše ditšhaba ka moka tšeo a bego a elwa le tšona go akaretšwa le Bahlakwana le Mapulana.

Makgema a ile a hwelela ka nako ya pušo ya Thulare. Ka lebaka la maatla a gagwe, o be a se a aga dithabeng go swana le magoši a mangwe. Motsemošate wa gagwe o be o le molaleng wa Mokororwane kgauswi le noka ya Tubatse. O be a ratwa ke setšhaba ka lebaka la maatla le bohlafe bja gagwe. Setšhaba sa Bapedi se gotše kudu ka nako ya pušo ya gagwe. Pele a hlokafala o boletše gore ge a hlokofetše go tlo tla ditšhošane tše ntsho, a era Bathobaso. Ge ba ka di fenywa, mmušo o tlo tia. Ge di ka ba fenywa, go tlo tla tše ditšhweu, a era Bathobašweu. Ka letšatši leo a hlokofetšego ka lona, letšatši le ile la fifala. E be e le ka kgwedi ya Ngwatobošego, ngwageng wa 1824.

Thulare o latetšwe ke morwagwe, Malekutu, yoo a bušitšego mengwaga ye mebedi fela. Malekutu a latelwa ke monnagwe, Phethedi, yo a bušitšego ngwaga o tee fela. Kgoši Phethedi yena o latetšwe ke monnagwe, Sekwati. Kgoši Sekwati o bušitše ka nako ya *Difexane* le *Mfexane*, e lego nakong ya dintwa tša merafe ya Afrika-Borwa. Maswatse a go tšwa thokong ya bohlabatšatši a fentše Sekwati gomme a mo amoga naga ya Mashishing (Lydenburg). Ka borwa gwa rotoga Moselakatse yoo a thomilego ka go bolaya setšhaba sa Kgoši Mamaila, tatagoLesheleba, gomme ka morago a lwa le Sekwati. Ntwa ya bona e bile ya letšatši ka moka. Sekwati a tšhaba a na le banna ba 40 fela gammogo le bana le basadi, gomme ba ya gaMphahlele. Ba feta gaMphahlele ba leba Botlokwa, Maferere le Hananwa (Bochum) gomme ba fetša ba tshetše noka ya Lebepe ba falaletše ka Bokgalaka (Zimbabwe).

Mašaledi a setšhaba sa Bapedi ao a šetšego ge Sekwati a tšhabela Bokgalaka, ba šala ba thopšha ke Marangrang, mogale wa Bakone ba gaMatlala“a Thaba. Ba bangwe ba ile ba iphihla dithabeng tša Leolo moo ba ilego ba fetoga makgema.

Ka 1845 Sekwati o ile a boa gae moo a ilego a yo dula thabeng ya Sepitsi kgauswi le noka ya Lepelle. Leeto la gagwe la go tla gae e bile le lethata. O be a tšama a utamela manaba gammogo le gona go itwela. Sehlopha se sengwe sa gagwe se bolailwe ke madira a Moselekatse le a Matebele a Mmapela.

Gona ka ngwaga wa 1845 Maburu a go huduga kua Kapa a goroga Bopedi. Batho ge ba ba bona, ba re Kgoši Thulare o tsogile bahung ka ge ba be ba swana le yena ka lebala. Segwera sa hlongwa magareng ga Bathobašweu bao le Kgoši Sekwati. Bathobašweu bao ba ya go dula Mashishing moo ba rekilego naga go Maswatse ka dikgomo. Ka lebaka la segwera sa bona le Bapedi, Maburu a ile a ganetša Maswatse go hlasela Bapedi. Maburu le Bapedi ba be ba fela ba tsolišana manaka a ditlou nokeng ya Lepelle.

Ka ngwaga wa 1846 Sekwati a yo dula thabeng ya Phiring. Pušo ya Bapedi ya gola gape gomme le magoši a mangwe a ba ka fase ga gagwe. O fentše Bakone ba gaMatlala“a Thaba ka fase ga Marangrang. Sekwati a buša a fenya Kgabe yo a bego a ile go hlasela ba gaPhahla. Ntweng yeo o be a thušwa ke Mapulana.

Ka ngwaga wa 1851 Sekwati o lwele le Maswatse gomme a a fenya a ba a ba thopela dikgomo. Gape o ile a fenya le Mazulu a Mpande. O ile a ba thea ka nama ya mpholo yeo a bego a e fegile makaleng a mohlare wa mohlakohloko. Ka morago ga ntwae yeo, Sekwati o rometše Kgoši Mpande dimpho tša mafofa a dimpšhe le dikobo tša ditšhipa e le seka sa go dira segwera. Mpande a amogela kgopelo ya Sekwati gomme a mo lemoša gore go na le bao ba beakanyago go mo hlasela. Ke nnete ka ngwaga wa 1852 Maburu a Mashishing le Matebele a Moselakatse le a dilete tše dingwe a dikanetša motse wa Phiring. Sekwati o be a na le dithunya tše 20. Manaba a šitwa go tsena ka Phiring efela a bolaiša Bapedi ka lenyora. Bapedi ba phela ka madi a dikgomo mola dikgomo tšona di ehwa. Ge e le manaba a boela gae a thopile dikgomo.

Mafelelong Sekwati a kgona go dira khutšo le Maburu gape. A segelana mellwane le bona nokeng ya Tubatse gomme yena a hudugela dithabeng tša Leolo, a aga Thaba Mosego. Ka nako ya khutšo masogana a be a fela a yo šoma Kapa. Ba bangwe ba ile ba boa ba gamotše moya wa Lentšu la Modimo. Le kgoši ka boyena a sokollwa ke thuto ya Moruti Jan Mafadi le Moruti Jakob Mantladi. Gomme ka 1860 Moruti Merensky wa Boromiwa bja Kereke ya Berlin a etela Kgoši Sekwati. Ka ngwaga wa 1861 Moruti Merensky a hloma kereke ya mathomo ga Seopela. Kgoši Sekwati o tlogetše lefase la ka mono ka ngwaga wa 1861 a šetše a tšofetše.

Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele o ile a hlatlama tatagwe, Kgoši Sekwati. O be a phala barwa ba Sekwati bohle ka bohlale le bogale. Mampuru o ile a tšhabela Magakala ka ge a be a baka bogoši le Kgoši Sekhukhune. Majalodi yoo le yena a bego a baka bogoši le Kgoši

Sekhukhune, a falalela go Mapogo, Kgoši ya Matebele a Ndzunza. Kgošikgolo Sekhukhune o fentše barwarragwe ka moka gomme a tšwela pele ka pušo.

Nakong ya pušo ya Kgošikgolo Sekhukhune, bodumedi bo be bo šetše bo ikepetše Bopedi. MonnagoSekhukhune, Dinkoanyane, o be a sokologile moo go bego go rerwa le kua kgorong. Kgošikgolo Sekhukhune a thoma go hloriša badumedi ka ge ba be ba šetše ba thulana le tshepedišo ya kgoro ya mošate. Ge mabaka a dutše a eya, Sekhukhune a fetoga gomme gwa hlongwa kereke ya bobedi kua Phatametsane ka ngwaga wa 1863. Moruti Merensky a aga gaRatau kgauswi le mošate. Kgošikgolo Sekhukhune a hlanogela badumedi gape. Badumedi ba otlwa gašoro gomme ya ba gona ba tia tumelong ya bona. Ba amogwa dikgomo le mabele a bona. Ba rakelwa dithabeng. Baruti Merensky le Nachtigal ba leka go ba kgopelela tshwarelo eupša Sekhukhune a tiiša molala go feta peleng.

Ka ngwaga wa 1864 ge Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele a itokišeditše go ba bolaya, ba tšhaba. Ge ba fihla nokeng ya Tubatse ba hwetša e tletše. Ka kgaugelo ya Modimo noka ya pšha, gomme ba feta. Ge ba fetile ya šala e tlala gape. Badumedi bao ba go tšhaba Thaba Mosego, gaSeopela le Phatametsane, ba ile ba aga Mashishing le Botšhabelo. Bafaladi ba Botšhabelo ba ile ba hlakana le mašaledi a Bakopa ba Thabanchu bale ba go phologa ntwang ya Bakopa le Maswatse. Metse ya Mashishing le ya Botšhabelo ya ba ya tumelo ya Sekriste. Ka ngwaga wa 1869 boromiwa bja Kereke ya Berlin bja aga sekolo sa Seminare Botšhabelo. Sekolo seo sa tšweletša baruti ba bantši bao ba rutilego ebangedi ditšhabeng tša Afrika-Borwa go akaretšwa le go setšhaba sa Bapedi.

Ka ngwaga wa 1868 Maswatse a hlasetše Bapedi ka go rakelela motse wa Bapedi. Tlala ya dira gore ba palelwe ke go fenywa Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele. Se sengwe gape ke gore Maswatse a be a re ge a re a namela thaba, Bapedi ba ba gagara ka dithunya gomme ba ba fenywa. Maswatse a tšhaba. Bapedi ba ba rakadiša. Thaba ya Modimolle ya dira mehlolo ka go tliša seetša bošegong bjoo gomme Bapedi ba bolaya madira a Maswatse a e ka bago a 500. Ka ngwaga wa 1875 Maburu le Maswatse ba lwa le Kgošikgolo Sekhukhune. Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele o ile a ba fenywa ka ge ba be ba sa kwane. Le ge go le bjalo ntwang ya se felele sa ruri. Ka la 15 Mosegamanye 1876 Maburu le Maswatse ba pšhatlile motse wa Dinkoanyane kua Mashishing. Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele a yo hlasela ba Magale kua thabeng ya Phiring. Ba Magale ba mo fentše gomme ba bolaya madira a e ka bago a 200 a Bapedi. Tlala le yona ya wela Bapedi. Moruti Merensky a ya Bopedi go yo kgopela Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele go emiša ka ntwang. Kgošikgolo Sekhukhune wa

Pele a emiša ntwā. Ka ngwaga wa 1877, ge Transfala e tšewa ke Maisimane, Magale le Maserumule ba tšwa mmušong wa Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele.

Ka ngwaga wa 1878 Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele o lwele ntwā ya mahlomahubedu ngwaga ka moka le madira a Maburu, Maswatse le barwa ba Lehoelere le Phokoane pele ba mo fenyā. Maisimane a golega Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele gomme a mo iša kgolegong Pretoria. Ka ngwaga wa 1880 Maburu a fenyā Maisimane gomme a ba amoga mmušo. Ka ngwaga wa 1881 Maburu a lokolla Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele. Wona ngwageng woo wa 1881 Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele o ile a bolawa ke morwarragwe, Mampuru. Mampuru a golegwa gomme a ahlololwa lehu ke mmušo wa Maburu. Bjale go yo lekolwa morero wa kanegelo-histori ye ya Schwelanus.

- **Morero/Moko wa ditaba wa *Padishi III***

Kanegelo ya *Padisho III* e bopilwe ka morero o tee, e lego bohlokwa bja histori ye e bolelago ka go thewa ga setšhaba se maatla sa Bapedi ke mogale, sehlafele le kokoto/tšhethekgwa, Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele.

Bjalo ka ge go boletšwe ge go akaretšwa diteng tša kanegelo ye, morero wa yona o theilwe godimo ga bohlokwa (go lota) bja histori (ya setšhaba sa Bapedi). Histori yeo e hlalošago go bopša ga setšhaba sa Bapedi go tloga ka Kgoši Thobejane go fihla ka Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele ka 1881. Se se gatelelwago tlhalošong ye ke bogale, bohlale le maatla a Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele ka ge e bile yena (magareng ga magoši ka moka a Bopedi) a go bothela Bapedi mabothela. Lehono setšhaba sa Bopedi ke setšhaba se se tiilego ka lebaka la bogale, bohlale le maatla a Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele. Ka fao go ka akaretšwa ka go re moreromogolo wo o hlalošwago ke *Padisho III* o lebane le (a) thaetlele (ya kanegelo) le (b) bogale, (c) bohlale le (d) maatla tša Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele.

Bjale go yo lekodišiša morero woo ge o nepiša dikokwane tšeo tša ka godimo mo kagong ya setšhaba sa Bapedi. Ke ka fao go lego bohlokwa gore ge moko wa ditaba o hlalošwa, go hlokomelwe dithekniki tše mongwadi a di dirišitšego go godiša tebanyo ya gagwe. Kerkhoff (1962:16) o hlaloša gore **thekniki** ke “seo se bonwago seo se tlogo kgona go šomišwa go tšweletša seo se bolelwago. Gomme ge, ka go šomiša thekniki, mongwadi o kgona go tšweletša tebanyo ya gagwe”. Mojalefa (1997:17) ge a tlaleletša seo se bolelwago ke Kerkhoff, o re Marshal McLuthan (Lazarus le Smith, 1983:289) o tliša taba yeo ka go re:

Ke seo mongwadi a se bolelago ka go ngwala, le ka wona mokgwa woo a se boletšego ka gona ka go se ngwala (“**the medium is the message**”)

Ka go le lengwe, Mark Schorer (Lazarus le Smith, 1983:288) o fo hlaloša kgopolo ye go tšwela pele ka go re “(It) may well become the discipline that leads writers to discover what they have to say”. Groenewald (1993: 17) o kgonthiša kgopolo ya thekniki ka go bolela gore “ke mokgwa woo ka wona mongwadi a tšwetšago pele moko wa ditaba. Ka go realo thekniki e na le mediro ye e rilego, e lego (a) go gatelela kgopolo, (b) go godiša kgopolo, (c) go tiiša kgopolo ye e itšego le (d) go lebantšha kgopolo yeo le moko wa ditaba”.

o **Thaetlele (Title) ya kanegelo ye**

Ge go balwa thaetlele (leina) ya kanegelo ye ya histori ya Schweltnus, e lego *Padisho III*, go lemogwa gore o e dirišitše bjalo ka thekniki. Ke ka mokgwa woo, go kwešiša ka tshwanelo ka moo Schweltnus a hlalošago morero wa kanegelo ye ya histori ka gona, go hlohleletšago gore go lekodišišwe hlogo (**thaetlele**) ya yona pele. Go tlo thongwa ka go hlaloša kgopolo ye ya **thaetlele** le mohola wa yona sengwalong se. Mojalefa (1995:97) o hlaloša **thaetlele** ka go re ke leina la puku goba kgoboketšo ya direto. Go ka thwe, **thaetlele** ke kgopolo ye e šupago leina la sengwalo se se rilego, gape e bohlokwa. Simpson le Weiner (1989:155) ba bolela gore mohola wa thaetlele ke go hlaloša sererwa le diteng tša sengwalo. Lazarus le Smith (1983:293) ba akaretša ka go fa mehola ya thaetlele ka tsela ye, e lego go hlola kgogedi, go tšweletša sererwa mo sengwalong, go laetša moko wa ditaba (morero), bjalobjalo.

Moko wa ditaba (morero) wa kanegelo ye ya histori o tšweletšwa ke thaetlele ya yona, e lego *Padisho III*. Eupša mo nyakišišong ye go ka se hlokomelwe karolwana ya bobedi ya hlogo (thaetlele) ye, e lego *III* ka gobane e hlaola gore puku yeo *Padisho*, ke ya bokae fela. Ka fao ga e (karolwana) bohlokwa mo ngangišanong ye. Ge go lekolwa tlhalošo ya lentšu le, padišo, go lemogwa gore ke lentšuletšo la go tšwa go lediri le **bala**, leo le bopilego lediriši, e lego **badiša**, leo go lona gape go bopilwego leina la **padišo**. Ka fao padišo ke leina.

Ka thaetlele ye mongwadi o gatelela thuto ye e rilego – go badiša. Schweltnus o badiša batho – Bapedi, bao ba sa tsebego go bala. Ke go re Schweltnus o ruta Bapedi thuto ye mpsha – o tliša tlabologo nageng ya Bapedi. Ka gare ga tlabologo ye go bonala phetogo ya maphelo a bona – ga e sa le ba bogologolo, ke ba sebjalebjae – basokologi ba tumelo ya Sekriste ya go huetša tumelo ya bona. Go tiiša taba ye, ka molomo wa gagwe Schweltnus o fo re:

Mehleng éo ke gê mo nageng ea Bopedi badumedi ba shetše ba thomile go ata; le ba moshatê ba bangoê ba rutoa, gotee le Dinkoanyane, monna-go Sekhukhunê. Badumedi bao ba se-kê ba boifa go êmêla thuto e ba e dumetšego; le mo kgorong ea moshatê ba e bolêla. – Gomme pelo ea kgoshi Sekhukhunê ea thôma go hloêa badumedi le go ba befêlêloa gagolo. Ka lebaka le lengoê bogale byoo bya okobala, a ba a laea gore moshatê, Thaba Mosêgô, go tsênê Kêrêkê. A dumêla ge baruti ba aga motse oa bôná oa bobedi koa Phatametsane; a ba a agisha Moruti Merensky Ga Ratau, gore a be kgaufswi le motse oa moshatê (61).

Go iša pele go tlo lekolwa dithekniki tše dingwe tšeo Schwelnus a di šomišago go tšwetša morero wa kanegelo ye ya gagwe pele, ge go lebeletšwe kokwane ya bogale.

- **Bogale**

Mabapi le bogale bja Kgošikgolo Sekhukjhune wa Pele, Schwelnus o bo hlaloša ka tsela ye:

Sekhukhune oa I., moroa oa Sekoati, e a bego a phala baroa ba Sekoati kamoka ka bogale,... a ba kgoshi ea Bapedi (letl. 60).

Ge setsopolwa se se lekodišišwa ka tshwanelo go lemogwa gore bonnyane mongwadi o šomiša dithekniki tše pedi, e lego thekniki ya (a) **phapantšho (Contrast)** le (b) ya **lehlaodi (Adjective)**. Bjale go yo tsinkela ditheniki tšeo le gore di bonagatša bjang kokwane yeo ya bogale (bja Sekhukhune). Ge a hlaloša **phapantšho** Cuddon (1998) o re:

The juxtaposition of disparate images, ideas, or both to heighten or clarify a scene, theme or episode (letl. 191).

le

Contrast is the juxtaposition of opposite details, concepts or people (letl. 182).

Ditsopolo tše pedi tše di gatelela go fapana ga dikgopolo tše di sa swanego go sedimoša morero wo o rilego. Ke ka fao Serudu (1989:39) a tiišago tlhalošo ye ka go re:

Phapantšho ke mokgwa wa go bapetša batho goba diswantšho goba dikgopolo tše pedi goba go feta tše di sa swanego ka nepo ya go hlaloša taba goba tiragalo ka tsela ya maatlakgogedi.

Yena o oketša ditaba tšeo ka go bolela gore papetšo yeo ga se ya batho/dilo ba babedi fela, eupša ba ka feta palo yeo. Ka tsela yeo ka phapantšho go gatelelwa go bapetša/kwantšha dilo tše di rilego ka nepo ya go bonagatša bohlokwa bja se se rilego mo thulaganyong ya ditaba.

Bjale go yo lekolwa ka fao Schwelnus a rulaganyango ditiragalo tša bogale bja Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele ka gona ka go diriša thekniki ya phapantšho. Ge go balwa tsopolo ya ka godimo go lemogwa tirišo ya thekniki ye.

Sekhukhune oa I., moroa oa Sekoati, e a bego a phala baroa ba Sekoati kamoka ka bogale.

Mongwadi o re Sekhukhune o phala barwa ba Kgoši Sekwati ka bogale. Tlhalošo yeo e tšweletša papetšo ye e rilego ya barwa ba Sekwati. Ke go re go kwantšhwa maemo a barwa ba Sekwati, gomme gwa hwetšwa Sekhukhune a ba phala ka moka ka bogale. Se mongwadi a se gatelelago ke gore ba bangwe ba barwa bao ba Sekwati (Majalodi le Mampuru) e be e le mafšega. Ka tsela yeo tatagobona, Sekwati, a bota morwagwe Sekhukhune go phala bao bomorwaregwe mo dintweng. Yona taba yeo e hlatloša maemo a bogale bja Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele. Ke go re ke yena a swanetšwego ke boetapele bja setšhaba sa Bapedi go lwantšha phetogo ya pušo ye mpsha ya setšhaba sa Bapedi ka gore ge Kgošikgolo Sekhukhune a ka se be bogale ntweng gona Bapedi ba tla thopšha ke ditšhaba tše dingwe (Maburu, Maswatse le Maisimane).

Bjale go yo lekolwa ka fao Schwelnus a dirišitšego thekniki ya lehlaodi ka gona. Ge ba hlaloša **lehlaodi (adjective)** Richards, Platt le Platt (1992:8) ba re “ke lentšu la go hlaloša selo, boleng, maemo goba tiro yeo leina le e šupago”. “Mošomo wo mongwe wa lehlaodi ke go hlaola sediri le sedirwa” (Grobler Kotsane le Makopo, 1989:54; Lombard, Van Wyk le Mokgokong, 1985:9).

Ge go lekolwa gape setsopolwa sa ka godimo, Schwelnus o no re:

... (Sekhukhune) a phala baroa ba Sekoati **kamoka** ka bogale.

Ge polelo ye e lekodišišwa go lemogwa tšhomišo ya kgopolo ya lehlaodi yeo e tšweletšwago ke lentšu le, **ka moka**. Ka moka ye e hlaola tiro yeo leina, e lego **barwa** (ba Sekwati). Tiro yeo e lebane le bokgoni (go phala) bja yo mongwe wa barwa bao ba Sekwati, e lego Sekhukhune, ge a lekanywa le bana babo. Ke go re bokgoni bjoo bo hlaloša bogale bja gagwe ge a bapetšwa le bomorwarrwagwe (Majalodi le Mampuru). Ka yona tsela yeo

Schwellnus o sa gatelela mošomo wa Kgoši Sekhukhune wa Pele wo o lebanego le boetapele bja mmakgonthe bja setšhaba sa Bapedi, bja go thewa godimo ga bogale, bjoo e lego seka sa tšhireletšo kgahlanong le phetogo ya maphelo a setšhaba sa Bapedi go tšwa go ditšhaba tše dingwe bjalo ka Maisimane, Maburu le Maswatse.

- **Bohlale**

Schwellnus o hlaloša bohlale bja Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele ka go re:

Ka ngoaga oa 1868 mmushô oa Sekhukhunê oa tsênoa ke Masoatsi. Madirá a bôná a fihla Mosêgô a rakêlêla motse oa moshatê; ba rata go o hula ka matla. ... Fêla, Sekhukhunê ba mo hoetša a itokishitše. Ge Masoatsi a re: re a namela, ba gahlana le maswika a magolo a kxokologa, a ba pshiatla ba hoa, bangoe ba chaba. Masoatsi a fenyoa a boela morago; ... (letl. 63).

Thekiki ye e tšwelelago ka magetla go feta dithekniki tše dingwe mo polelong ye ya Schwellnus ya ka godimo, ke ya **metara**. Metara ke thulaganyo ya polelo ya sereto. Ka go realo metara o sepedišana tsela e tee le go rulaganywa ga medumo ya polelo. Metara o ka lemogwa ka mokgwa wa go kwewa ka tsebe, e sego go bonwa ka mahlo. Ge polelo e tlo ngwalwa, sereti se swantšha metara ka mongwalo, ke go re mongwalo o swantšha dithometara (Mojalefa, 1995:22).

Ge go balwa lefoko le la temana ya ka godimo la polelo ye:

Ge Masoatsi a re: re a namela, ba gahlana le maswika a magolo a kxokologa, a ba pshiatla ba hoa, bangoe ba chaba.

go lemogwa thulaganyo ye e rilego ya polelotheto. Le ge Schwellnus a rulagantše polelo ya gagwe ka tsela ya prosa (kanegelo), eupša ge e tsinkelwa ka tsenelelo go tlo hlokomelwa gore ga a anege empa o fo reta kanegelo yeo ya gagwe:

Ge Masoatsi a re: re a namela

Ba gahlana le maswika

A magolo a kxokologa,

A ba pšhiatla ba hoa,

Bangoe ba chaba.

Bjale ge, ge go lekolwa temanatheto ye ya ka godimo go lemogwa diponagalo tša metara, tšeo di bopago ditheknitlaleletšo (dithekniki tše nnyane tša tlaleletšo) tša metara, e lego (a) **morumokwano**, (b) **poeletšothomi**, (c) **sešura** le (d) **phapantšho**.

Ge go balwa temanatheto ye (ya ka godimo), go hlokomelwa gore moreti/mongwadi o diriša thulaganyo ya lenaneo la **morumokwano** la **a, a, a, a, a**; ke go re methaladi ka moka e felela ka modumorumo wa **-a**. Moreti, Schwellnus, o diriša morumokwano wa mafelelo go tlemaganya dikgopolo tša (go namela, go gahlana, go pšhatla, go hwa le go tšhaba). Godimo ga moo dikgopolo tšeo di hlalošwa ka tlemaganyo ya tatelano ye e rilego go bopa sehloa (ka tsela ya leboo – kgopolo ye e ka se hlalošwe fa ka ge e sa nepišwe), e lego polao (ye šoro ya Maswatse) le tšhabo (ya Maswatse) ka lebaka la bohlale bjo bo bonalago ge Kgoši Sekhukhune wa Pele a elwa le Matswatse.

Go bonagatša ponagalo ya theknitlaleletšo ya **poeletšothomi** (gona mo methalothetong ya sereto sa ka godimo), Schwellnus, o re:

A magolo a kxokologa,

A ba pshiatla ba hoa,

Ge a hlaloša poeletšothomi, Mabusela (1998:22), o re e lebane le go boeletšwa ga medumo ya go swana/kwana mo mathomong a methalotheto ya temanatheto. Ge go balwa methaladi ye mebedi ya temanatheto ya ka godimo, go lemogwa poeletšo ya karolontšu ya **A...** mo mathomong a methalotheto yeo. Ka tsela yeo moreti o dirišitše modumo wa **a** go kgokaganya methaladi ye mebedi yeo ya sereto (temanatheto) go bopa botee bja methalotheto yeo gore go tle go lemogwe bohlokwa bja yona. Bohlokwa bjo bja go bopa botee bja methaladi yeo bo lebane le bohlale bja Kgoši Sekhukhune wa Pele ka go diriša thekniki ye k a katlego (go kgokološa maswika thabeng) ntweng le Maswatse gore (ge ba ka fenyā) ba se tlo tla ka ditšo le ditlwaelo tše di ka tlogo tša fetola maphelo a Bapedi.

Go sa na le ponagalo ye nngwe ya theknitlaleletšo ya **sešura**. Ge a hlaloša sešura, Mojalefa (1995:23) o re ke moselwana wa metara ka gobane se bapetša dikarolwana (dikarolometara) tša mothalotheho (mothaladi wa sereto). Go ya pele Mojalefa o re sešura se šomišwa bjalo ka mollwane wa mmakgonthe mo go itšego mothalading wa sereto; mollwane woo o tiile eupša ga o laetše mafelelo a go swana le khutlo. Ka gona, go ya ka Brown (1966:137) sešura ga se no bewa moo moreti a ratago gona. Ka go realo sešura se na

le mohola thetong, e lego (a) go aroganya dikarolometara, (b) go tlemaganya dikarolometara le (c) go swaraganya le go aroganya dikarolometara.

Bjale, gape ge go balwa:

A magolo a kxokologa,

A ba pshiatla ba hoa,

goba

A ba pshiatla ba hoa,

go bonagala sešura mo methalading ye ya temanatheto ya ka godimo. Moselwana wa metara (mollwane goba yona khutšo ya tlhago) methalading yeo o ka tšweletšwa ka tsela ye:

A magolo a kxokologa/,

A ba pshiatla/ ba hoa/,

Gape le

A ba pshiatla /

le

Ba hoa/,

Leswao la (/) le emela khutšo yeo ya tlhago (sešura); ke go re ge moreti a reta o gapeletšega go khutša mo go bontšhitšwego ka leswao leo, go eleletša ditiragalo tšeo tša bohlale bja ntwa. Ka fao go lemogwa gore bohlokwa bja sešura se bo nepišwa go tlemaganya dikarolometara gore go hlokomelwe bohlale bja Sekhukhune ntweng le Maswatse.

Godimo ga moo go lemogwa gape gore Schwellnus o šomišitše le theknikitlaleletšo ya **phapantšho**. Thekniki ye e šetše e hlalošitšwe ka godimo, ka fao tlhalošo ya yona e ka se boeletšwe gape, eupša go tlo bontšhwa fela bohlokwa bja yona thulaganyong ye ya ditiragalo tša bogale bja Sekhukhune. Mongwadi, gona mo polelong ya ka godimo, o dio re:

A (maswika) magolo a kxokologa,

A ba pshiatla ba hoa,

Bangoe ba chaba.

Mo moreti (mongwadi) o fapantšha dikgopolo tša (a) go hwa le (b) go tšhaba ga Maswatse. Dikgopolo tšeo, bobedi, di hlaloša le go gatelela phenyo ya Kgoši Sekhukhune wa Pele

ntweng le Maswatse. Go tšhaba le go hwa ka lehlakoreng le lengwe, gape go bontšha le go bapetša kgopolo ya go ineela (thopša) ntweng yeo - batho ga ba ke ba ehwa ka moka; ba bangwe (Maswatse) lehono ke mathopša ao a fetošitšwego Bapedi maphelong a bona, yona taba ye e lebanego le morero wa kanegelo ye ya histori ya Schwellnus. Ka tsela yeo, go bapetša le go fapantšha go tšhaba le lehu, go tšweletša dikgopolo tše, bobedi, di emelago bohlale bjo bošoro bja Sekhukhune ntweng le Maswatse.

- **Maatla**

Malebana le maatla a Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele, Schwellnus o re:

Sekhukhune a shoahléloa gapê ke madirá a mantši ka ngoaga oa 1875. O be a baka melloane le Maburu a Mashishing. Maburu a na le Masoatsi a tla thabeng ea Mosêgô. A be a sa tšoa go fenya Dinkoanyana kua Mashishing (15 July 1876). Fêla, fa Mosêgô ba palelwa. Banna ba Sekhukhunê ba ba tsêna ka matla, ba ba bolaya ka go ba thuntšha le go ba hlaba ka marumo (matl.63- 64).

Thekniki ye e dirišitšwego go feta tše dingwe polelong ye ya Schwellnyus ya ka godimo ke ya **tlogelo (Ellipsis)**. Ge a hlaloša tlogelo Serudu (1993:32) o re e bonala moo sereti se sa feleletšego lefoko gona. Sereti se lebeletše gore mmadi a feleletše lefoko leo. Ka go realo go bopša maatlakgogedi; ke go re seo sereti se sa se bolelago, se bolelwa ke mmadi.

Go ka gatelelwa gore tlogelo ga se e lebane le go tlogelwa ga karolofoko goba lentšu fela, eupša go tlogelwa kgopolo goba tiragalo yeo mmadi a swanetšego go e tlaleletša.

Bjale ge go balwa temana ya ka godimo, go lemogwa gore mongwadi o tlogetše ditiragalo tša go lebana le mabaka a histori (ditiragalo tša ntwaga ya go gagaba lebaka le le rilego, le e ka bago la dikgwedi tše diselelago). Ke go re ka morago ga gore Sekhukhune a šwahlelwe ke madira a mantši, mongwadi o sela ditiragalo tše ntši tšeo di diragetšego go tloga ka 1875 go fihlela mo gare ga ngwaga wa 1876. Taba yeo e bolela gore ditiragalo ka moka tša go direga mo gare ga dikgwedi tšeo ga di bolelwe mola di le bohlokwa kudu, ka gobane go banagala go bile dintwa tše dingwe yona nakong yeo, tšeo Sekhukhune a di fentšego. Eupša Schwellnus o fo di sela gomme a thoma ka ditiragalo tša kgwedi ya Ngwatobošego (Julae) tša ngwaga wa 1876. Ditiragalo tšeo di bohlokwa ka gobane mmadi a rato tseba gore Sekhukhune o fentše madira ao a mantši bjang. Ke yona taba yeo e tsošago kgogedi goba phišegelo ya mmadi.

Ditiragalo tše bohlokwa tše o tša go lebana le maatla/phenyo a Sekhukhune, di rulagantšwe go tšwetša pele morero wa kanegelo-histori ye ya Schwellnus, e lego go šireletša khuetšo (phetogo go tšwa go merafe ye mngwe) ye e ka tlišwago ke ntwā maphelong a Bapedi

- **Kakaretšo**

Go lemogilwe gore morero wa Schwellnus, ge a ngwala kanegelo ye ya histori o theilwe godimo ga go fetolela maphelo a Bapedi go tšwa segologolong go ya bophelong bja sebjalebja. Bjalo ka ge e be e le moruti wa kereke ya Lutere, taba yeo ga e makatše ka gobane e nyalelana le maikemišetšomagolo a boromiwa, e lego go fetola maphelo a batho gore e be basokologi ba Kriste le gore ba rutege/hlabologe. Thuto yeo e tšweletše setšhabeng sa Bapedi ka ditsela tša go fapana, e lego (a) thuto ya Bibehe, dikopelo (difela) le thuto ya ka sekolong go akaretšwa le bongwadi bja dipuku. Ka sengwalo se sa *Padisho III*, Schwellnus o gatelela kudu thuto ya bongwadi ye e lebanego le go balwa le go ngwalwa ga histori ya setšhaba sa Bapedi. Ka molomo wa gagwe mo go matseno a puku ye, Schwellnus, o fo re:

Puku e le eona... e sa tlo le ruta go bala. Fela, e sa tlo isha pele go le ruta go tseba le go hlaologanya ditaba tša dichaba tša batho ba lefase le la geshu. E tlo thoma ka tša kgale-kgale, tša mehla e sa tsebyego ke motho oa byalo; gomme e tlo tla ea bolela le tša batho ba ba tsebyego ke bo-tata-eonu, le dilete tše le kaogo di boleloa ke batho ba bagolo fela, le ke ba ba sepetšego maeto a matelele. Ke bona ba re boditšego tše di ngoadiloego pukung e, gore le kgone go di bala le go di tseba byaloka batho ba bagolo.

Go ka thwe ka sengwalo se, o rato tliša tlhabologo ya bongwadi le gona go lota bohwa bja setšhaba sa Bapedi – rutang bana ditaolo le se ye natšo Badimong.

4.2.3 Padisho VI (1929)

Bjalo ka puku ya *Padisho III*, sengwalo sa *Padisho IV* le sona se yo sekasekwa go šeditšwe lenaneo le le latelago, la go swana le leo la *Padisho III*, e lego (a) kakaretšo ya diteng, (b) morero, (c) ditsopolwa le (d) kakaretšo ya ditaba.

- **Kakaretšo ya diteng tša *Padisho IV***

Diteng tša kanegelo ye ke tša setšo sa setšhaba sa Bapedi.

Naga ya Bopedi e be e le naga ya maamušo, gagolo ka thokong ya diruiwa: dikgomo, dipudi le dinku. Bothata bjo bogolo e bile komelelo ye e bego e aparetše naga ya

Bopedi. Dinoka tše dikgolo tša Bopedi ke Lepelle le Ngwaritse. Ke tšona fela tšeo di bego di elela meetse. Dinokana tše nnyane tšona di be di pšhele e le lešikahlaba fela.

Metse e be e agilwe ka magora ao a bego a arotšwe ka dikgoro. Kgoro ye nngwe le ye nngwe e be e na le moraka wa yona wa diruiwa. Mabakeng a dikomelelo tše kgolo, banna ba be ba tloga gae go yo tsoma phulo. Ge ba e hweditše ba hlome meraka ba be ba age mekutwana moo badiši ba tlogo dula ntshe. Kgoro ye nngwe le ye nngwe e be e na le moraka wa yona. Dikgoro tša go ntšhana sa inong di be di hlakanela moraka. Ge ba feditše go aga, ba boela gae go yo tšea badiši le diruiwa. Letšatši leo ba tlogago ka lona, e be e eba mokete wo mogolo. Ge ba fihla merakeng, banna ba tla dula matšatši a se makae pele ba boela gae ka ge ba be ba sa tlwaetša bašemane bophelo bja merakeng.

Bašemane ba tla šala ba hlokometše leruo gomme ba iphediša ka dikenywa, diphoofolo tša naga le maswi a dipudi le dikgomo. Bošego ba be ba itiša ka go thaila dithai le go dira metlae ye e rilego. Mollo o be o sa time ka ge o be o ba šireletša go dibata le diphoofolo tša lešoka tša go swana le tau, nare, tlou, tšhukudu, lepogo, nkwe le tše dingwe.

Ba tlo re ge dipula di nele gomme phulo e le gona gae, ba boela morago. Ge ba le gae, modiro wa bona wo mogolo ga se go diša fela eupša le go tšwa masolo a go tsoma diphoofolo tša lešoka tša go swana le mebutla, diphala, ditholo, diphuti le tše dingwe. Ka lehlakoreng la dibatana gona, ba be ba tsoma ditšhipa le diphukubje, ba tlogela letlaparangaka. Go diphoofolo tša letlalo, ya seaparo sabotšhepi ke kwena mola mo dibataneng e le letlaparangaka. Letlalo la yona le segwa gabotse, gomme la dirwa matshele a dingaka. Mo go digagabi, ba tlogela kgwara goba kgaga. Go thwe ke kgwara ka lebaka la gore ge o e bone, o tla hlwa o e rwele o nnoši letšatši ka moka; o sa amogetšwe ke motho. Letlalo la yona le fegwa digonong tša kgoro ya mošate - ke lešwalo.

Ge ba feditše go tsoma, ba boela gae. Ge lesolo le batamela motse, le thoma ka mogobo wa legogakobo. Le a tintinyetša, la gahlanetšwa ke bakgalabje ka dinare, ba itia dikati, ba reta maina a bagale. Direto di tiiša mogobo, gomme wa timogela godimo. Ge lesolo le batamela kgoro ya mošate, le gahlanetšwa ke Maaparankwe ao le ona a retago lesolo; gomme direto tšeo di farafarwa ka mekgolokwane ya basadi. Lesolo le gorogela mošate, la rola diphoofolo ka moo mošate. Kgoši le ngaka ya mošate ba tšea tšeo di ba swanetšego, gwa latela bakgoma le bakgomana pele go ka fiwa setšhaba.

Bjale go yo lekolwa morero wa kanegelosetšo ye ya Schwellnus.

- **Morero wa *Padisho IV***

Kanegelo ye ya Schwellnus e theilwe godimo ga morero wa setšo. Mongwadi o gatelela bohlokwa bja setšo (go lota bohwa) ge se lebane le bophelo bja badišana merakeng, madišong le lesolong, bjoo bo ageleditšwego ke maitemogelo a bakgalabje (bagologolo), e lego seka sa thuto ye e rilego ya go aga setšo se sefsa go wona morole wo mofsa. Ka tsela yeo go ka fo gatelelwa gore Schwellnus o kgonthiša thuto ye e rego rutang bana ditaola le se ye natšo Badimong. Yona thuto yeo e tiiša bohlokwa bja go se lahle segagabomotho ka ge se sa le se thewa ke Badimo ba go ja bogobe go tloga bogologolong.

Ka tsela yeo go ka no akaretšwa ka go re moreromogolo wo o hlalošwago ke *Padisho IV* o lebane thwii le setšo. Mmadi o be a letetše gore ka gore leina la kanegelo ye e latelago ya Schwellnus ke *Padisho IV*, kanegelo e tla tšwetša pele ditiragalo tšela tša histori ya Bapedi, eupša mongwadi o kgetha go ngwala ka ditiragalo tša setšo sa go thewa godimo ga bogologolo

Bjale go yo lekolwa morero woo ka go o nepiša le ditsopolwa tšeo di o godišago gore o bonagale gabotse ka go hlokomela dikokwane tše di latelago, e lego (a) **badišana** (b) **merakeng**, (c) **madišong** le (d) **lesolong**.

- **Ditsopolwa (go tšwa kanegelong ye)**

- **Badišana**

Swellnus o hlaloša badišana ka go re:

Badiši ba lweša dipôô. Ge ba feditše, ba ema xare xa lešaba-šaba, ba thšolla ngata tšela tša meretlwa, ba topiša ba ba nyatšago xore ba otlane, xo bonale nkxwete. Mankxapele dikxomo xe di khutšitše, di a hlahlamoloxa, di a khwikhwela, di wela mmila, di tšama di tšea moswathi, di ya merakeng. Xe di fihlile, badiši ba di xapela ka merakeng; ba xama, ba rokotša, ba hlahlela mamane le marole; di a hutama, xo lla moôtlo fela (letl.25-26).

Mongwadi o diriša tatelano ye e rilego ya ditiragalo mo lefokong bjalo ka thekniki ya **nako le tatelano ya ditaba** ge a rulaganya ditaba tša badišana ge ba le merakeng. O no re:

1 Ge ba feditše,

2 Ba ema xare xa lešaba-šaba,

- 3 Ba thšolla ngata tšela tša meretlwa,
4 Ba topiša b aba nyatšago gore ba otlane,
5 Xo bonale nkxwete.

Le

- 1 Mankxapele dikxomo xe di khutšitše,
2 Di a hlahlamoloxa,
3 Di a khwikhela,
4 Di wela mmila,
5 Di tšama di tšea moswathi,
6 Di ya merakeng.

Gape le

- 1 Xe di fihlile,
2 Badiši ba di xapela ka merakeng;
3 Ba xama,
4 Ba rokotša,
5 Ba hlahlalela mamane le marole;
6 Di a hutama,
7 Xo lla moôtlo fela.

Go lemogwa gore temana yeo, ka moka ga yona, e rulagantšwe go ya ka tatelano ya ditiragalo tše di rilego (bontši) ka nako ya lebjale. Godimo ga moo Schwellnus o tšweletša ditiragalo tše di latelanago tšeo ka tirišo ya maswao a polelo, gagolo tirišo ya leswao la fegelwana (khutšwana) go bontšha mollwane wa tšona ge di hlolana bjalo gore di bonagale gabotse. Nako yeo ya lebjale ga e šomišwe ka tsela yeo kanegelong ka gobane ka tshwanelo sengwalo se hlaloša ditiragalo/ditaba tše di diregilego, e sego tše di felago di direga ge mongwadi e le gona a di bona (Groenewald, 1993:50). Ge a hlaloša nako le tatelano ya ditaba, Groenewald, gona letlakaleng leo, o no re:

Taba ye nngwe ye e makatšago ka nako; ke go re molaodiši o hlaloša ditaba tše di sa felago di direga, go swana le ge mogoeledi wa radio a hlalošetša batheeletši papadi ya kgwele ya maoto ge e bapalwa.

Se bohlokwa ka thekniki ye ke go godiša le go tliša thuto ya setšo baneng (bašemaneng) gore bohlokwa bja yona bo tle bo lemogege gabonolo maphelong a bona. Ka go realo Schwellnus o re go mmadi rutang bana ditaolo le se ye natšo Badimong; yona taba ye e lebanego le go bolokela bafsa bohwa le bokamoso bja mmakgonthe.

- **Merakeng**

Swellnus o hlaloša merakeng, e lego lefelo la kgole leo diruiwa di nyaketšwego phulo gona ka lebaka la komelelo ka go re:

Metse ya nthse e axilwe ka maxôrô. Kxôrô e nngwê le e nngwê e na le moraka wa dikxomo xoba dipudi. Mabaka a komelelêlô tše kxolo banna ba tloxa xae ba y'o tšomêla dikxomo phulô, xomme xe ba e hweditše, ba rêma meraka kwa nthse. Kxôrô ye nngwe le ye nngwe e na le moraka wa yôna; e tlo re maxôrô a kwanago, ba axa moraká oa bona felô xotee, xore le mehlape ya bôna e je phulô e tee (letl. 24).

- **Nepišo (Focus)**

Nepišo ke ge taba goba tiragalo e hlalošwa thwi ke mongwadi, baanegwa goba molaodiši. Taba yeo e bolela gore mongwadi le bao ba bangwe ba hlaloša ditiragalo tše di ba diragaletšego ka ge ba di tseba go feta ba bangwe. Ka fao di na le kgonthe ye e tiilego (Groenewald, 1993:23).

Ditaba tše di bolelwago mo setsopolweng sa ka godimo di hlalošwa ke mongwadi. Ke go re di hlathollwa ka leihlo goba tebelelo ya mongwadi. Ka fao go ka thwe, ditiragalo tše tša setšo (tša merakeng) ke tše di tsebjago ke mongwadi go feta bakgathatema ba bangwe setsopolweng se, ka ge di mo itia makopo. Mongwadi o diriša thekniki ye go godiša bohlokwa bja setšo ge se lebane le bašemane (bafsa). Ka thekniki ye mongwadi o re go mmadi thutasetšo e bohlokwa setšhabeng sa Bapedi.

- **Madišong**

Mabapi le madišong Schwellnus o no re:

Xe badiši ba fihlotše, dikxomo di a bulêlwa, di ya madišong. Botse byo bogolo o bo bôna xe mehlape e kxitletše e e`ya nokeng, go tupa lerole, bagale ba feletše makabeng, xô kwala molodi le lengwane fêla. Diphôkxô di rwadišitše diphôkxwana dingata tša meretlwa. Dikxomo xe di nwele, di hutama khwiting ya noka, di a ôtla (letl.26).

Mongwadi o šomiša thulaganyo ye e rilego ya ditiragalo mo tirišong ya polelo ya gagwe. Thulaganyo yeo e lebane le go latelana ga ditiragalo go ya ka fao go letetšwego gore di hlolana ka gona. Ge a hlatholla **tatelano ya ditiragalo**, Groenewald (1993:51) o re ke ge ditiragalo goba ditaba di latelanywa go ya ka thulaganyo ya melao ya tlhago. Thulaganyo ye bjalo e hloka tharano ya ditaba, gomme e lebane le dikanegelo tša bafsa ka gobane bafsa ba ipshina ka ditaba tša thulaganyo ya go se raragane – ye bonolo.

Thulaganyo ya ditaba tša madišong, go ya ka setsopolwa sa ka godimo, ke ye bonolo; ka fao e nyalelana le merero ya bafsa (bašemane) ka gobane ditiragalo tšeo di beakantšwe go ya ka tatelano ye e rilego ya go se raragane. Mongwadi o hlaloša ditaba tše tša setšo ka tsela ye bonolo gore di lekane kgopolo ya mofsa. Ka go realo, ka thekniki ye, mongwadi o sa godiša bohlokwa bja go lota setšo.

- **Lesolong**

Schwellnus o hlaloša lesolo ka go re:

Lesolo le lexolo ke xe xo y`o tsonywa diphôôfôlô tša lešôka. E tla re ka maabane mošemane wa mošatê a ema serwaolong, a letša phalafala, a twadiša mokxoši, a re: “Twa, twa, twa!” Xomme xe bana ba be ba bapala, ka moka xo tla re “xare,” xe ba e-kwa mokxoši. Xomme e mongwê wa banna o tla êma kgorong a re: “Laolêla!” Xomme wa mokgoši o tlo bala ka mefatô ka xo re: “Mathamaxa a bofya le Manaila; Makwa xo rêma ka dilepe, le Meriti xa e thea, re rêta Matšedi! Bosasa, é sa le bošexo, lesolong. Mokubéxa, bofôrô-fôrô (letl.27).

Theknikigolo ye e šomišitšwego polelong ye ya Schwellnus ke ye **phetogonepišo**.

Kekana (2000:93) o hlaloša thekniki ye ka go fo re:

Gantši mongwadi o nepiša polelo ya gagwe go morero wo itšego, ge a feditše a nepiša go wo mongwe wo bohlokwa. Ge a dira bjalo go ka

thwe o nepiša ka go fetola tebelelo. Taba ye e bolela gore ditaba di hlalošwa go tšwa mhlakoreng a a fapapanego a kanegelo, e lego lehlakore la mongwadi, molaodiši le baanegwa.

Bjale ge, ge go hlokomelwa polelo ya mongwadi ya ka godimo, go lemogwa gore Schwellnus o thoma ka go nepiša mongwadi; ke go re mongwadi ke yena a thomago go anega ditaba tšeo tša lesolong: „Lesolo le lexolo ke xe xo y“o tsongwa diphôôfôlô tša lešôka...” gomme ka morago nepišo yeo ya fetolelwa go baanegwa: (a) “**mošemane** wa mošate” ge a re: “Twa, twa, twa!”, (b) “**bana** ba be ba bapala, ka moka xo tla re” “xare,” le (c) “...e mongwe wa **banna** o tla êma kgorong a re”: “Laolêla!”.

Ditiragalo di hlalošwa bjalo ka gobane di tsebja ke baanegi (baanegwa) bao thwi go feta ba bangwe. Ka tsela yeo go lemogwa mohola wa thekniki ye ka gobane bohlokwa bja ditiragalo bo nepišwa ka go gatelelwa ke bao di ba amago/di tsebago. Ditiragalo tšeo di gatelelwago ke tša setšo. Ka go realo mongwadi o gatelela bohlokwa bja setšo maphelong a Bapedi.

- **Kakaretšo**

Go ka akaretšwa ka go hlaloša gore ke ka lebaka la eng Schwellnus, e re e le moruti wa thuto ya Kriste a ngwala ka ditaba tša setšo tšeo di sa nošanego a mokgako (thulanago) le Sekriste? Taba yeo ga e makatše ka gobane boSchwellnus (baruti ba baromiwa) ba lailwe tsebe go kwa (ke bagolo ba bona ba Kereke ya Lutere ya Berlin kua Toitšhi) gore, gore ba tle ba kgone go fihliša molaetša wa Bibeletšhabeng tša Babaso (go akaretšwa le Bapedi) ka katlego, ba swanetše go ithuta setšo le polelo ya batho bao. Ke lona lebaka le legolo la Schwellnus la go mo hlohleletša go ngwala ka ditiragalo tša setšo gore molaetša wa gagwe o tle o amogelwe gabonolo ke Bapedi. Taba yeo e lebane thwi le go fetola maphelo a Bapedi.

4.2.4. Bophelo bja Franz, Gottfried. Heinrich.

Go tšwa go “*Maaberone: Phetolelo le Ditlhalošo*”, 7 Manthole 1980, ya go ngwalwa ke Grobler G. M. M le Lombard D. P. ba Yunibesithi ya Afrika- Borwa, Gottfried Heinrich Franz o belegwe ka la 30 Phuphu 1896 kua setaseng sa boromiwa sa **Leipzig** (Mphome) kgauswi le Houtbosdorp seleteng sa Polokwane kua Limpopo yeo e bego etsebja ka leboa la Transefala moo tatagwe, R.R. Franz e bego e le moruti wa Kereke ya Lutere ya Berlin gona. Ngwaga ka morago ga matswalo a gagwe, lapa labo la hudugela motsaneng wa Kratzenstein moo Gottfried o hlalefetšego gona.

Moruti, Ramaleme, Mohlahlobi wa dikolo, Gottfried Heinrich Franz o thomile go tsena sekolo polaseng ya Kalkbank ka ngwaga wa 1903. Ka ngwaga wa 1910 Gottfried a yo thoma ka dithuto tša mphato wa boselela sekolong se se phagamego sa Elsburg tikologong ya Polokwane. Ka ngwaga wa 1914 a phetha dithuto tša marematlou go la *Boys High School* kua Tshwane. O phethile dithuto tša *Bachelor of Arts (B.A)* ka ngwaga wa 1917 mola lengwalo la borutiši a le hweditše ka ngwaga wa 1918 mo “*Transvaalse Universiteitskollege*” yeo lehono e tsebjago ka la Yunibesithi ya Pretoria kua Tshwane.

Gottfried o thomile go šoma ka la 1 Ngwatobošego 1919 mo Sekolophagamego sa Pietersburg. Ka la 1 Mopitlo 1926 Gottfried a hlatlošetšwa go ba mohlahlobi wa thuto sedikongthuto sa Vrystaat kua Bloemfontein. Ka ngwaga wa 1930 a šutišetšwa sedikongthutong sa Pretoria mono porobentsheng ya Gauteng yeo ebego e tsebja ka Transefala. O boetše gae ga mahlaku Polokwane ka ngwaga wa 1941 moo e bilego mohlahlobi wa thuto gona, go fihla ka ngwaga wa 1945 ka la 1 Ngwatobošego 1945 a hlatlošetšwa maamong a go ba mohlahlobimogolo mono Transefala.

Le ge a be a šoma mešomo yeo, Gottfried o be a na le lerato le legolo la bongwadi. O ngwadile dipuku ka maleme a go fapana ka ge a be a tseba maleme a mahlano a Afrika-Borwa, e lego Sepedi, Setswana, Sesotho, Seisimane le Seafrikaanse. O be a tseba gape le leleme la gabo la letswele, e lego Setoitšhi. O ngwadile dipuku tše: *Thellenyane* (1938), *Maaberone* (1940), *Menate ya Sub-A* (1952), *Popopolelo le Tlotlontšu tša Sesotho sa Leboa* (1952) ye a e ngwadile le T. P. Mathabathe, *Rabodutu* (1954), *Dillo* (1956), le *Modjadji* (1957) ka leleme la Sepedi. Gape o ngwadile gape dipuku tše: *Tau, the Chieftain’s Son* (1929), *Makinda tales* (1936) le *The Art of Africa* (1958) ka leleme la Seisimane. O ngwadile le *Bantoestories uit die Transvaal* (1930), *Molosi, die wyse* (1943), *Moeder Poulin* (1946), *Mooi loop* (1950), *Kobus* (1956), *Masilo se oorwinning* (1957), *Verhale van Hananwa* (1965) le *Laaste Verhale* (1965) ka leleme la Seafrikaanse. O ngwadile gape le *Puku ea ho qala le Mmulakhora* (1952) ka leleme la Sesotho sa Borwa.

Gottfried Heinrich Franz o hlokofetše ka ngwaga wa 1956 a na le mengwaga ye masometshela.

Go dipuku tšeo a di ngwadilego, nyakišišo e tlo nepiša *Maaberone* (1940) le *Modjadji* (1957) go lemogwa khuetšo ya gagwe bongwading bja Sepedi; ke go re go lekola ka fao a ka bego a fetotše maphelo a Bapedi ka gona ka dingwalo tša gagwe.

4.2.5. Maaberone (1940)

Sekwala, mokgoma yo mogolo wa mošate wa Leepile o roma mmaditsela, Mašilo Leepile ga Masemola go ya go nyaka segwana sa meetse, Maaberone. Mašilo o ile a gapa phookwana ye ntsho ge a yo kgopela sego seo sa meetse. Masemola le kgoro yabo ba di amogela ka diatla tše pedi. Masemola a di fetišetša go mosadi, MmagoMaaberone, yoo a di gorošeditšego morwediagwe, e lego Maaberone. Maaberone a šupa le le mo, a gana nnang ya makgarebe. Mokgalabje a re go kwa gore Maaberone o gana go nyalwa, a ntšha muši ka dinko, a ba a iša Maaberone diatla. Le ge a itiwa, Maaberone a tiišetša go gana go nyalwa ke Sekwala gomme a ba a ikana ka lehu. MmagoMaaberone a kgopela tatagoMaaberone gore a se kgale morwedi ka moretlwa. Ba kwana.

Ka keletšo ya Tšhwene, tatagoMaaberone a bušetša taba kgorong ya Masemola. Kgoro ya tlabja ke bohloa bja Maaberone bja gore batswadi ba ka se mo nyakele monna gomme yena o tla inyakela. A ka se nyalwe ke Sekwala ka lebaka la gore Sekwala ke mokgalabje. Ditaba tša go gana go nyalwa ga Maaberone ke Sekwala tša bipela kgoro ya Masemola. Kgoro ya Masemola ya di iša kgorong ya Leepile. Makinta o kwana le Maaberone gore a ka se nyalwe ke Sekwala ka ge Sekwala e le mokgalabje. Ge banna kgorong ya Leepile ba dutše ba etšwa dikudumela tša mogopolo, mmagoMaaberone a phošonggela ka kgorong ya bona a bile a lebetše gore sešane se a hlola ge se tsena kgorong ya mošate. A begela kgoro ditaba tše boima tša gore Maaberone o tšhabile ka gae, ga ba tsebe gore o tšhabetše kae. Mo gongwe o ile go ipolaya ka ge a rile gore a nyalwe ke Sekwala a ka upše a ipolaye.

Taba ya go tšhaba ga Maaberone ga e makatše, e a makatša. Ka morago ga go thulana le tatagwe, Maaberone a tlelwa ke leano. O tseba gabotse gore lapa labo le thulana le la ga Leepile. Ge e le sebakwa Maaberone ga a se tsebe. Maaberone a felegetšwa ke monyanana wa gagwe, Leseka, go yo nyaka Mašilo thabeng moo ba ilego ba mo hwetša. Morero wo mongwe wa Leseka e be e le wa bohloa. Leseka o tlo opela ge batho ba etla gomme Maaberone o tlo boa, a patlama letlapeng le Leseka. Go fetile basadi, gwa buša gwa feta masogana a mahlano gomme Leseka a dutše a opela. Maaberone a boa, a patlama letlapeng le Leseka. Maaberone o ile a loša Mašilo gore a mo nyale. Mašilo a gana efela a tla ka leano la go re o tla mo iša ga malomeagwe yoo a dulago Thabaneng. Mašilo le Maaberone ba kwane gore ba tla kopana Mohlwareng ge letšatši le seno sobela. Maaberone le Mašilo ba kgaogana. Leseka le Maaberone ba napa ba ya ka nokeng; ba ga meetse gomme ba boela morago gae. Ge letšatši le seno sobela, Mašilo le Maaberone ba

hlakana Mohlwareng gomme ba tseba tseleng ya go ya ga malome wa Mašilo yoo a dulago Dithabaneng. Ke moo go hwetšwago mmagoMaaberone kgorong ya ga Leepile a bega gore Maaberone o ngwegile, ga a tsebe gore o ile kae, mo gongwe o ile go ipolaya. Maaberone o boletše gore a nyalwe ka Sekwala a ka upše a ipolaye.

Ka ge tswalela banneng e sa farelwe, phalafala e ile ya lla. Kgoro ya Leepile ya phophoma ka bakgalabje, banna le masogana. Kgoro ya napa ya begelwa gape ka go tla ga mmagoMaaberone. MmagoMaaberone o tšile go begela kgoro gore Maaberone o ngwegile ka gae. Mohlomongwe o ile go ipolaya ka gobane o rile gore a nyalwe ke Sekwala a ka upše a ipolaye. Kgoro ya Leepile le yona ya napa ya lemoga gore le Mašilo ga a gona. Ga go na le motho ka o tee yoo a tsebago fao Mašilo a lego ntshe. Kgoro ya napa ya laela masogana go tšwa lesolo la go nyaka Mašilo le Maaberone. Masogana a ile a phuruphutšha motse wa ga Masemola le wa ga Leepile go fihla ge ba hwetša Mašilo le Maaberone thabaneng moo ba bego ba utame gona. Go ile gwa tsoga ntwaga ya mahlomahubedu. Masogana ga se ba bo ngwatha bo fodile. Mašilo o ile a betha Leokana ka molamo gore a be a idibale. Mafelelong, Mašilo le Maaberone ba itahlela ka leweng gomme ba hlokofala.

Bjale go ya go lekolwa morero wa tiragatšorato ye ya G. H. Franz.

- **Morero wa Maaberone (1940)**

Tiragatšo ye ya Franz e theilwe godimo ga thulano ya lenyalo la setšo le la sebjalebjae. Ka thulano ye mongwadi o gatelela gore sebjalebjae se fenyaga segologolo. Ka go realo go thwe Franz o gatelela bohlokwa bja phetogo ya setšo ge e lebane le lenyalo la sebjalebjae. Ka tsela yeo go ka tššetšwa gore mongwadi o hlohleletša bophelo bja Bapedi bjo bo fetogago le mabaka. O tšwela pele go gatelela tokologo ya mosadi. Tokologo yeo e phagamiša maemo a mosadi bophelong bja sebjalebjae ka go fediša kgopolo ya go re bophelo bja bogologolo bo na le mafase a mabedi a setšo, e lego lefase la monna (maemo a godimo) le lefase la mosadi (maemo a fase), fao monna a nogo fela a le ka godimo ga mosadi. Thibelo ya kgopolo yeo e gatelela tekatekano ya monna le mosadi bophelong bja lehono. Tekatekano yeo ke yona kgopolo ye e tlišitšwego ke Bodikela (Franz) mo bophelong bja setšo sa Bapedi (Afrika). Ke ka fao Maaberone a ganetšago phethagalo ya lenyalo la gagwe le Sekwala.

Bjale go yo lekolwa ka fao morero / molaetša wo o tšweletšwago ka gona mo tiragatšong ya *Maaberone (1940)* ka go tsopolatsopola polelo ya Franz mo thulaganyong ya tiragatšo ye ya gagwe gagolo ge e lebane le **(a) lenyalo la bogologolo** le **(b) la sebjalebjae**.

- **Ditsopolwa (go tšwa tiragatšong ye)**
- **Lenyalo la bogologolo**

Malebana le ditaba tša lenyalo la bogologolo, G.H. Franz o re:

MAŠILO: E, Morena, ba ga Sekwala ba nthomile ke le mmaditsela wa bona.

MASEMOLA: Go lokile. (O a bitša.) Ke mang fao? **LESEKA:** (O a tsena.) Ke nna, Morena.

MASEMOLA: Bitša banna, ngwanaka, mmaditsela ke yo. (Leseka o a tšwa. Masemola le Mašilo ba a fola. Banna ba tsena ka o tee ka o tee, ba dula fase, ba a dumediša. Ke ba leloko la ga Masemola.) Tšhwene, monnešo...

MAŠILO: (O a bolela, banna ba ntše ba mo dumela.) Aowa, ke nna molomo wa ga Sekwala. . Mafoko a ka, ke mafoko a bona... “Eya kwa ga Masemola... Sekwala o ne sello... Sekwala o agile mohlahlana... Sekwala o ne sebešo se sefsa... le ge e fo ba sebešonyana, fela mollo o kae? Aowa, ga go na mollo... Ke mang yo a tlogo gotša mollo mo sebešong seo? Aowa, eya kwa ga Masemola, o iše sello sa rena go bona wena Mašilo... “Ga Masemola, Tata?” Ee, ga Masemola, o kgopele sego sa meetse kwa ntshe...” Aowa, ke ona mafoko...

BANNA:E, ditaba tša Mašilo di na le letswai fela Sekwala ga a tle ka boyena...

MASEMOLA: Theeletšang –ge, MmaMaaberone.

Maloba Mašilo o tšile go rena. O tšile le phokwana, ra bula ditsebe. O be a etšwa go Sekwala. Sekwala o beka mosadi. O išitše mahlo go Maaberone, ngwana lapa le (letl. 18-28).

Ge go ka hlokomedišiša poledišano ya ka godimo go lemogwa gore thekniki ye mongwadi a e dirišitšego ka magetla, go feta tše dingwe ke ya **ditaetšosefala** (polelo ya ka mašakaneng (ya mongwadi)). Go ya ka boKeuris (1997: 77), mohola wo mogolo wa ditaetšosefala ke go dio sedimošetša mmadi. Sa mmadi ke go hlatholla tshedimošetšo yeo ka mekgwa ye mebedi, e lego (a) bjalo ka tsebišo ka ga lefase la boikgopolelo le (b) bjalo ka tsebišo ka ga mokgwa woo lefase le le ka kgonthišwago tiragatšong ya terama.

Tshedimošo ye e tšweletšwago ke mongwadi, Franz, malebana le lenyalo la bogologolo polelong ya ka godimo, gagologolo ge go hlokomelwa polelo ya Masemola, e lebane le thekniki ya ditaetšosefala – moo moanegwa a thušwago ke mongwadi go hlaloša ditiragalo, mohlala:

(Leseka o a tšwa. Masemola le Mašilo ba a fola. Banna ba tsena ka o tee ka o tee, ba dula fase, ba a dumediša. Ke ba leloko la ga Masemola.)

Bjale, sa mathomo go yo lekolwa ka fao tshedimošo yeo e lego bjalo ka tsebišo ya lefase la boikgopolelo. Mmadi o ikgopolela le go ikgopotša ka fao tshepedišo ya lenyalo la setšo e swanetšego go ba ka gona, e lego: (a) banna ba tsena ka o tee ka o tee, (b) ba dula fase, (c) ba a dumediša, gomme (d) bakgonyana (banna bao) ke ba ga Masemola.

Sa bobedi, go yo lekolwa ka fao tshedimošo yeo e lego bjalo ka tsebišo ka ga mokgwa woo lefase le le ka kgonthišwago tiragatšong ya terama ka gona. Ditaello tšeo tša mongwadi, Franz, go modiragatši wa ditiragalo tšeo, e lego Masemola, di kgonagala go diragatšwa gabonolo sefaleng.

Ka go diriša thekniki ye, Franz o hlagiša mohola wo mogolo wa **ditaetšasefala**, e lego go tsebiša mmadi gore a lemoge bohlokwa bja tshepedišo ya magadi a setšo - yona taba yeo e lebanego le tiragatšo (*'performance'*). Ke go re tshepedišo ya magadi e a diragatšwa. Ka fao taba yeo e lebane le bohlokwa bja Thutasetšo le Thutasebjalebja maphelong a Bapedi.

- **Lenyalo la sebjalebja**

Ge e le ka ditaba tša lenyalo la sebjalebja gona G.H. Franz o no re:

MAABERONE: Bona, botata ba phethile ditaba. Ba re
ke nyalwe ke selo sela ba rego ke Sekwala. Nna
ke ganne. Ke nyaka go nyalwa ke Mašilo.

LESEKA: Kolobe yela ya ntane?

MAABERONE: Ee, khwephane yela (letl. 38).

Thekniki ye e bonalago gabotse poledišanong ya Maaberone le Leseka ke ya **phapantšho**. Thekniki ye e šetše e hlalošitšwe ka godimo. Se bohlokwa mabapi le yona ke go fapantšha dilo tša go se swane / kwane go gatelela bohlokwa bja se sengwe sa dilo tšeo.

Polelo ya Maaberone e fapantšha bohlokwa bja Mašilo ge bo bapetšwa le bja Sekwala. Mašilo ke lesogana la pelo ya gagwe (Maaberone) – o ikgethetše lona, mola Sekwala e le mokgalabje yo a kgethelwago yena ke batswadi ba gagwe. Thuto ya Maaberone go batswadi ba gagwe e re: Namakgapeletšwa e phuma / pšhatla pitšana. Ka fao go ka thwe, Maaberone o emela sebjalebja mola Sekwala yena a emela segologolo. Ka go realo polelo yeo ya Maaberone e lebane le tokologo ya mosadi yoo a swanetšego go ntšhwa ditlamong tša monna (setšo). Ka go tšweletša kgopolo ye go mmadi, Franz o rata go fetola maphelo a Bapedi gore ba lahle setala gomme ba šale morago sebjalebja.

4.2.6. Modjadji (1957)

Modjadji o thomile go buša setšhaba sa Balobedi a na le mengwaga ye masomepedi. Pele a ka thoma ka tša pušo ya gagwe, ngaka ya mosadi yeo e tsebjago ka Mmadsiri e išitše Kgošigadi Modjadji Diphororong tša Pipiti go yo mo thekga. Ka seo sebaka, Mmadsiri o be a šetše a na le mengwaga ye masometlhano. Mmadsiri o rile go fetša go thekga Kgošigadi Modjadji, kgošigadi a ba le seriti sa Mothodimo. Taba ye e bonagetše ge Malome a lebelela kgošigadi ka mahlong. Malome o ile a šitwa gomme a wela fase. Go tloga lona letšatši leo, motho mang le mang yoo a bego a ka re o lebelela kgošigadi ka mahlong, o be a šitwa. Badimo ba Mudabatshindi ba ile ba fa kgošigadi bongaka bja go neša pula, pušo le bophelo bjo bo sa felego.

Ka nako ye nngwe, Balobedu ba ile ba hlaselwa ke Matšhakane ao a bego a etilwego pele ke Kgoši Mohlaba. Madira a Balobedu ona a be a etilwe pele ke Rakoma, mokgoma yo mogolo wa mošate, ka ge kgoši ya bona e le mosadi. Ntwa ye ya mahlomahubedu e lwetšwe sefateng sa Madietane.

Mmaditsela wa kgošigadi e be e le Lentšu. Lentšu le be le tšea ditaello go kgošigadi go ya go Rakoma le go le bušetša go kgošigadi go tšwa go Rakoma. Bahlabani ba kgošigadi ba fentše ba Kgoši Mohlaba. Ka ge kgoši e sa bolaiwe, Kgoši Mohlaba o ile a thopša gomme a išwa pele ga kgošigadi. Kgošigadi Modjadji a napa a dira segwera le Kgoši Mohlaba. Kgoši Mohlaba a laela; a ya gae.

Mabarebare a re Makgato le Motlokwa ba nyako hlasela Kgošigadi Modjadji. Ka ge e le mabarebare, sebakwa ga se tsebjje. Ka go realo, Balobedu ba akanya go hlasela Makgato le Motlokwa pele ba ka ba hlasela. Tšhišinyo ya amogelwa ke kgoro. Rakoma a e fetišetša go kgošigadi. Kgošigadi a ahlola ka go re Balobedu ba ka se hlasele Batlokwa ka ditaba tša mabarebare.

Mmatau, yo a ka bago le mengwaga ye masomenne, ke mmagoNgwetšana. Yena ke morwedi wa Mudabatshindi. Ka nako ya komelelo, Mmatau le makgarebe a mangwe a mane, ba ile ba romelwa ka Bolobedu ke Mmadsiri go yotsoma pula. Ke nnete Kgošigadi Modjadji o ile a ba nešetša pula batho bao ba gaMudabatshindi. Batho ba gaMudabatshindi ba leboga Kgošigadi Modjadji ka boMmatau. Mmatau o ile a belega bana gomme yo mongwe wa bona ya ba Ngwetšana yoo le gabjale a thušago kgošigadi.

Semaka ke gore lehono Mmatau o re o nyaka morwedi wa gagwe. Taba e fedile ka go re kgošigadi a botše Mmatau gore Ngwetšana ke ngwana wa mošate. Ga a ye felo. A go lebalwe gore kgošigadi ga a na ngwana.

Kgošigadi Modjadji o tšofetše ebile o a hlokafala. Bogoši bja gagwe bo tšewa ke Ngwetšana.

- **Morero wa *Modjadji* (1957)**

Moreromogolo wa tiragatšo ye ya G.H. Franz ya *Modjadji*, o theilwe godimo ga tshepedišo ya pušo ya segologolo ya setšhaba sa Balobedu ba gaModjadji. Tshepedišo yeo ya pušo ya bona ga se e tlwaelege magareng ga ditšhaba tše dingwe tša Bathobaso gagolo Bapedi, ka gobane setulo sa bogoši se lebane segameetse (mosetsana/mosadi) e sego modišana (mošemane/monna). Ke go re kgoši ke mosadi e sego monna.

Taba ye nngwe ye bohlokwa ya go lebana le molaetša wa tiragatšo ye, ke go re gape e hlaloša ditaba tša Badimo. Badimo ba kgatha tema ye bohlokwa mo bogošing bja Balobedu ba gaModjadji. Ke bona ba laolago merero ka moka ya bophelo go akaretšwa go neša pula gammogo le pušo ya setšhaba ka kakaretšo. Ka go realo go ka thwe Franz o ngwadile tiragatšo ye ka maikemišetšo a go lemoša babadi bohlokwa bja pušo ya setšo gammogo le merero ye e rilego (go neša pula) maphelong a Balobedu ba gaModjadji.

Bjale go yo lekolwa ditsopolwa tše di lebanego le dikokwane tša go thewa godimo ga bohlokwa bja morero wo wa pušo ya setšo setšhabeng sa Balobedu, e **lego (a) bogoši bja mosadi le (b) go neša pula**

- **ditsopolwa (Go tšwa tiragatšong ye)**

Bogoši bja Mosadi

Mabapi le bogoši bja mosadi G.H. Franz o dio re:

Modjadji: Aowa, go sele. Etle tšatši la pušo ya ka. Etle bophelo bjo bo sa felego... Nna ke tla ba kgoši... Eupša di tlogo di tswalwa ke di

lego teng... ka gona ke tla ba motswalwaditla... mmagoditla... Aowa, gona pušo ya ka e phethegile, gobane botšofadi e tla ba motswalapušo... Ga ke motho fela... Ga ke modimo fela... ke mothomodimo... ke Modjadji.

Mmadsiri: Se o se amogetšego ke mpho go tšwa go badimo.

Modjadji: Ke amogetše pušo le bophelo bjo bo sa felego mo lefaseng le lefsa, mo bophelong bjo bofsa mo go bušago mosadi, Modjadji... (Matl.8 le 9).

Ge go lekodišišwa thulaganyo ya temana ya ka godimo ya setsopolwa, go lemogwa gore Franz o dirišitše dikgoba (e sego sekgoba se tee), e lego (...) mo polelong ya Modjadji (e sego polelong ya Mmadsiri) ka ge thulaganyo ye bjalo e le bohlokwa polelong ya Modjadji go feta yeo ya Mmadsiri. Taba yeo e gatelela kgopolo ye e rilego ya go lebana le go tlogelwa ga dikgopolo goba ditiragalo tše di itšego tše bohlokwa tše mongwadi a di tlogelelago mmadi go itemogela tšona ka ga lethabo la Modjadji la go lebana le peo ya gagwe (mosadi, Modjadji) setulong sa bogoši bja Balobedu. Thulaganyo ye bjalo ya ditiragalo e bitšwa thekniki ya tlogelo (kgopolo ye e šetše e hlalošitšwe ka godimo mo thulaganyong ya ditiragalo tša *Padisho III*). Ka go realo Franz o tšweletša seka sa bophelo bjo bofsa, e lego pušo ya mosadi, se se sa tsebjege maphelong a Bapedi ka kakaretšo. Go realo go ra gore Franz, ka go ngwala tiragatšo ya *Modjadji*, o rata go fetolela maphelo a Bapedi (e lego segologolo) go ya go sebjalebja.

- **Go neša pula**

Malebana le ditaba tša kgošigadi ya go neša pula G.H. Franz o re:

Modjadji: Keno o tlile bjang?

Mmatau: E be e le komelelo yela ye šoro. Le noka ya Ntshitundu e ile ya pšha. Tshududwana di be di sa tla kwa Pipiti. Dikwena tša Vendusi tša hudugela nokeng ya Odi. Ke ge Mmadsiri a re: “Eyang kwa gaModjadji le kgopele pula.” Ba Mudabatshindi ba kgetha makgarebe a mabotse. Nna, ke be ke le yo mongwe wa bona. Ge re goroga mono, pula ya ya kwa gaMudabatshindi (letl.43).

Theknikikgolo ye e lemogwago poledišanong ya Modjadji le Mmatau ka godimo, ke ya **histori** ka gobane go laodišwa ka ditiragalo tša nako ya go feta tša komelolo ye šoro ya

go hlola gore go tsongwe fao go nešwago pula gona. Thekniki ye ya histori ke ye nngwe ya dikokwane tše bohlokwa ya go diritšwa ke banyakišiši go hlaloša phetogo ya setšo maphelong a batho (dingwalong). Groenewald (1993:1) o tliša taba ye ka go re le ge mongwadi e le kgale a iketše badimong, go tla no boelwa ka ga gagwe ka gore sengwalo sa gagwe se sa balwa le lehono. Se se gatelelwago fa ke gore ditaba tša Modjadji tša go neša pula, le lehono e sa le karolo ya histori ya setšo sa setšhaba seo sa Balobedu.

4.3. KAKARETŠO

Go yo rungwa ka go hlokomedišiša bohlokwa bja Schwellnus le Franz mo nyakišišong ye.

Ge go balwa dipuku tše pedi tša Schwellnus tše di kgethetšwego paka ye, e lego *Padisho III* le *Padisho IV* go lemogwa gore mongwadi o ruta babadi ba gagwe ka ga merero ye mebedi ye bohlokwa, e lego go lota setšo (*Padisho III*) le histori (*Padisho IV*) tša setšhaba sa Bapedi. Ka morero wa bohlokwa bja histori, o gatelela gore bophelo bja setšhaba se sengwe le se sengwe bo theilwe godimo ga histori bjalo ka bohwa bja sona. Mola ka lehlakoreng le lengwe a kgonthiša gape gore setšo le sona ke bohwa bja setšhaba se sengwe le se sengwe. O ka re o re bobedi histori le setšo ke dikokwane tša bophelo bja Bapedi. Phetogo ya setšo e nyarela ge ditaba tša setšo le tša histori di sa hlwe di lotwa ka hlogong gomme tša tla tša tlo fetišetšwa go moloko wo o latelago ka molomo eupša bobedi ditaba tša setšo le tša histori bjale di lotwa ka sengwalong.

Ka ditiragatšo tše pedi tše *Maaberone* le *Modjadji*, Franz o tšweletša merero/melaetša ye mebedi ya go fapana, e lego (a) bohlokwa bja sebjalebja, bja go nepiša tokologo ya mosadi (ge go balwa *Maaberone*), le (b) mohola wa setšo, wa go lebana le go neša pula le pušo ya mosadi (ge go balwa *Modjadji*). O tšweletša dikgopolo tše pedi tše mo maphelong a Balobedu le go setšhaba sa Bapedi ka kakaretšo gore bobedi (dikgopolo tše) bo amogelwe e le tše bohlokwa bophelong bja lehono le bja segologolo. Ke go re Bapedi ba swanetše go hlompha le go lota setšo mola gape, ka lehlakoreng le lengwe, ba swanetše go fetoga le mabaka ka gobane bophelo ga se bo eme felo gotee; ke leotwana, bo a dikologa. Ke go re sebjalebja se tšile go phela le bona; ka go realo se fenywa segologolo – bophelo bja lehono go ya pele ke bja sebjalebja.

Ka wona mokgwa woo nyakišišo ye e bolela gore ge go lekodišišwa merero ya Schwellnus le Franz go lemogwa gore bobedi bangwadi ba ba gatelela bohlokwa bja setšo seo se swanetšego go fetoga le mabaka ao batho ba phelago go ona a sebjalebja.

KGAOLO YA BOHLANO

5 PAKA YA BANGWADI BA BAROMIWA BA BAPEDI

MAIKEMISĒTŠO:

Go lekola khuetšo ya bongwadi bja baruti ba Makgowa go bangwadi ba Sepedi go tlogela ka 1935 mo dingwalong; ka gobane go tlogela ka wona ngwaga woo, go tšweletše dingwalo tše pedi, e lego *Tša bophelo bja Moruti Abram Serote* (Ramaila) le *Kxomo 'a thswa* (Phala) tšeo di ka bonwago bjalo ka motheo wa bongwadi bja Sepedi. Ka tsela yeo nyakišišo kgaolong ye, e yo nepiša mediro ya moruti Ramaila Epafras Mogagabiše le moruti Legodi Andries Selo fela (ka ge Phala a kgobokeditše direto, tšeo di sa nepišwego thwi nyakišišong ye) go emela bangwadi bao ba bangwe ba mathomo ba dingwalo tša Sepedi.

5.1 MATSENO

Paka ya bangwadi ba baromiwa ba Bapedi e thomile ka ngwaga wa 1929 go fihla ka ngwaga wa 1961, e lego mengwaga ye 32. Paka ye e hlathwa go ya ka bongwadi. Puku ya mathomo ya Ramaila (e lego yo mongwe wa baruti) e ngwadilwe ka ngwaga wa 1929, e lego '*Borwa bo a Foka*'. Ka ngwaga wa 1961 ke ge a ngwala puku ya mafelelo, e lego '*Seriti sa Thabantsho*' ebile e le moruti wa mafelelo wa go ngwala sengwalo.

Khuetšo ya baruti ba Matoitšhi go baruti ba Bapedi e runtše ge Bapedi ba amogela tumelo ya Sekriste moo monnagoSekhukhune (Kgošikgolo ya pele ya Bapedi) e lego Dinkwenyana a amogetšego Bokriste, go agwa dikereke ga Seopela(1861) le Phatametsane (1863). Taba ye ya tliša phetogo ye kgolokgolo dingwalong tša Sepedi ka lebaka la gore Bapedi ba ile ba fetoga ya ba Badiši ba diphuthego, baruti, barutiši le bangwadi.

Ngwaga wa 1935 e bile ngwaga wo bohlokwa historing ya dingwalo tša sebjalebja tša Bapedi ka lebaka la gore ka wona ngwaga woo go tšweleditšwe dikgatišo tše pedi tše bohlokwa dingwalong tša Sepedi. Tšona ke dipuku tša E.M. Ramaila, ya "*Tša Bophelo bya Moruti Abram Serote*" le puku ya diretotumišo yaPhala ya go bitšwa "*Kxomo 'a thswa*". Bohlokwa bja dingwalo tše ke gore di ile tša phafoša baruti ba bangwe ba boromiwa gomme le bona ba thoma go thalathala dingwalo tša bona. Moruti Phokanoka a ngwala "*Josefa morwa wa Jakobo*" (1938) mola Legodi a thalathadile "*Ruthe wa Moaba*" (1938) ge e le moruti Charles Machaba II yena a ngwadile sengwalo sa boitsebišophelo bja tatagwe, e lego "*Tša Bophelo bya Moruti Charles Machaba I*" (1938). Kgato ye e bontšha

khuetšo yeo moruti Ramaila le Phala ba bilego le yona go baruti ba bangwe ba boromiwa ba Bapedi. Ka lebaka la bokgoni bja gagwe bja go ngwala, bangwadi ba bangwe ba ile ba hlompha moruti Ramaila ka go reela paka ya dingwalo tša bona go ba paka ya Ramaila.

Magareng ga bangwadi bao ba Sepedi, Ramaila a ka bonwa e le yena pulamadibogo dingwalong tša Sepedi ka gobane ke yena wa mathomo wa go ngwala dipuku tša go feta tsa bangwadi ba bangwe. Bangwadi ba bangwe bao ba ilego ba ngwala ka morago ga gagwe, e bile Mamogobo, Matsepe, Mminele, Rafapa le ba bangwe. Ka lehlakoreng la dingwalo tša direto, Phala le yena ke pulamadibogo. Bontši bja balatedi ba Phala bo ngwadile diretotumišo tša go ba le metara.

Dingwalo tše bohlokwa tša go nepišwa ke kgaolo ye, ke tša baruti ba boromiwa tša go gatišwa pakeng ya Ramaila, gomme tšona e bile dingwalo tša Bible le tša dikanegelo. Tšona ke padinyana ya Phokanoka, e lego “*Josefa Morwa' Jakobo*” (1938), le padinyana ya Legodi, “*Ruthe wa Moaba*” (1938), le sengwalo sa boitsebišophelo sa Charles Machaba II, e lego “*Tša bophelo bya Charles Machaba I*” (1938), e lego ya tša bophelo bja tatagwe. Gape E.M. Ramaila o ngwadile *Borwa bo a foka* (1929), *Ditaba tša South Africa* (1930), *Tša Bophelo bya Moruti Abram Serote* (1935), *Setlogo sa Batau* (1938), *Molomatsebe* (1951), *Taukobong* (1952), *Tsakata* (1953) le *Seriti sa Thabantsho* (1961).

Mo go dingwalo tšeo di boletšwego ka godimo, nyakišišo mo kgaolong ye, e yo nepiša dingwalo tša Ramaila le Legodi go emela bao ba bangwe. Ge go yo lekolwa mešomo ya bangwadi ba ba babedi ba ba ka godimo (Ramaila le Legodi) go tlo latelwa lenaneo le la ka tlase, e lego:

- a) **Bophelo bja Ramaila, E.M le Legodi, A.S.**
- b) **Sengwalo sa Ramaila, e lego *Molomatsebe* (1951)**
- c) **Sengwalo sa Legodi, e lego *Ruthe Maaberone wa Moaba* (1938)**

5.2 TŠA BOPHELO BJA MORUTI EPAFRAS MOGAGABIŠI RAMAILA.

Mo go thesesa ya mastase ya Makwela ya go bitšwa “*E. M. Ramaila, The Writer*”, ya ngwaga wa 1977, Moruti, Morutiši Epafras Mogagabiše Ramaila o belegwe ka letšatši la 30 Manthole 1887 motsaneng wa Lehlakaneeng kgauswi le Botšhabelo, dikilometara tše e ka bago tše 16 go tloga Middelburg ka Mpumalanga yeo nakong yeo e bego e tsebja ka la *Zuid-Afrikaanse Republiek/South African Republic*, gomme morago ya bitšwa

“Bohlabela bja Transefala” mono Afrika-Borwa. Nakong yeo tatago Moruti E.M Ramaila, Nathaniel Pududu Ramaila, e be e le modiši wa phuthego ya Lutere gona moo Botšhabelo. Ramaila N. P. o be a nyaka barwa ba gagwe ba rutega. Mogolo wa Epafras, Henry Segome o ile a ithutela dithuto tša boruti go Sehlongwa sa Tlhahlo ya Boruti sa Botšhabelo go tloga ka ngwaga wa 1915 go fihla ka ngwaga wa 1917. O hlokofetše ka ngwaga wa 1918, dikgwedi tše šupa pele a hlomamišwa go mošomo wa gagwe wa boruti. Segome o hlokofetše ka lebaka la bolwetši bja mokhohlane/letadi le legolo (“*influenza*”) bjoo bo ilego bja aparela tikologo yeo mengwageng ya bo-1918-1919. Ngwaga wa 1918 ke wona wola o tsebjago ka leuba le le bego le tumile la go bitšwa ka leina la “*drie-drag*”. Koša ya Senguni ya go bitšwa “*influenza*” e hlamilwe ka bjona bolwetši bjo.

E. M Ramaila o dirile dithuto tša praemari le tša ka morago ga praemari sekolong sa Tlhahlo ya Borutiši sa Botšhabelo go thoma ka ngwaga wa 1901 go fihla ka wa 1911. O thomile sekolo a na le mengwaga ye lesomenne. Ge e le dithuto tša borutiši le tša boebangedi tšona o di tsenetše ka nako e tee go tšwa go Sehlongwa sa Tlhahlo ya Borutiši le Boruti sa Botšhabelo go tloga ka ngwaga wa 1912 go fihla ka wa 1914. Schwellnus mo go *Bantu Educational Journal*, (Phuphu) (1956: 254) o bolela gore “ka lebaka la gore nakong yeo e be e le bohloa bjo bo šiišago gore ngwanenyana a tsene sekolo, kgaetšedi ebile e le mogolo wa E. M. Ramaila, o ile a yo nyaka mošomo Makgoweng”. Setšo sa nako yeo se bolela gore ngwanenyana o tla nyalwa, gomme a hlokomela lapa.

Ka kgwedi ya Mosegamanye 1915, E. M. Ramaila o thwetšwe bjalo ka morutiši sekolong sa Boromiwa sa Lutere ka Mashishing ka lebaka la gore o be a kgona leleme la Seburu. Leleme la Seburu e be e le lona leleme la semmušo dikolong tša Bathobaso nakong yeo. Go tloga sekolong sa Mashishing, o išitšwe Rustenburg go la Bodikela bja Transefala yeo lehono e bitšwago porobentshe ya North-West go ya go ba hlogo ya dikolo tše pedi tša Boromiwa tša Lutere ka Hermannsburg ka ngwaga wa 1918. Ka ngwaga wa 1920, a yo ba hlogo ya sekolo sa Boromiwa sa Lutere ka Saron, Phokeng. Mphato wa boselela woo o bego o rutwa ke yena, o be o bitšwa gore ke mphato wa boitokišetšo bja Sehlongwa sa Tlhahlo ya Borutiši sa Bethel, Seleteng sa Lichtenburg ka bodikela bja Rustenburg. Nakong yeo barutwana bao ba bego ba rata go tsenela dithuto tša borutiši, ba be ba eletšwa le go gopolelwa gore ba dire mphato wa boselela sekolong sa Saron gore e be barutiši ba ka moso. Taba yeo e dirile gore le barutiši ba dikolo tše dingwe tša boromiwa tša Kereke ya Lutere tša tikologo ya Hermannsburg e be karolo ya barutwana bao ba bego ba hlhlwa ke yena E.M. Ramaila sekolong seo.

E. M. Ramaila e be e le setsebi sa thuto le moeletši wa maemo a godimo. Taba yeo e dirile gore mešate, diputswa le badudi ka kakaretšo ba mo šomiše go ahlola melato le ditaba tše dingwe dikopanong tša bona. Godimo ga moo, ka mo go *Tšhupa-Mabaka a Kereke* (1963: 27), o be a fela a eletša gape le Batswana gore ba ithute go ahlola melato le ditaba tša bona gore ka moso ba se tlo šitwa ka ge yena ka letšatši le lengwe a tlo boela ga gaboBopedi. Go tiiša seo o no re:

“Bana ba dikgomo, ithuteng molodi, le gopoleng motlha molata a tsamaya”.

Ka ngwaga wa 1918 E. M. Ramaila o ile a loša Blandina Mathumetše yoo a mmekilego mengwaga ye meraro pele a mo nyala. Moruti Nathaniel Mathumetše o ba nyadišitše ka kerekeng ya Lutere mo Thabantsho, seleteng sa Groblersdal, tikolong ya Transefala yeo lehono e bitšwago Limpopo, ka letšatši la 21 Dibatsela 1922. Blandina ke morwedi wa Moruti Nathaniel Mathumetše. Blandina o be a šetše e le morutišigadi sekolong sa Boromiwa sa Lutere mo Thabantsho ge E. M. Ramaila a mo nyala. Ge e le E. M. Ramaila, yena o thomile go tseba lapa la ga Mathumetše ka ngwaga wa 1915 ge a be a ruta Mashishing ka Mpumalanga (lehono). Ka nako yeo, ke ge Moruti Mathumetše a be a ithutela dithuto tša boruti Seminareng sa Botšhabelo. E. M. Ramaila o tluaetše lapa la Moruti Mathumetše ka pela ka lebaka la gore Moruti Mathumetše o be a na le metlae gape a bolela kudu. Ge E. M. Ramaila a aga motse le Blandina Mathumetše, o be a šetše a le hlogo ya sekolo sa boromiwa sa Lutere mo Saron.

Ka nako ya maikhutšo a dikolo, Blandina le mogatšagwe ba be ba dula ka lethabo Phokeng. Bobedi bana ba bona: morwedi, Engelina le morwa, Henry Segome ba belegetšwe Phokeng. Engelina o belegwe ka letšatši la 31 Phato 1923. O nyetšwe ga Kgaphola. O rotše modiro e le hlogo ya sekolo sa praemari sa Moretele ka Mamelodi ka ngwaga wa 1983. Henry Segome yena, o belegwe ka letšatši la 24 Dibatsela 1924. O hweditše lengwalo la borutiši go Sehlongwa sa Tlhahlo ya Borutiši sa Botšhabelo ka ngwaga wa 1947. Tikrii ya “*Bachelor of Arts*” o e phethile Yunibesithing ya *Fort Hare* ka ngwaga wa 1950. Ka ngwaga wa 1954 Segome a hwetša tikrii ya Mastase Yunibesithing ya Colombia ka Amerika. Segome o rotše modiro e le monyakišiši wa “*National Council of Churches*” ka ngwaga wa 1989.

Ka ngwaga wa 1929 E. M. Ramaila a boela morago go Sehlongwa sa Tlhahlo ya Borutiši sa Botšhabelo go yo šoma gona, moo a rutilego dithuto tša Mmino le Sepedi. O be a ruta

gape le dithuto tša Dipalo, Seisimane le Histori go baithuti ba Boebangedi. O bile mofahloši wa go phala bafahloši ka moka ka dithutong tša Mmino go šeditšwe boopediši. Ka mokgwa woo a bego a rata dikoša, ge a be ngwala ka mešomo ya sekolo, o be a sa lebale go ngwala ka mmino le dikhonsata. Go ya ka yena, sekolo sa go hloka mmino, ga se sekolo. O hlamilile mmino, direto le dikopelo/difela tše nne tša Kereke ya Lutere. Difela ke (a) “Khutšo e teng” 196, (b) 271 Jesu swika la mehleng, (c) 293 Lešego le le nthabišang le (d) 310 Ge le hlabile. Sefela sa (d) Ramaila o se ngwadile a na le Paul Gerhardt. Tše dingwe tša direto tšeo di hwetšwa ka go *Padisho* I, Mphato wa I (1926) ya Ngaka P. E. Schwellnus bjalo ka “Mmutla”. Schwellnus o be a thekga E. M. Ramaila ka ditšhelete ka dinako tšohle.

E. M. Ramaila ke mohlomi wa mokgahlo wa barutiši wa go bitšwa “*Transvaal African Teachers’ Association*” yeo ge e kopafatšwa e bitšwago T.A.T.A. *Tšhupamabaka* ya 1928 e na le diswantšho, maina le maemo a maloko a komiti ya T.A.T.A. E. M. Ramaila o tšwelela e le ramatlotlo. Maemo ao o a swere go fihla a boela gape Botšhabelo ka kgwedi ya Mosegamanye ka 1929.

Ka morago ga mengwaga ye 18, e lego ngwageng wa 1933, E. M. Ramaila o ile a ya go ba hlogo ya sekolo sa praemari sa Boromiwa sa Lutere mo Mashishing. Ke sekolo seo a thomilego go ruta gona. Ka ngwaga wa 1935 o ile a ya go šoma Sabie yeo e lego ka Mpumalanga (lehono) go ya go ba hlogo ya Sekolo sa Lutere ebile e le mogolo wa phuthego ya fao ya Lutere. Ka ngwaga wa 1936, o ile a ya Brakpan, ka Ranteng Bohlabela ka mešomo ya go ba hlogo ya sekolo le wa bogolo sekolong sa setšhaba sa Thabong. O thušitše go kopanya dikolo tše pedi tša Brakpan, e lego sa praemari ya ka tlase le ya ka godimo tša Thabong ka ngwaga wa 1939. O rotše modiro a le sekolong seo sa Setšhaba sa Thabong ka ngwaga wa 1959. Thabong ke sekolo se nnoši seo a šomilego go sona e se sa Kereke ya Lutere. O rutilile Thabong mengwaga ye 20. E. M. Ramaila o feditše mengwaga ye 44 e le morutiši (*Taukobong*, 1968: 4).

Ka nako ya ge a le Brakpan, E. M. Ramaila o ile a ithutela dithuto tša boruti ka fase ga Ngaka P. E. Schwellnus. Ka yona nako yeo, Schwellnus e be e le mookamedi wa kereke ya boromiwa ya Berlin mono Afrika-Borwa. O be a tsena sekolo ka Mekibelo le ka matšatši a maikhutšo a dikolo. Ka letšatši la 27 Dibokwane 1944, a hlomamišwa bjalo ka moruti ke Ngaka P. E. Schwellnus, Mmileng wa Marshall, Kerekeng ya Lutere ka Johannesburg. Ge a seno hlomamišwa, o ile a ba moruti wa phuthego ya kereke ya Lutere ka Brakpan, gape

e bile hlogo ya sekolo sa Setšhaba sa Thabong. O rile go rola modiro ka 1959, a tšwela pele ka mošomo wa boruti.

E.M. Ramaila o ile a tlaleletša maikarabelo a borutiši le a boruti ka a bongwadi. Se se dirilwe ke lerato leo a bego a na le lona la go bala dipuku. O natefetšwe ke go ngwala go tloga kgale ka lebaka la gore ge a sa tšo thoma go ruta o be a fela a ngwalela kuranta ya “*Mogwera wa Babaso*”. O ile a fetša e le mmeakanyi wa yona. Mehlang yona yeo ya ngwaga wa 1917 go fihla ka wa 1929, mangwalo a mangwe a gagwe a ile a bonagala kuranteng yeo e bego e bitšwa “*Abantu-Batho*”. Le morago ga ngwaga wa 1918 ge go be go tsošitšwe kuranta ya T. A. T. A. ya go bitšwa “*The Good Shepherd*” yeo e bego e ngwalwa ka Seisemane, gape o ile a ba yo mongwe wa bangwadi le basepediši ba yona. Tše dingwe tša ditaodišwana tša gagwe di be di hwetšwa le go dikuranta tše dingwe tša Bathobašweu (Ziervogel, 1966: 26).

Bokgoni bja E. M. Ramaila bja go anega ditaba le bongwadi, di ile tša loutšwa ke seabe seo a bilego le sona dikuranteng. Mpho ya go ikgetha ya go anega, e bonala le go kgonthišišwa ke dipuku tšeo a di ngwadilego tše di latelago:

- a) Borwa bo a foka (1929)
- b) Ditaba tša „South Africa” (1930)
- c) Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote (1935)
- d) Setlogo sa Batau (1938)
- e) Molomatsebe (1951)
- f) Tsakata (1953)
- g) Taukobong (1954)
- h) Seriti sa Thabantsho (1961).

Batho ba ba phetšego le yena ba ile ba ithuta go theeletša. O ngwadile ka ditaba tšeo a bego a di kwa ge batho ba tšere magang le batho ba bangwe gammogo le ge ba bolela le yena. Se sengwe se bohlokwa ka yena ke gore o be a sa ahlole motho bjalo ka ge Kriste a re motho a se ke a ahlola yo mongwe (*Beibele ya taba ye Botse* (2000), Mateu 7: 11). Mohlomongwe se se be se dirwa ke botho bjoo a bego a ena le bjona. *Tšhupa-Mabaka a Kereke* (1963: 27) e tiišetša go se ahlole ga gagwe ka go re:

Ramaila o gana go rema mola taba e ka ithema.

Pharologantšho ye ya gagwe e hlatselwa ke dikanegelokopana tšeo di hwetšwago go “*Taukobong*” (1954).

Mmadi wa dipuku tša gagwe o lemoga gore Ramaila o na le tsebo ye e tseletšego ka bophelo bja batho. O ratwa ke Bathobaso. O tseba ditumo, mathabo le mahloko a bona. E.M. Ramaila o hlokofetše ka letšatši la 28 Ngwatobošego 1962 e dutše e le moruti. Ka letšatši la poloko ya gagwe, moruti P. M. Mamogobo o mo retile bjalo:

Mogagabiše “a Ramaila “a Monare Tau sebakaborena, Sebakaborena le bomonere Mohlotse “a Lepelle,

Noka di ela meetse diphororo nkgo ga di tšhollelane, Madibamaswana ga a retele ge mamokebe a se gona. Bakgaditsi ba ile re a belega ba belega Tau “a Tswako, Tau e rora pukung tawana tša ema maseme.

Nong o nanabela o reng o na le diphego? Phurolla phego phefo di go dumele,

Fofa o akalale pukung nonyana di tšee mephepho. Ihlo la nong le bona mehla e se fano;

Le bone kgole mahube a Baswana a sa tšwa.

Ihlo la kgori le a bonišiša bana ba kgwale ba topa mehlala. Moholla, Kgaditsi “a meetse monepenepeng, meetsemagakwa Mogobe nkego noka tlhoka-boelelo,

Kganthe boelelo bo sa le gona,

Bo sa le gona manthong a ditšhaba,

Bana ba mosadi yo moso ba sa nyorilwe! Mamokebe, nyaa meetse mantho a kgolwe! Ramaila “a Monare Rasengwalapuku mafahlafahla, Bana ba nwa moro, ba nwa kgodu e tšwang rotseng. Robala Moholla!

5.3 SENGWALO SA E. M. RAMAILA, E LEGO MOLOMATSEBE (1951)

Bjale ge, mo go dikanegelokopana tša *Molomatsebe* (1951) go tšeo E. M. Ramaila a di ngwadilego, nyakišišo e tlo nepiša kanegelokopana ya “*Swarang mong wa kuane ye!*” le ya “*Letšoba le le ponnego*” ka nepo ya go lemoga phetogo ya bophelo bja Bapedi ge ba be ba phela makheišeneng.

5.3.1 ‘Swarang mong wa kuane ye!’

Ge kanegelokopana ya “*Swarang mong wa kuane ye!*” ge e yo tsinkelwa go tlo šalwa morago lenaneo le le latelago, e lego (a) kakaretšo ya diteng, (b) morero, (c) dithekniki tša thulaganyo le (d) thumo. Dikokwane tšeo tša tshekaseko di ka se hlalošwe ka botlalo ka lebaka la boahlamo bja sererwa sa nyakišišo ye.

Bjale go latela tlhalošo ya ditaba tša kanegelokopana ye di theilwe godimo ga lenaneo leo la ka godimo.

5.3.1.1 Kakaretšo ya diteng tša ‘Swarang mong wa kuane ye!’

Dani, e lego Daniel Kgeru ke yo mongwe wa sehlotshwana sa basenyi ba lesome bao ba hlakišago batho ba lekheišene la Alexandra leo le ikadilego ka leboa la Johannesburg ka Gauteng. Mantšiboa ao ba yago go hlakola batho tšhelete le phahlo, boDani ba phuthagana phapošaneng tsoko yeo e nkgago mabake, mabjala a bogale le metšoko ka mehutahuta. Nakong ye ditšhwene di sohlotše bana, mathaka a a nwa, a a fola. Ke boipshino ka ge a be a amogela bagwera ba ona ba mabedi bao ba feditšego dikgwedi tše di selego ba le kgolegong ka lebaka la bohodu le go swara poo.

Kgake, yo mongwe wa bao ba sa tšwago go lokollwa kgolegong, o hlaloša gore yena le mogwera wa gagwe ba be ba robetše ka phapošing ya bona mosegare ge lephodisa la Mothomošweu yoo ba mmitšago “*Troubaas*”, a raga lebati, maphodisa a tsena, a ba swara. Ge ba ba swaragantšhitše ka ditšhipi bjalo, gwa tsena mafokisi a go utolla thoto yeo ba bego ba e utswitše, gomme ba e fihlile ka phapošing yeo ba swerwego ka go yona. Ba napile ba nametšwa sefatanaga sa maphodisa, ba išwa ntlwanaleswiswi moo ba lahletšwego dikgwedi tše di selego. BoKgake ba nagana gore yo mongwe wa dikwefa tša go swarwa Masakeng a Orlando o lomile maphodisa tsebe gore boKgake ba utamile ka phahlo ya go utswiwa ka phapošing yeo maphodisa a ba hweditšego ka go yona. Kgake o rile go fetša go anega, ba di tlogela gomme Dani a ba botša gore tatagwe o a šoma, o gola ka Labohlano. O ba file dinako le tsela yeo tatagwe a e šomišago ge a eya le ge a e tšwa mošomong. *Botsotsi* ba kwana gore ka Labohlano ba tla yo swara tatagoDani poo. Ka ge ba be ba feletšwe ke tšhelete, ba beakantše maano a go hwetša tšhelete bošegong bjoo.

Bahlakodi bao ba tšwele bošegogare ka moo phapošing; ba nwele, ebile ba fotše mošwang wa matuba fela ba se ba tagwa; ga e sa le masogana eupša ke dibata tše di gagolago. Mokgwa wa bona wa bohlagodi ke wa go sepela ka dihlopha tša ba bahlano ka ba bahlano. Morago ga lesolo leo ba tla boa, ba ngwathelana phudufudu goba phuti yeo ba e bolailego.

Sehlopha se sengwe sa ba bahlano se fihlile lapeng tsoko gomme sa swara poo. Ba bararo ba sona ba tsene ka letsikangope la ka pele mola ba babedi ba šetše mmileng e le ditshebi tša dira. Ge ditaba di sepela gabotse ba tlo letša molodi ka mokgwa wa ge ditaba di sepela gabotse. Go bjalo le ge ditaba di sepela gampe. Dikwefa tšela tša go tsena ka ngwakong di kgonne go šupa monna ka serotswana sa kgogo gomme ba mo tšeela diranta tše pedi tša pampiri. Ge ba sa putukaputuka, ke ge molodi wa go laetša kotsi, o lla. Ba kitimetše ka lebating la ka mafuri moo ba hweditšego le kgontšwe. Ba napile ba nanogela ka phapošing ye nngwe moo ba hweditšego lebone le tuka, monna wa nkadingala a sa tšholotše ditaola fase mola basadi ba babedi ba nabile maoto. Ka bjako basenyi ba babedi bale ba tšwa ka letsikangope. Wa boraro a šala, a topa hafokorone (2/6), e lego disente tše masomepedihlano (25c) ka tšhelete ya lehono a ba a raga le ditaola tšela, a tšwa ka letsikangope gomme a ipha leswiswi. Ngaka e šetše e rogana borwa bo fokile.

Ka masa dikwefa tša yo hlakana gape phapošing yela ya tšona. Di napile tša abelana tše di di hweditšego bošegong bjoo. Morago tša lahla ngana go fihla ka meriti. Go tsogeng ga tšona tša dira sa seema sa Rakoma (1986: 148) seo se rego “go ya ka magoro ga se go tšwana, ge e le melato re tla no rerišana”. Ge di fihla gae, tša rola merwalo ka ge di etšwa mašemong. Ba bangwe ba batswadi ba a amogela mola ba bangwe ba sa amogele merwalo yeo ka lebaka la gore ba tseba gore barwa ba bona ga ba šome. Masogana a tla napa a hlapa, a apara diaparo tše di tlogo ba dira gore ge ba sepela mo mebileng ya bobona, batho ba ba dume, ba se ba naganele gore ke basenyi. Ge letšatši la Labohlano le yo sobela, boDani ba hlakana gape phapošing ya bona. Ba kwane ka go yo swara tatagoDani poo. Dani o šetše a ba boditše tšohle. Go šetše fela go phethagatša morero wa bona.

BoDani ba tšwele phapošing ya bona go yo lalela tatagwe. Ge ba batametše moo ba ka mo lalelago, Dani o širogetše ka thoko gomme a utama gore tatagwe a se mmone. Ba sa letile, ke ge ba bona motho a tšwelela ka paesekele. Ba tsene tseleng ka bjako, ba sepela ka dihlophana tša ba babedi ka ba babedi. Monna yoo wa batho ba mo lesitše ka ge a be a tseba yo mongwe wa bona. Ge monna yola a fetile, ba tšwa tseleng gomme ba utama gape. TatagoDani ga se a fihle ka nako ya mehleng ka lebaka la gore o fetile a reka direkarekane tša go ya gae go akaretšwa le kuane. Ke lebaka leo le dirilego gore a nyarele ba šetše ba itlhobogile. Ka temošo ya Dani, bagwera ba gagwe ba boetše tseleng ka bjako. Tatagwe o fetile sehlopha sa mathomo. Sa bobedi sa mo hlahlakanya le mabu. Ke ge paesekele e wetše kua kgakala, ba mo amogile tšhelete le phahlonyana yela a e rekilego. Ba mo tlogetše a ikgonere. Bošegong bjoo ba tšeetše batho ba bantši tšhelete le diphahlo.

Ba boetše morago phapošing gomme ba abelana tšhelete le diphahlo tšeo. Dani o abetšwe le kuane ya tatagwe ka ge ba be ba sa tsebe gore e tšwa go tatagwe. Basenyi ba phatlaletše, ba boetše magaeng a bobona. Ka go le lengwe, tatagoDani o be a šetše a begile taba ya go hlakolwa ga gagwe maphodiseng.

Ka Lamorena tatagoDani o rile ge a lebelela ka phapošing ya go dula, a bona kuane yela ya gagwe a go amogwa yona ke *dikebekwa* bošegong bja labohlano. O e tšere a e lebeledišiša, a hwetša e le yona yela a go e reka ka Labohlano. O botšišitše morwediagwe, Sebolelo. Sebolelo o mmoditše gore e tlile le mogolwagwe Dani maabane mantšiboa. A hlatha gore Dani o tlile le yona ka Mokibelo mantšiboa. TatagoDani o lleditše maphodisa mogala. Maphodisa a tlile ka ponyo ya leihlo gomme a swara Dani. Mafokisi le ona a tlile gomme a tšea kuane. MmagoDani le Sebolelo ba lekile go phophothela Dani, gwa pala. TatagoDani o ba hlalošeditše ka tlhakolo ya gagwe ya bošego bja Labohlano pele ba sepela. Ba sepetše le Dani ka sethuthuthu sa maotwana a mararo. Kgorong ya tshoko bagwera ba Dani e bile dihlatse tša mmušo. Ba boditše mosekiši gore Dani o ba boditše gore ba sware tatagwe poo; o gola ka Labohlano le gore o sepela tseleng efe ka nako mang. Ke ge ba yo mo tšeela tšhelete le merwalo. Ka ge bošegong bjoo ba be ba sa hlakola tatagoDani fela, Dani o kgahlilwe ke kuane yeo ba e tšeešego tatagwe gomme a e tšea ge ba abelana. Ramaila ga se a bolela selo ka kotlo ya Dani.

5.3.1.2 Morero wa ‘Swarang mong wa kuane ye!’

Kanegelokopana ye e theilwe godimo ga morero wa bophelo bja go se loke bja ditoropong. Sehlotshwana sa boDaniel Kgeru sa basenyi ba lesome se hlakola badudi ba lekhešene la Alexandra. Le ge boKgake ba sa tšo lokollwa kgolegong morago ga go otlwa dikgwedi tše di seelago ka lebaka la bosenyi bja bona, ba sa no iša pele ka bophelo bja mohuta woo. Mongwadi o gatelela gore bophelo bja masogana ao a dikwefa ke bja go swara poo goo go sa kgethollwego; ba (boDani) utswetša le batswadi ba bona dithoto, gomme mafelelo a bophelo bja mohuta wo ke kotlo ya kgolego. Go ka thwe thutokgolo ya Ramaila e lebane le go sola le go kgala bophelo bja go se loke (bosenyi) bja bafsa (masogana) ba makhešeneng. Ka go realo o tšweletša le go gatelela gore bophelo bja Makgoweng ke seka sa go se loke.

Bjale go yo lekolwa morero wo ka go o nepiša le dikokwane tše di rilego tša thulaganyo ya ditiragalo tša kanegelokopana ye, e lego (a) bohlokodi le (b) kgolego.

- **Bohlakodi goba Go swara poo**

Ramaila o tšweletša bohlagodi bja boDani ka go re:

Mehlolo ya lefase še: Dani, e lego Daniel Kgeru, o ba botša gore tata“gwe o gola ka Labohlano, ba ka tsoga ba mo lalela gore ba mo hlakole. O ba botša tselana ye a sepelago ka yona ge a etla gae, le nako ye a fihlago ka yona (letl. 93).

Ge polelo ye ya mongwadi e hlokomedišišwa gabotse go lemogwa gore o dirišitše, gagolo, dithekniki tše tharo tša **thulano**, **kgegeo** le **mawelakgahlano** (*‘coincidence’*) go fetiša tšeo tše dingwe ka nepo ya go godiša go swara poo ga boDani.

- **Thulano (Conflict)**

Ge a hlaloša lereo le la thulano, Holman (1972: 118) o re ke:

The struggle which grows out of the interplay of the two opposing forces in a plot.

Rateori yo o bolela gore thulano e na le mahlakore a mabedi a go fapana a go thulantšhwa. Dietrich le ba bangwe (1975: 117) ba oketša ka go re mahlakare ao a mabedi a lebane le merero ya bophelo ka tsela ya:

... a physical, normal, psychological, intellectual, or spiritual contest between antagonistic forces, between man and society, between man and environment, between man and nature, between man and God or the universe and any of these may be an externalized projection of an inner conflict between man and himself.

Ka mokgwa woo go ka akaretšwa tlhalošo ya kgopolo ya thulano ka go re mongwadi o e tšweletša ka ditsela tše pedi tše kgolo sengwalong, e lego thulanontle le thulanogare. Ge Serudu (1989: 49) a hlaloša thulanontle o re ke:

Phapano yeo e lego gare ga baanegwa. E ka ba go gebelana ka matswele, go rogana goba go hlabana ka marumo.

Gona letlakaleng leo Serudu o re thulanogare ke:

Thulano yeo moanegwa a lwago le dikgopolo tša gagwe mabapi le taba ye e itšego.

Thulano ke karolo ye bohlokwa ya sengwalo: kanegelokopana (le ge e ka ba kanegelo ka kakaretšo le tiragatšo) ka lebaka la gore sengwalo (kanegelokopana) se theilwe godimo ga yona. Serudu le ba bangwe (1991: 153) ba iša pele kgopolo ye ka go re thulano ke mokokotlo wa kanegelokopana. Holmann (1972: 118) o tlaleletša ka gore thulano e bohlokwa kanegelokopaneng bjale ka ge a re:

It is conflict which provides the element of interest and suspense in any form of fiction.

Holman o gatelela gore mošomo wo mogolo wa thulano ke go hlola maatlakgogedi. Ke ka fao Marggraff (1994: 21) a dio rego “*Conflict is a prerequisite for tension*”. Stern (1991: 237.) o ruma tlhalošo ya kgopolo ye ka go bolela gore “...*when tension and immediacy combine, the story begins*”. Ge go lekolwa ka fao Ramaila a rulagantšego ditiragalo tša thulano ka gona, go lemogwa gore o dirišitšitše thulanontle go feta thulanogare. Ka fao ge, go yo hlokomelwa bohlokwa bja thekniki yeo ya thulaganyo ya ditiragalo tša setsopolwa se sa ka godimo.

Ramaila o fo thulanya morwa (Daniel) le tatagwe (Kgeru) ka tsela ye e makatšago ya bohvirihwiri, e lego maanomabe a Dani a go hlakola tatagwe thoto ye go letetšwego gore e tlo mo thuša gammogo le ba lapa labo. Ke thulano ye maatla ka gobane mongwadi o thulanya molwantšhwa (Dani) le molwantšhi (Kgeru). Ka go rulaganya ditiragalo ka tsela yeo mongwadi o hlola phišego goba kgahlego goba maatlakgogedi ye kgolo go mmadi. Ke go re mmadi o fišegelwa go iponela mafelelo a ditaba tšeo tša thulano. Ke ka fao go ka thwego thulanontle ye e lebane le phego – mongwadi o fega mmadi ka mokgwa wa go mo gegea/kodutla (go rulaganya bohodu bja lapa labo le batho ba ka ntle).

o **Kgegeo (Irony)**

Muecke (1982: 96) o hlaloša gore mongwadi o šomiša kgegeo go uta seo a ratago go se tšweletša go mmadi. Ka lehlakoreng le lengwe, Duke (1985: 110) yena o bolela gore kgegeo ke sebetša sa kodutlo seo se šomišwago go hlasela bošaedi bjo bo rileng go utolla mafokodi le go hloka šedi ga motho. Kreuzer (1955: 101) o gatelela gore tlhaselo ya mohuta wo ga e lebe motho goba selo thwi e bile ka nako e ka no se kgopiše eupša ya bonagatša botlala bja motho. O bolela gape gore kgegeo e ka phafoša batho go lemoga gore bophelo ga bo ka tsela yeo bona ba bo bonago bo le ka gona.

Go tšwela pele Muecke (1982: 96) o iša pele go re kgegeo e thuša go tiišetša tlhalošo ya seo se tšweletšwago. Cuddon (1977: 584) le Hodgart (1969: 117) bona ba re

moreromogolo wa kgegeo ke go bonagatša therešo ka tsela ya lesego. Beckson & Ganz (1989: 230) ba kgonthiša taba yeo ka go re kgegeo e a reta, gape e a kgalemela, ebile e a hlwekiša, ya be ya thakgafatša, mola ka lehlakoreng le lengwe e nyefola. Ke ka tsela ye Randall (1984: 33) a tlaleletšago mešomo ye ya kgegeo ka go re e a hlabolla, ebile e a ahlola.

Ramiala o fo re:

Ka taelo ya Daniel Kgeru, bagwera bao ba gagwe ba ile ba thula tata^ggwe, ba mo hlakahlakanya le mabu ge ba mo amoga tšhelete le phahlonyana ye a bego a e rekile (letl.93).

Lehlakore le kgegeo e lebanego le lona setsopolweng se, ga se la go thakgafatša eupša la go nyefola le go ahlola. Go nyefolwa ga Dani ke Ramaila go nepišwa ka bohlokodi bja ka gabo: o rulaganya maanomabe a go hlakola tatagwe thoto ye e bego le yena e tlo mo hola ka lapeng labo. Bosenyi bo mo širile kgopolo: ga a na le hlong ya go hlokofatšwa ga tatagwe ka lebaka la bohvirihwiri le botsweya. Ka lebaka la bokwefa, ga a hlaole ge a gopotše go ikhola ka bohlokodi – o ithabiša le go thabiša bagwera ba gagwe ka bosenyi godimo ga batswadi le lapa labo.

Mafelelong mmadi o thabišwa ke ge go rena therešo ka tsela ya lesego – sephiri se utollwa ke kuane ya tatagwe; ke go re tatagwe o lemoga bosenyi ka morwa wa gagwe... polawakamong ga e na lebelo. Mmadi o thabišwa ke ge tatagwe a mo swariša gore toka e phethagale. Letsogo la molao ke le letelele ka gobane bosenyi ga bo na mohola bophelong

○ **Mawelakgahlano (Coincidence)**

Ge a hlaloša kgopolo ya mawelakgahlano Koestler (1972: 25) o re:

The word is derived from the Latin word, cum- (“with”, “together”) and incidere (a composed verb from “in” and “cadere” “to fall on”; “to happen”).

Rateori yo letlakaleng la 82 o tšwetša pele tlhalošo ya mawelakgahlano ka go bolela gore:

Coincidence is a chance occurrence of events remarkable either for being simultaneous or for apparently being connected.

Go gatelelwa ditiragalo tše di latelanago ka go welana. Koestler o iša pele ka go bolela gore ditiragalo tšeo di a amana.

Ge go badišišwa setsopolwa sa ka godimo ka kelohloko, go tlo lemogwa thekniki ye, ge Ramaila a rulaganya ditiragalo tša bohlakodi go tatagoDani.

Ramaila o botša babadi ka ga ditiragalo tše pedi tša go tswalana tšeo di diregilego mafelong a go fapana ka dinako tša go fapana: (a) tiragalong ya pele, Dani Kgeru o botša bagwera ba gagwe gore ba sware tatagwe poo. Tiragalo yeo e rulaganywa ka phapošing tsoko lekheišeneng la Alexandra. TatagoDani o swarwa poo ke bagwera ba Dani e le ka Labohlano. Ge tiragalo ye e phethagatšwa, Dani o be a širogile. (b) Tiragalo ya bobedi, Mokgalabje Kgeru o bona kuane ya gagwe yeo a e amogilwego ke bahlakodi ka Labohlano. Eupša tiragalo ye yona e phethagatšwa lapeng la boDani Kgeru e le ka Lamorena.

Mongwadi o tiišetša ditiragalo tše tša mawelakgahlano ka go bolela go re:

A makala, ya be e ke o a lora ge a e fegolla, a hwetša gore ke yona yela ya gagwe ye a e rekilego ka Labohlano (letl. 93)

Go ka fo akaretšwa ka go re Ramaila o šomišitše dithekniki tšeo (tše tharo) go godiša go swara poo (bohlakodi) ga boDani: tiragalo yeo e sego ya loka, yeo e lebanwego ke kotlo kua mafelelong.

- **Kgolego (Prison)**

Mabapi le kokwane ya kgolego Ramaila o dio re:

Sebolelo le mmagwe ba leka go llalla, le go dira tša bosadi, eupya Kgeru a ba phaela thoko ge mafokisi a golega Dani, a tloga naye ka sethuthuthu sa maotwana a mararo. Ka“tšatši le le beilwego, Kgeru a bitšwa a tla a laodiša tša go hlakolwa ga gagwe ka Labohlano lela. Tshekišong ya Dani le bagwera ba gagwe ke mo go ilego gwa utologa ditaba tše ntši tše di makatšago. Bagwera ba ile ba bolela gore Dani ke yena a ba eleditšego go “*khuthusa*” tatagwe, a ba a ba botša le tselana ye a sepelago ka yona (letl. 93).

Mongwadi o šomišitše dithekniki, gagolo, tša **tlogelo** le **nepišo** go fetiša tše dingwe.

o **Tlogelo (Ellipsis)**

Ka ge tlogelo e šetše e hlalošitšwe, e tla akaretšwa ka go re setsopolweng se ga se e lebane le go tlogelwa ga lefoko goba lentšu, eupša go tlogelwa kgopolo goba tiragalo yeo mmadi a swanetšego go e tlaleletša.

Bjale ge go tsinkelwa setsopolwa se sa ka godimo, go lemogwa gore Ramaila o tlogela ditiragalo (“tše ntši”) tše mmadi a tlogo ikgopolela tšona ge a bala kanegelokopana ye ka ntle ga go šitišwa ke selo; ke go re le ge di (ditiragalo) tlogetšwe, ga di šitiše kelelo ya ditaba. Ka go realo go ka thwe mongwadi o rata go potlakiša nako ya go anegwa ga ditiragalo tša tshekišo ya Dani, ka go no di nepiša ka tsela ya go tlogela tšeo tše dingwe (tša go direga nakong yona yeo) gore mmadi ka bjako a kgone go lemoga bohlokwa bja pheletšo ya tšona, e lego kahlolo ya Dani, yeo e lebanego le thuto (bosenyi ga bo bušetše selo) ya kanegelokopane ye.

o **Nepišo (Focus)**

Nepišo e hlalošitšwe (kua morago) gore ke ge ditiragalo goba ditaba di anegwa ka leihlo la mongwadi, molaodiši goba baanegwa. Ke ka fao go ka thwego ditaba tša kgolego ya Dani di tsebja ke Ramaila go feta molaodiši goba baanegwa bao ba bangwe ba setsopolwa se. Mmadi o amogela kanegelo ye bjalo ka ge a e bona bjalo ka ya therešo.

Go ka rungwa ka go re Ramaila o dirišitše dithekniki tše tša ka godimo go godiša thuto ya gagwe mo kanegelongkopana ye gore e tle e bonagale gabonolo mahlong le monaganong wa mmadi, e lego bohlokodi ga bo na tefo, tefo ya bjona ke kgolego.

5.3.2 ‘Letšoba le le ponnego’

5.3.2.1 Kakaretšo ya ‘Letšoba le le ponnego’

Morutiši le modiši wa phuthego, Paulos Molefe, o dula Germiston moo a šetšego a rutile gona nako ye telele. O na le mosadi, barwa ba babedi, e lego Richard le George le morwedi a nnoši, Miriam. Lapa la gagwe ke la Bokriste. Ka gona o godiša bana ka borapedi le boitshwaro bjo bobotse. Tikologo ya Makgoweng e dirile gore morwa yo mogolo, Richard (ga ešita le yena George) a lahlegelwe ke bophelo bja setho le setšo: ga se a nyale; o nwa bjala le ge a be a šetše a šoma. O šoma Mothomošweu tsoko kua Gremiston. Ga a sa tsena kereke, le thapelo ya mantšiboa ya ka gae ga a sa re selo ka yona. O boa mašegogare, a thekesela. Tatagwe o mo kgadile ebile o lapile.

George le yena o šoma Mothomošweu yo mongwe wa gona kua Germiston fela yena ga a nwe madila. O nyetše ebile o tsena kereke. Ke go re yena ga se a tšo a tsenwa ke mokgwa wa Makgoweng. Bothata bo godišitšwe ke ge bengmošomo ba Richard le George ba ba laela gore ba šome ba robala mešomong ya bona. Taba ye ya dira gore Richard a kgaogane nako ye teleletelele le lapa labo. Richard o fetogile kwefa. Ge e le George yena o fela a etla gae le ge e le gore le yena bjale ga a sa na le mekgwa ye mebotse. Taba ya go kgahliša ke gore George ga a lebale kereke. Miriam yena ke ngwanenyana wa go tsena sekolo.

Ge Molefe a bone Richard a paletšwe ke bophelo, a meditšwe ke Makgoweng, a romela Miriam dinagamagaeng, gaMatlala go ya go dula fao. O dutše le rakgadiagwe fao, a tsena sekolo. A ithuta ka mafolofolo, a kgona ka sekolong. O kgona gape le go opela. Mo dikošeng tša sekolo le tša kereke o di goga pele. Ge a se gona, ba a mo hloka, ke ka fao a bitšwago go tlo thuša ka kerekeng. Lentšwana la gagwe la molotšana wa bosana le leditše maloko a mangwe a phuthego ka letšatši la dikamogelo tša bana tša *Konfermasi*. Mohlang woo Moruti o badile puku ya bone ya Moše, e lego Numeri 17: 7-9 gomme a rera.

Motho o gopola gore bana ge ba lailwe ka thero yeo, ba swanetše go ba basoloki ba go dira ditiro tše dibotse; ka go thabiša batswadi ka dinako ka moka le ge ba gotše. Ga se gwa ba bjalo go Miriam yo a rilego go fihla ga gaboGermiston a apola kobo ya go loka ya magaeng, a apara ya go se loke ya Makgoweng. Bafsa ba Makgoweng ba re mofsa wa go dira ditiro tša go loka, wa go theeletša batswadi, ke setlaela ebile ke wa magaeng. Mofsa go hlalefile wa go dira ditiro tše dimpe, wa go gapša ke mogofe wa Makgoweng. Batswadi ba lekile ka maatla go mo kgala fela ba palelwa.

Ge Miriam a bona ntwaga ya gagwe le batswadi e sa fele, a tšhabela Doornfontein moo go bitšwago Lešwahleng. Lešwahleng go phela batho ba bantši, ba mehutahuta ka nywakwaneng ye mennyane yeo e lefelwago kgwedi ka kgwedi. E na le lešata le lentši ka lebaka la gore e ageleditšwe bjalo ka ya meepong. Mafelelo a beke go dirwa ditiro tše mpe ka moka le botagwa. Batho ba bagolo le ba bannyane ba bogela dintwa ka lethabo le boipshino. Ba bogela le ge batho ba bolayana ka dilepe, melamo le dithipa.

Miriam o be a rata go ya ditantshing le dikošeng tša bošego kua mengwakong yeo e agetšwego tšona fela. Mantšiboeng a mangwe masogana a Manyasa a rwele Miriam le mogwera wa gagwe ka dikoloi tša mabaibai ba ya nabo mminong. Ba gorogile fao gomme ba nwa difofoo le dinotšididi pele ba ka nwa digalagala. Tšohle di lefetšwe ke Manyasa ao.

Yo mongwe wa bona o feleleditše a nyetše Miriam. Miriam o sotlilwe ka go bethwa, thobalano, go ganetšwa go bona ba gabo le ka dilo ka moka tša go sotla motho. Miriam o kgonne go tšhaba efela a se boele gae. Ka morago ga go ratana le lesogana leo la Monyasa, o nyetšwe gape gararo, a dutše a nyalwa ke Manyasa. A mo hloriša go feta batho ka moka.

Miriam le Richard ba šitilwe go boloka tatagobona. Tatagobona o rile ge a bakwa le badimo bookelong bja Germiston, a kgopela gore bana ba gagwe ba tle ba mmone. George o kgonne go ya le phuthago ya gagwe ya Benoni. Miriam o be a ganetšwa go tšwa ka ntlong. A dula le monna wa Monyasa kua Fitase yeo e tsebjago ka leina la Vrededorp. Richard o be a ahloletšwe mengwaga ye lesome kgolegong ka lebaka la molato wa go gweba ka ditaamane le wa go hlaba lephodisa la Mothomošweu ka thipa kua Matikareng a Lichtenburg.

Tatagobona o hlokoletše, a ba a bolokwa ba se gona. Miriam o tlile ka morago ga lehu la tatagwe, a gwahlafetše, a tšofetše le go feta mmagwe.

Bjale go yo akaretšwa morero wa kanegelokopana ye.

5.3.2.2 Morero wa ‘Letšoba le le ponnego

Morero wa kanegelokopana ye o theilwe godimo ga bophelo bja go loka bja magaeng bjoo bo fapanago le bja go se loke bja ditropong.

Ramaila o swantšha bophelo bja Richard, George le Miriam, bana ba morutiši le modiši wa phuthago, Paulos Molefe (bophelo bjo bobotse), go emela bophelo bja baanegwa ba go se loke ge bo bapetšwa le bja batswadi ba bona bjoo bjona bo emelago go loka. Bophelo bjo bobo bjoo bo nepišwa ka Miriam. Mongwadi o gatelela gore go se loke fao ga bana ba Molefe go hlohleletšwa le go huetšwa ke bophelo bjo bobo bja ditropong. Ke ka fao Molefe a tlošago Miriam Sekgoweng (go se loke) gore a yo golela dinagamagaeng (go loka). Go thekga seo mongwadi a se solago ka bophelo bja ditropong, o no bontšha gape ka fao bo (a) kgonago go huetša le go fetola thuto ye botse ya setšo le ya Sekriste ka gona: bana ba go godišetšwa lapeng la borapedi le boitshwaro bjo bobotse ba fetotšwe magwaragwara; le (b) (ka fao bo) se nago le bokamoso bja mmakgonthe: pheletšo ya Miriam e bile boitsholo fela ka ge a boile gae a gwahlafetše a bile a tšofetše le go feta le mmagwe.

Bjale go yo lekolwa dikokwane tše tharo, e lego (a) bophelo bja ditoropong, (b) bja magaeng, tšeo morero wa kanegelokopana ye o theilwego godimo ga tšona, gammogo le (c) thaetlele (leina) ya kanegelokopana ye ka gobane le yona e theilwe godimo ga moko wa ditaba wa kanegelokopana ye.

- **Bophelo bja ditoropong**

Ramaila o thoma ka go bolela gore:

Ka lapeng gona ba (Miriam, Richard le George) be ba godišwa ka borapedi, le ka go rutwa boitshwaro le tshekego. Molefe o ile a kwa bohloko ge a lemoga gore barwa ba gagwe ba babedi, Richard le George, ba šetše ba thomile go nwa bjälwa. Molefe wa batho a tsena modirong wa go lwa le go kgala bana bao. Ditaba tša befela pele, ge Richard le thapelong ya mantšiboa a sa hlwe a bonala. Mafeleong barwa bao ba botša batswadi gore Makgowa a bona a re ba robalele kgauswi le mediro ya bona. Richard le batswadi ga se ba hlwa ba sa bonana. Mo maswabing ao Molefe a loga maano, a tšhabiša Miriam kgaetšedi“a bona gaMatlala, gore a se ke a metšwa ke bophelo bja ditoropo bjalo ka bo mogol“w“agwe. Ka baka leo a mo romela gae ga Matlala gore a y“o tsena sekolo le go golela ntshe (letl. 107)

Ge polelo ye ya ka godimo e lebeledišišwa ka tsepelelo, go lemogwa gore Ramaila o dirišitše, gagologolo, thekniki ya **moanegwahlaedi (flat character)** go feta tšeo tše dingwe. Ka tsela yeo go yo hlalošwa thekniki ye go bona ka fao e nago le khuetšo thulaganyong ya ditiragalo tša kanegelokopana ye. Ge ba hlaloša moanegwahlaedi, Backson (1972: 69), Fowler (1973: 27) le Cloete (1992: 200) ba re moanegwahlaedi ke moanegwa yo a tšweletšago lehlakore le tee la bophelo, e ka ba la go loka goba la go se loke. Moanegwa yo ga a gole ebile ga a fetoge.

Ge baanegwa ba ba Ramaila (molwantšhwa, e lego Molefe le balwantšhi, e lego Richard le George, ba tsinkelwa ka hloko ye e tebilego, go tlo hlokomelwa gore ba hlalošwa bjalo ka baanegwahlaedi ka gobane ba emela lehlakore le tee la bophelo, e lego gore ga ba fetoge go tloga mathomong go fihlela mafelelong: Richard le George ga se ba loka, mola tatagobona, Molefe, yena a lokile (bophelong bja bona ka moka). Ke ka fao go ka thwego Molefe o emela botse mola barwa ba gagwe bona ba swantšhwa le bobo. Ramaila o diriša

thulaganyo ye bjalo ya ditaba go godiša thulano ye kgolo ya ka lapeng yeo e lebanego le bogologolo/setšo (Molefe) le sebjalebjae (Richard le Goerge).

- **Bophelo bja magaeng**

Ramaila o tšwela pele go godiša thulano yeo ya setšo le sebjalebjae ya ka godimo ka go re:

Lapeng la rakgadi“agwe kua ga Matlala, Miriam a phela ka go iketla,“mme a ithuta ka mafolofolo. Ka letšatši le lengwe, ge tshipi ya sekolo le ya kereke di bitša, batho ba be ba ebaeba e le mpilobilong wo mogolo. Bana ba sekolo le badišana ba dikgomo le dipudi ba tletše mathokô a mabedi a mokgôtha o mogolo o tlogago mo sekolong go ya kerekeng. E be e le letšatši le legolo la kamogelo ya bana (*Konfirmasie*). Gare ga bana bao ba thabilego bao ba kamogelo, go be go le Miriam Molefe yo lentšunyana la gagwe le le bose le bego le fela le phuleletša mo gare ga ba bangwe, ge ba opela ba eme pele ga altare (matl. 107-108).

le

Miriam le yena ge a fihla ga gabo e le mothepa, a se ke a diega go apola seo bana ba ditoropo ba se bitšago bompara, le go tšea mekgwa ya bona ye e bitšwago khunologo ya basadi. Batswadi ba leka ka dikeletšo le kgati, fela gwa se ke gwa thuša selo. Mafelelong a tšhabela Doornfontein, mo go bitšwago Lešwahleng (letl. 109).

Ge go lekodišišwa ditsopolwa tše tše pedi tša ka godimo ka šedi ye kgolo go lemogwa gore Ramaila o dirišitše kudu thekniki ya **moanegwaphethegi (round character)**. Ge a hlaloša moanegwaphethegi, Cloete (1992: 200) o no re:

Ronde karakters is in staat tot verrassing, besit oortuigingskrag, is lewenswaar, verander deur scénes, ontroer die leser besit.

Mo tlhalošong go gatelelwa gore moanegwa wa mohuta wo yena o na le mahlakore a mabedi a bophelo, e lego (a) la go loka le (b) la go se loke; ke go re yena o fetoga le mabaka ge a bapetšwa le moanegwahlaedi. Miriam o lokile mo mathomong, „Gare ga bana bao ba thabilego bao ba kamogelo, go be go le Miriam Molefe, yo lentšunyana la gagwe le lebose le bego le fela le phuleletša mo gare ga ba bangwe, ge ba opela ba eme pele ga

altare“..., eupša kua mafelelong ke phiri ye e gagolago, “Miriam le yena ge a fihla ga gabo e le mothepa, a se ke a diega go apola seo bana ba ditoropo ba se bitšago bompara, le go tšea mekgwa ya bona ye e bitšwago khunologo ya basadi”.

Ramaila o gatelela gore bonnyaneng Miriam o goletše magaeng (gaMatlala) fao go se nago le khuetšo ye mpe ya maitshwaro a bana ge go bapetšwa le tikologo ya makgoweng. Mongwadi o ka re o re Molefe o palelwa ke go godiša bana ka tshwanelo ka lebaka la tikologo ye e rilego ya ditoropong. O bona lefelo la magaeng bjalo ka sentšwelakae mererong ya kgodišo ya bana. Ka go dira bjalo mongwadi o atlega go tšwetša pele morero wa kanegelokopana ye, e lego wa boitshwaro bjo bo lokilego bo na le bokamoso bja go phadima.

Go tšwela pele Ramaila o rulaganya ditiragalo tša kanegelokopana ye ka go di fapantšha gore mmadi a lemoge bohlokwa bja molaetša goba thuto ye a ratago go mo ruta yona. Ke ka mokgwa woo go thwego o diriša thekniki ya **phapantšho/phapano**. Thekniki ye e ka se sa hlalošwa ka botlalo ka ge e šetše e hlalošitšwe peleng. Le ge go le bjalo ka phapantšho go gatelelwa dikgopolo tša go se swane ka boleng. Ka tsela yeo ka phapantšho go bapetša/kwantšha maitshwaro a a rilego a motho ka nepo ya go bonagatša bohlokwa bja se se rilego mo thulaganyong ya ditiragalo.

Ge ditsopolwa tše tša ka godimo di badišišwa gabotse go lemogwa gore Ramaila o fapantšha dikgopolo tša go loka le go se loke tša baanegwa, e lego lapa la Molefe le bana ba gagwe. Ke go re go thulanywa Molefe, ka lehlakoreng le, le Miriam, Richard le George ka go le lengwe. Thulano yeo, ka tsela ya go go fapantšhwa, e lebane le bogologolo (lapa la Molefe) le sebjalebja (bana ba Molefe). Gape go tšwela pele thulano ye e napa e galefišwa ke maitshwaro a mabe a bana bao ge a bapetšwa le maitshwaro a go loka a batswadi ba bona gammogo le tumelo ya Sekriste ya Molefe yeo e bonalago e sa kgone go fetole bophelo bja bana ba gagwe. Ka go realo mongwadi o rulaganya ditiragalo tša kanegelokopana ye go godiša bohlokwa bja moko wa ditaba tša yona.

o **Thaetlele ya kanegelokopana ye**

Thaetlele ya kanegelokopana ye, “*Letšoba le le ponnego*”, e šupa bobotse (letšoba) bjo bo tswakilwego ka mathata (le le ponnego). Go pona ga letšoba (mathata) goo go bonala dihlopheng tša lapa tše pedi, e lego bana le batswadi ka bobona ka gore batswadi (le setšhaba) ba thulana le bophelo bjo bobo. Batswadi, bao e lego lapa la Paulos Molefe, ba llišwa ke gore bana ba bona ba thulana le melao ya Sekriste, setho le setšo.

Mo kanegelongkopana ye, Ramaila o lwantšha bophelo bja sebjalebja (Semakgoweng). Bophelo bjo bja sebjalebja ke bjo bošoro ka gobane bo lwešanya bana le batswadi ba bona. Ka Sekriste (le setšo) bophelo bjo bobotse bo theilwe godimo ga tlhompho ka lapeng, e lego go hlompha tatago le mmago gore o tle o phele galelele lefaseng goba gona gore makhura a ngwana ke go rongwa (setšo). Ka bophelo bja Sekriste, setho le setšo, ke bohloa ge ngwana a sa tšee le go latela melao ya batswadi. Ka fao bophelo bja bana bao ba Molefe ga bo amogelwe ke batswadi ba bona. Seo ke sona se se hlolago thulano mo kanegelongkopana ye ka gobane bana bao (ba Molefe) ba ikgethetše bophelo bja bona bja go tšwa tseleng bja go ratwa ke bona, e sego batswadi ba bona.

Gore ditaba tša kanegelokopana ye di tle di kwešišege gabotse, Ramaila o dirišitše thaetlele ya kanegelokopana ye, “*Letšoba le le ponnego*”, bjalo ka seka seo se gapeletšago kamogelo ye e tletšego ya go re kanegelokopana ye ke kanegelo ya boitshwaro (go sola boitshwaro bjo bobo) ye e lebanego le bophelo bja lapa (la ga Molefe). Seo se ra gore thaetlele ya kanegelokopana ye e bohlokwa ka gobane e sedimošetša babadi ditiragalo/ditaba tšeo di rerwago ka gare ga sengwalo. Ge go hlalošwa lereo la „boitshwaro“ go tšwa go “*Letšoba le le ponnego*”, go ka thwe, le bohlokwa ka kudu ka mo kanegelongkopana ye ka gobane le šupa thuto (ya ka gae ya Sekriste, setho le setšo) ye e lebanego le baanegwa ba lapa. Taba ye ya boitshwaro e oketšwa ke Groenewald (1993: 19) ge a re, “moko wa ditaba o lebane le seema se se rego: mahlale a ja mong, ke go re tša go loka di phala tša go se loke. Ke ka lebaka leo tša go loka di thulanago le tša go se loke”. Go šupša gore boitshwaro bjo bobotse bo bapetšwa le bjo bobo gomme gwa lemogwa gore thuto/boitshwaro ye mpe ga e bušetše selo ge e se tlontlollo le kotlo.

Go gatelelwa gore ka “letšoba” mongwadi o rato hlaloša botse le bonanana bja bana (ba Molefe). Ke go re go letetšwe gore bana bao ba swanetše go theeletša thuto/melao (ye botse) ya batswadi ba bona (le batho ba bagolo setšhabeng). Ge go bolelwa ka “go pona (ponnogo)”, go ya ka kanegelokopana ye, gona go šupša go tšwa tseleng goba go tlogela melao ye mebotse ya batswadi ga bana ba go hloka tsebe bjalo ka boMiriam. Ka tsela yeo, go ka thwe Ramaila o dirišitše thaetlele ya kanegelokopana ye bjalo ka thekniki ya go godiša molaetša goba morero wa yona gore o lemogege mahlong a mmadi bjalo ka thutokgolo ye e lebanego le bophelo (bja go se loke) bja sebjalebja (ditoropong).

5.3.2.3 Kakaretšo ya ‘Letšoba le le ponnego

Ka fao go ka rungwa ka go re mongwadi o dirišitše dithekniki tšeo go sola bophelo bja ditoropong bjoo bo nago le khuetšo ye mpe, gagolo bophelong bja bafsa go sa kgathelege gore ba godišitšwe bjang (ka Sekriste), kae (ka kerekeng). O ka re ka go realo, Ramaila o re bophelo bja sebjalebja bo pitimetša bja segologolo; ke ka fao a bilego a romela morwediagwe Miriam magaeng ka nepo ya go mo phemiša bophelo bjo bobo bja ditoropong. Semaka ke go re le ge a godišeditšwe fao, o tlogela thuto ye botse yeo ya boitshwaro gomme a šala morago thutompe ya Makgoweng. Go realo go ra gore sebjalebja se fenywa segologolo.

5.4 TŠA BOPHELO BJA MORUTI ANDRIES SELO LEGODI

Tša bophelo bja Moruti Andries Selo Legodi di anegwa ke motlogolo wa gagwe, Reinet Kgabo Chula (morwedi wa Flavia Moabelo) yoo a dulago kgauswi le mašope a rakgolwagwe, Moruti Andries Selo Legodi, motseng wa Mamphulo gaMatlala“ Thaba. Kanegelo yeo e oketšwa gape le ke morwedi wa Andries, e lego Welhemina Teffo yoo a dulago Jupiter yeo peleng e bego e wela ka tikologong ya gaMatlala’Thaba gomme lehono e welago ka tikologong ya gaMashashane ka Limpopo.

Moruti Andries Selo Legodi ke morwa wa Andries Selo le Thabitha Moseitla. O belegwe ka letšatši la 16 Moranang 1884 motseng wa Mamoriswane kgauswi le Thabachweu (Silicon) gaMolepo, dikilometara tše di seelago ka borwabohlabela bja toropokgolo ya Polokwane, yeo e bego e tsebja ka leina la Pietersburg ka Leboa la Transfala yeo lehono e lego porobentshe ya Limpopo. Andries ke morwa a nnoši ebile ke ngwana wa boraro ka lapeng labo la bana ba bane.

Ka ngwaga wa 1892 Andries o thomile ka dithuto tša praemari sekolong sa boromiwa sa Lutere sa Kgokolo motseng wa Mamoriswane. O phethile lengwalo la mphato wa boselela ka ngwaga wa 1898 gona sekolong seo. A tšwela pele go phetha dithuto tša mphato wa senyane Kholetšheng ya Tlhahlo ya Borutiši ya Botšhabelo ka ngwaga wa 1901. Dithuto tša borutiši le tša boruti o di dirile ka nako e tee gona Botšhabelo go tloga ka ngwaga wa 1902 go fihla ka 1903.

Ka la 1 Mosegamanye 1904 Legodi a yo šoma sekolong sa kereke ya boromiwa ya Lutere sa Madietane, gaMatlala ‘a Thaba moo go bego go buša Kgoši Sekgwari yoo a bego a tumile ka leina la Kgoši Mokoko. Legodi e be ebile gape e le moruti wa dikereke tša Mamphulo (1865) yeo le lehono e sa lego mošate wa dikereke tše di latelago: Makekeng

(Kgomoschool) (1881), Madietane (1885), le Dibeng (1889),. Ka ngwaga wa 1918 Legodi a thoma sekolo sa praemari sa Nkhumishe kerekeng ya Lutere ya Makekeng, yeo lehono e tsebjago ka Kgomoschool. O se thomile ka lapeng la Mogolo, Lazarus Maffa ka ngwaga wa 1916 ka lebaka la gore kereke e be e tsenela lapeng leo. Ka ngwaga wa 1920 ke ge se hwetša setsha seo se sa lego go sona le lehono. Ge e le sekolo sa praemari ya Dibeng sona o se thomile ka kerekeng ya Lutere ka ngwaga wa 1929.

Ka ngwaga wa 1914, ka morago ga mengwaga ye lesome a le gaMatlala 'a Thaba, Andries a nyala morwedi wa Teffo, e lego Damaris Janki yoo ba gabo ba agilego motseng wa Madietane. Andries o be a feta Janki ka mengwaga ye lesome. Ka letšatši la 16 Dibatsela 1914 Andries le Janki ba nyadišitšwe ke Moruti Charles Machaba wa I ka kerekeng ya boromiwa ya Lutere ya Mamphulo. Andries le Janki ba hudugetše motseng wa Madietane ka ngwaga wa 1915. Lapa la bona le šegofaditšwe ka bana ba bašupago, e lego barwa ba bararo: Liudenus Lesiba (1919), Edwin Matsobane (1921) le Thabitha Jubille (1924), le barwedi ba bane: Flavia (1916), Lilly (1926), Welhemina (1929) le Lathosca (1931). Bana ba gagwe ka moka ba belegetšwe motseng wa Madietane.

Flavia, Liudenus, Edwin, Thabitha le Lilly ba tsene mphato wa A go fihla ka wa bohlango sekolong sa boromiwa sa Lutere sa Madietane. Ka ge go be go se na mphato wa boselela fao ga gabobona, Flavia, Liudenus le Edwin ba phetha dithuto tša mphato wa boselela sekolong sa boromiwa sa Lutere sa Nkhumishe ka ngwaga wa 1929, 1932 le wa 1934 ka go latelana. Edwin a yo ithutela lengwalo la borutiši Botšhabelo, Flavia le Liudenus bona ba boile ka mphato wa boselela. Ge e le Thabitha le Lilly ba hweditše lengwalo la mphato wa boselela sekolong sa setšhaba sa Sekgwari ka ngwaga wa 1937 le wa 1939 ka go latelana. Thabitha a yo šoma Gauteng kua Modderfontein mola lapa la gagwe lona le be le dula Alexanda.

Welhemina le Lathosca ba phethile dithuto tša praemari sekolong sa setšhaba sa Sekgwari ka ngwaga wa 1942 le wa 1944 ka go latelana. Ba phethile mphato wa senyane Our Lady's College yeo lehono e bitšwago sekolo sa Motse Maria, gaMashashane ka ngwaga wa 1945 le wa 1947 ka go latelana.

Leitšibolo, Flavia o ile ka kgomo lapeng la Moabelo motseng wa Madietane, a nyalwa ke Chuene Elias. Ba šegofaditšwe ka barwa ba bararo: Andries Selo yo a tumilego ka leina la Mokhala, Mokhala (e ra gore morutiši wa Khala (Calsrow)), Edmond Mojapele le Raymond Lesiba le barwedi ba bararo: Reinet Kgabo, Molatelo Damaris le Lesiba Raymond, yoo a

tsebjago ka Mankati yo a reetšwego mokgalabje wa go hlotša. Ge a hlotša go thwe o a katiša. Lilly o nyetšwe ke Witford Moabelo motseng wa Madietane. Ba šegofaditšwe ka barwa ba seswai: Eric, Andries, Justice, Sylvester, Solomon, Julius, William le Victor le barwedi ba bararo: Rose, Euphenia le Welhemina. Welhemina a nyalwa ke Jeremia Teffo motseng wa Kalkspruit, gaMashashane. Ba hudugetše gaRankapole yeo lehono e tsebjago ka leina la Jupiter gaMatlala ‘a Thaba yeo lehono e welago ka gaMashahsane. Ba bile le morwa, Lesibana le barwedi ba babedi: Sharlote le Edith. Lathosca a nyalwa ke Lazarus Makgate. Ba dutše Alexandra pele ba hudušwa ka kgang ke M m u š o w a Maburu go yo dula Diepkloof. Ba šegofaditšwe ka barwa ba babedi, Malesela le Joshua le morwedi, Joyce. Malesela o setše a robetše boroko bjo bogolo. Edwin o rutila sekolong sa praemari sa Kekana motseng wa Bosplaas, Hammaskraal pele a hlokofoala ka 1954. Liudenus le Edwin ba hlokofoletše pele ba nyala. Thabitha a nyala lapeng la gaKutu motseng wa Madietane. O agile Madietane. O šegofaditšwe ka barwa ba bararo: Ronny, Andries le Paul. Welhemina le Lathosca ba sa phela.

Ka ngwaga wa 1925 Andries a yo ruta sekolong sa boromiwa sa Lutere sa Mamphulo. O rutila fao e le morutiši gape e le moruti go fihla ka ngwaga wa 1936. Ka ngwaga wa 1937 a gapeletšega go tswalela sekolo sa boromiwa sa Lutere sa Mamphulo ka ge a be a hweditše mošomo wa go ba hlogo ya sekolo sekolong sa boromiwa sa Lutere sa Calsrow (Khala) gaMatlala ‘a Thaba mo go bitšwago borekwa goba Makgabeng. Sekolo sa boromiwa sa Lutere sa Mamphulo sa momantšhwa le sekolo sa setšhaba sa Sekgwari ka ngwaga wa 1937. O rutila go fihla Khala, a emiša nakwana ka modiro wa boruti.

Moruti Legodi o ngwadile dipadinyana tše tharo le taodišwana e tee tše di latelago:

- a) Ruthe wa Moaba (1938)
- b) Mmopi wa Lefase (1939)
- c) Motho mo xa mission xa Matlala-Thaba (1946)
- d) “Mošemane wa Mosotho” (“*Sotho Boywood*”) mo go pukukgoboketšo ya taodišwana ya go bitšwa “*African Voices: An Anthology of Native African Writing*” (1954).

O rutila mengwaga ye mehlano fela ka Calsrow pele a tla rola modiro wa go ba hlogo ya sekolo ka ngwaga wa 1941. Ka la 1 Mosegamanye 1941 a boela gape mošomong wa gagwe wa boruti diphuthegong tšela a go di tlogela, e lego Mamphulo, Madietane, Dibeng le Kgomoschool. O šomile fao go fihla ka ngwaga wa 1947. Ka ngwaga wa 1948

lapa la Andries leo le bego le dula le ditšhuana tša Mohu Flavia, e lego Reinet, Andries le Edmond, la hudugela Alexandra. O fihlile a tsena kereke ya lutere ya Alexandra ka fase ga Moruti Makobe. Ge a le Alexandra, o bileditšwe modiro wa boruti ka Hiddelburg ka ngwaga wa 1949. Madimabe ke gore ga se a ka a yo šoma gona. Ge a itokišetša go ya gona, Andries o ile a fetola kgopolo a ya gae gaMatlala ‘a Thaba go yo rekiša leruo le phahlo tša gagwe. E be e le ka kgwedi ya Mosegamanye 1949.

Andries o be a na le dikgomo, ditonki le dinku tše ntši. O gorogetše ga morwediagwe Welhemina motseng wa Rankapole yeo lehono e tsebjago ka Jupiter gaMatlala ‘a Thaba yeo lehono e welago ga gaMashashane. Letšatši le le latelago a tloga ka peretshitswana a ya Mamphulo gaMatlala ‘a Thaba go ya go rekiša thoto ya gagwe. Ge a le tseleng kgauswi le noka ya Mamorabjana yeo lehono e tsebjago ka noka ya Jupiter, a hlaselwa ke bolwetši bja madi a magolo gomme a wa gona moo. Mohlanka wa Modimo a welwa ke basadi ba etšwa kgonyeng. A ba kgopela gore ba bitše Masegoboša ngaka ya ditaola gore a tle a mo alafe a be a mo rwale ka koloi ya dipokolo a mo iše gae Mamphulo. A botša baromiwa bao gore ba se le bale le go bitša le morwediagwe, Welhemina. Masegoboša o mo phekotšephekotše pele a mo nametša koloi ya dipokolo a mo iša kerekeng ya Lutere ya Mamphulo moo a fihlilego a robala boroko bjo bogolo gona. Andries o bolokilwe ke moruti Charles Machaba wa 1 kerekeng ya Lutere ya Mamphulo ka letšatši la 27 Mosegamanye 1949 mola mosadiagwe a bolokilwe ke moruti Manaka kgauswi le yena ka ngwaga wa 1982.

Go dipadinyana le taodišwana tšeo a di ngwadilego, nyakišišo e tlo nepiša padinyana ya *Ruthe wa Moaba* (1938) go lemogwa khuetšo ya gagwe bongwading bja Sepedi; ke go re go lekola ka fao a ka bego a fetotše maphelo a Bapedi ka gona ka dingwalo tša gagwe.

5.5 SENGWALO SA MORUTI A S LEGODI, E LEGO RUTHE WA MOABA (1938).

Ge padinyana ya *Ruthe wa Moaba* e yo sekasekwa go tlo hlokomelwa lenaneo le le latelago, e lego (a) kakaretšo ya diteng, (b) morero, le (c) dithekniki. Go ya ka mo go boletšwego ka godimo, mo le gona dikokwane tšeo tša tshekaseko di ka se hlalošwe ka botlalo ka lebaka la boahlamo bja sererwa sa nyakišišo ye.

5.5.1 Kakaretšo ya diteng tša ‘Ruthe wa Moaba’

Elimeleke, mosadiagwe, Naumi, barwa ba gagwe ba babedi, Mahlone le Kileone, ba tloga motseng wa Betlehema Juda ba hudugela nageng ya Moaba. Mo Betlehema Juda go be go

na le tlala ye kgolo. Mahlone le Kileone ba tsebile polelo ya “*Se-Moaba*” (Semoaba) pele ga batswadi ba bona ka ge ba be b a bapala la bana ba Bamoaba. Elimeleke a hlokofala. Naumi a roulela monna wa gagwe tekano ya ngwaga.

Mahlone le Kileone ba rile go gola ba nyala basadi ba Bamoaba le ge mmagobona, Naumi a be a gana. Ka setšo ba be ba swanetše go yo nyala Betlehema Juda. Ka morago ga mengwaga ye lesome, barwa bale ba Naumi, Mahlone le Kileone, ba ya bohunamatolo. Naumi le betši ba gagwe, Oropa le Ruthe, ba roulela bahu bao tekano ya ngwaga. Ge ba phethile morero wa go roula, ba napile ba tsena tseleng ya go boela gae Bethehema Juda. Ge ba le tseleng, Naumi a kgopela betši ba gagwe gore yo mongwe le yo mongwe a boele ga gabo go yo nyalwa gape. Oropa, mogatša wa Kileone a boela ga gabo Moaba moo a nyetšwego ke monna wa Momoaba. Ge e le Ruthe, mogatša wa Mohlone yena a gana go boela ga gabo. A sepela le Naumi, ba ya Betlehema Juda. Ruthe a tiišetša diema tša batala tše di rego, lehu ga le hlalwe. Bogadi ga bo hlalwe. Lebitla la mosadi ke bogadi. Naumi le Ruthe ba fihlile Betlehema Juda ba se na le pudi ya leleme le letala. Ba hweditše gae e le marope.

Ruthe a yo kgopela mošomo tšhemong ya Boase. Mohlokamedi wa bašomi ba Boase a mo kwela bohloko ka go mo dumelela go budutša. Ruthe o rile a sa le gare a budutša, Boase, mong wa tšhemo, a goroga. Boase e be e le mohumi wa go loka, wa go bolela le bašomi ba gagwe ka boleta bjo bo makatšago. Mohlokamedi a botša Boase ka kgorogo ya Ruthe le mmatswalagwe, Naumi, matshwenyego a bona le ka fao a mo dumeletšego go budutša mabele ka tšhemong ya gagwe. Boase a mo šokela a ba a mmotša ka moo a tswalanego le ratswalagwe ka gona. Boase ke mogolo wa Mahlone ka ge e le wa ga ramogolo

‘a Mahlone. *Boase* a mo dumelela go budutša gape le go ja le bašomi ba gagwe. Gape Boase o laetše badiri ba gagwe gore ba se mo tshwenye. Ge Ruthe a boela gae, Boase o mo okeletša ka mabele a mangwe. Naumi a leboga kudu. A laya Ruthe gore a ye tšhemong ya Boase fela. A botša Ruthe gore Boase ke wa gabo. Ruthe a phetha taelo ya matswalagwe.

Boase o kgobokantšhitše leloko labo ka moka. Ba boledišana ka monna yoo a tla tsošago lapa la morwarrabo, mohu Mahlone. Monna yo a gana go tsena ntlong. Ka go hlompha setšo, Boase a gapeletšega go tsena ntlong ya Ruthe. Boase aimiša Ruthe. Ba šegofaditšwe ka ngwana wa mošemane, e lego Obede. Lapa la mohu Mahlone la gola.

5.5.2 Morero wa Ruthe wa Moaba (1938)

Padinyana ya *Ruthe wa Moaba* (1938) e theilwe godimo ga morero wa lenyalo la setšo sa Bajuda. Mongwadi o gatelela gore ka setšo sa Bajuda monyadi goba monyadiwa ga se a dumelelwe go nyala goba go nyalwa merafeng ye mengwe, ebile godimo ga moo, lebitla la ngwetši ke bogadi. Naumi, le ge a ile a hlokofolelwa ke monna, ga se a ka a nyalwa gape. O rutille le betši tša gagwe, Oropa le Ruthe, thuto yeo ya lenyalo la setšo sa Sejuda. Godimo ga moo Naumi o rutille gape betši tša gagwe thuto ya go re ge mosadi a hlokofoletšwe ke molekani, o roulela monna yoo wa gagwe tekanyo ya ngwaga, go ya ka tumelo ya Sejuda.

Ka lehlakoreng le lengwe, mongwadi o tšweletša, ngwetši ya Naumi, Ruthe, bjalo ka mosadi yo a hwelago dikanong tša gagwe tša lenyalo (lebitla la ngwetši ke bogadi), ka go kgotlelela mathata ka moka a bogadi go swana le go se rate go kgaogana le matswalagwe le ge a laelwa go ikela ga gabo go nyalwa gape ka ge monna wa gagwe a hlokofoletše. Ka go realo Ruthe o fapana le Oropa, ngwetši yeo ye nngwe ya Naumi, ka gobane yena o arogane le yoo matswalagwe morago ga lehu la monna wa gagwe. Le ge Ruthe e se Mojuda ka pelego, eupša o hlompha le go boloka setšo sa Bajuda.

Bjale go yo lekolwa ka fao morero / molaetša wo o tšweletšwago ka gona mo padinyaneng ya *Ruthe wa Moaba* ka go tsofolatsopola polelo ya Legodi mo thulaganyong ya padinyana ye go lebeletšwe dikokwane tša (a) lebitla la mosadi ke bogadi le (b) go latela le go boloka melao ya setšo.

- **Lebitla la mosadi ke bogadi**

Legodi o no re:

Ge ba šetše ba katoloxile motse, bá sa hlwe ba e-kwa le dikwêrô tša ba Moaba, Naumi a rêtêlêxa a re: “Aowi! Betši ba-ka! Le nthšitše ka kxôrô. “Xo felegetša motho xa se xo mo raka.” A nke le xomenx hlê, monxwê le monxwê a yê lapeng la mma“xwe. “Ba thôma xapê xo lla, ba lla,- ba lla”. Naumi a re: “Ke r“yalo, xomanx! Morêna a Le šexofatšê, Le phelê ka khutšô malapeng a bô-mm“eno. Xe e le nna, letsôxô la Morêna le nthšiteleditše, le bile le nkimetše. Nka re“ng? Ke tla fo ithsepelela ké ikêle xa xešo ké le byale. Oropa moxatš“a Kileone a atla mmatswal“axwe, a fulara, a monea seêtsê, a xaloxa dinaô, a leba xa xabô kwa Moaba. Naumi a bolêla le Ruthe a re: “Afa o faletše“nx?

A xa O bône xe nxwa‘eno a Xo tlogêla? Ô ya sethšabeng sa xabô; o tlo iketla xona. Xomme wena-?” Ruthe a re: “Aowii! Mmatšwal‘a-ke, O nngamola O re‘nx? Nna nka se kê ka Xo tloxêla. Ke tšwile lapenx lešo kè le nxwetši ya xaxo. A xa ke re seêma se re: “Lehu xa le hlalwe”? byale a O nkxapeletša xo hlala lehu? Tšeo nke di bê kxolê-kxolê. Nna ke re: se ntladišê; ba re boxadi xa bo hlalêlwe”. Le nna ke tla di bôna ka noši, tša ntlwana ya bananyana. Mo O yaxo, le nna ke a ya. Mo O tl‘o xo hwa, kè mo le nna ke tl‘o xo hwela. Sethšaba sa xeno ké sôna xešo. Modimo wa xeno ké Yêna Modimo wa-ka. Se se tl‘o xo nkaroxanya le wene e tlo ba lehu fêla. “Lebitla la mosadi ké boxadi” (matl. 9-11).

Legodi o dirišitše, bogolo, dithekniki tše nne mo setsopolweng sa ka godimo, e lego **phapantšho**, **poeletšo (ya dikgopolo)**, **makgethepolelo (potšišoretoriki)** le **poledišano** (ye e tlogo hlalošwa ge go tsinkelwa kokwane ya bobedi ya thulaganyo ya padinyana ye, e lego go latela le go boloka setšo)

o **Phapantšho**

Ge phapantšho e hlalošwa go gateletšwe go bapetša/kwantšha batho goba dilo tše di rilego ka nepo ya go bonagatša bohlokwa bja se se rilego mo thulaganyong ya ditaba.

Ge setsopolwa se sa ka godimo se balwa ka šedi go lemogwa gore Legodi o fapantšha betši (Oropa le Ruthe) tša Naumi. Ke go re Oropa ga a iše felo ka thuto ya gore lehu ga le halwe (setšo), mola ka lehlakoreng le lengwe Ruthe yena a botegelo molaetša woo wa lenyalo la setšo sa Bajuda. O ka re mongwadi o re Oropa o emela ditokelo tša basadi ka go mo tšweletša bjalo ka moanegwa wa sebjalebja (mosadi ga se a tlemelelwa ke selo ka morago ga lehu la monna wa gagwe). Ka thuto ya setšo mabapi le morero wa lenyalo, Ruthe, yena o hlagišwa bjalo ka moanegwa yo motala ka gobane o hlankela segologolo.

Ka thekniki ye, Legodi o thulanya bogologolo le sebjalebja, gomme phapantšho (thulano) yeo e godiša moko wa ditaba wa padinyana ye, mabapi le bohlokwa bja lenyalo la setšo maphelong a batho.

o **Poeletšo (Repetition)**

Preminger (1965: 998) o hlaloša thekniki ya poeletšo ka go bolela gore ke:

The repeating of words, syllables, sounds, phrases, a line/lines,

stanza and events in all poetry.

Ge a iša pele Wales (1989: 403) o bolela gore poeletšo e dirišwa go gatelela go tšweletša morero le maatlakgogedi. Ka go realo go ka thwe poeletšo e na le mešomo ye mebedi, e lego (a) go tšwetša pele moko wa ditaba le (b) go bonagatša maatlakgogedi/phišegelo gore mmadi a rate go balela sengwalo pele le pele.

Polelo ye ya Legodi ya ka godimo e bontšha gore moko wa ditaba o tšweletšwa ka go boeletša kgopolo ya lehu la ngwetši ke bogadi ka go re: (a) “Lehu xa le hlalwe”, (b) “O nkxapeletša xo hlala lehu” (c) “Boxadi xa bo hlalélwe”, (d) “Se se tlo xo nkaroxanya le wene e tlo ba lehu fêla” le (e) “Lebitla la mosadi ké boxadi”. Taba yeo e bolela gore go tšweletšwa ga kgopolo yeo kgafetšakgafetša go lebane le bohlokwa bja go hlomphelele go lota setšo mabapi le morero wa lenyalo.

Ka lehlakoreng le lengwe, thulaganyo yeo ya ditaba e godiša maatlakgogedi. Mmadi o rato tseba pheletšo ya ditaba; ke go re na Ruthe o tlo atlega go fetola kgopolo ya matswalagwe, Naumi, ya go re, bjalo ka Oropa, le yena a boele ga gabo ka gobane se se bego se ba tlemagantše (lehu la Mahlone) ga se sa le gona. Yona taba yeo e hlohleletša mmadi go balela pele le pele.

o **Makgethepolelo/Potšišoretoriki**

Groenewald (1991: 21) o hlaloša gore potšišoretoriki ke kgopolo yeo e fetolago tebelelo (“*change of view-point*”). Serudu (1989: 41) yena o hlatholla kgopolo yeo ka go re potšišoretoriki ke:

Potšišo yeo e botšišwago eupša e sa tsomego karabo. Nepo ke go gatelela taba go feta ge e bolelwa thwii. Mongwadi o hlohla mmadi gore a mo fe tsebe ba kgone go šogišana seo a se bolelago.

Thekniki ya makgethepolelo e tšweletšwa gabotse ke dipolelo tša Naumi le Ruthe. Naumi o dio re: “Nka reng?”, “Afa o faletše’ng? A ga O bône xe ngwa’nenno a Xo tlogêla? Xomme wena-?” Karabong ya dipotšišo tšeo, Ruthe yena o no re: “Aowii! Mmatšwal’a-ke, O nngamola O re’nx?” A xa ke re seêma se re: “Lehu xa le hlalwe”? “Le byale a O nkxapeletša xo hlala lehu?”

Dipotšišo tšeo tša, bobedi, Naumi le Ruthe ga di tsome phetolo go tšwa mahlakoreng a mabedi ao, ka gobane ga di botšišetšwe go hwetša tharollo goba yona karabo, eupša di

lebane le go gatelela kgopolo ye e rilgo, e lego thuto ya lenyalo la setšo (lebitla la mosadi ke bogadi) ye mongwadi a ratago go e ngwathelana le mmadi ka padinyana ye.

Tebelelo ya kgopolo yeo e fetolwago yona e lebane le karabo ya dipotšišo tšeo ge di nepiša le mmadi, e sego baanegwa ga ešita le mongwadi fela. Ke go re thulaganyo ya ditiragalo tša padinyana ye, go ya ka setsopolwa se, e anegwa ke batho ba bararo, e lego mongwadi, baanegwa le mmadi. Seo se bolela gore boraro bjoo bo na le seabe tharollong ya bothata bjoo. Ka go diriša batho ba bararo bao mo tharollong ya bothata bja bohlokwa bja lenyalo la setšo, mongwadi o gapeletša mmadi go amogela kgopolo yeo ya setšo go ba ya mmakgonthe ka ge mongwadi, baanegwa le mmadi ba kwana tlhalošong ya ditaba tšeo.

- **Go latela le go boloka melao ya setšo**

Ge a kgonthiša taba ye, Legodi o fahlela ka go re:

Ké mo Boase a rilego: “Lehono lena diputswa tša Israele le kgôrô ka moka. Le dihlatse tša gore nna Boase ke rekile tšohle tše e bexo e le tša Elimêlêkê le barwa ba xaxwe seatleng sa Naumi. Le Ruthe moxatš“a Mahlone ke a mo tšea, xore leina la wa xešo le se ke la timêlêla mo sethšabeng, ra tla ra thsêxwa ke batho”. Kxôrô ka moka ya re: “Wêna Boase O swere yôna taba-taba; lôta batho beno. A Le tla fo bônwa ke mahlô a sethšaba Lè leša Elimêlêkê mpya? A nkê Morêna a šexofatše „thari leo O tl“o xo le tšea hle, xo tlê borôkô le letšididi; xore mosadi yoo a etše Rahêlê le Lea, bao ba bopilexo ntlo ya Isiraele wa neng-neng. A mosadi yoo a xolêlê xodimo- dimo mo Efurata, xomme mo Bêtlêhêma a tlotlomêlê” (letl. 20).

Polelo ye ya Legodi e itshamile, bogolo ka dithekniki tša **poledišano** le **phetogonepišo**. Bjale go yo lekolwa tirišo ya tšona mo thulaganyong ya polelo ye ya ka godimo.

- **Poledišano (Dialogue)**

Groenewald (1993: 1) o bolela gore sengwalo se lebane le poledišano, ka gobane go na le yo a bolelago, gape go na le yo a theeditšego. Batho ba babedi bao ba swanetše go ba gona pele ga ge go ka kgona go bolelwa ka ga sengwalo. Poledišano ye nngwe le ye nngwe e nyaka batho ba babedi - monamolomo le monatsebe. Nokaneng le Louwrens (1997: 314) ba

iša pele ka go re poledišano e tšwetša moko wa ditaba pele ka go lebantšha tše mongwadi a di ngwalago le tebanyo ya gagwe. Ge a di lebantšha ka mokgwa woo, go thwe, o a di rulaganya.

Ashe (1979: 135) yena o fo laetša bohlokwa bja poledišano ka go re:

However you decide to exhibit your people let them tell their own tale in action as far as possible. In particular let them speak for themselves in character, so that the reader comes to know the accents of each and can tell them apart ... Dialogue should be, on the whole, realistic, but not mere transcripts of the way people talk.

Rateori yo o gatelela gore ge ditaba di bolelwa ke bao ba di tsebago gabotse (baanegwa) di na le therešo go phala ge di anegwa ke ba bangwe bao: mongwadi le moanegi/molaodiši.

Poledišano e magareng ga baanegwa, e lego Boase le (diputswa) kgoro ya Israele. Morero wa poledišano yeo o lebane le go latela le go boloka melao ya lenyalo la setšo go ya ka tumelo ya Bajuda: go tsošološa lapa la Mahlone „xore mosadi yoo a etše Rahêlê le Lea, bao ba bopilexo ntlo ya Isiraele wa neng- neng“. Ka ge ditiragalo tseo di hlalošwa ke batho bao di ba diragalelago, mmadi o di amogela e le tša nnete ka gobane di ba diragaletše – ka fao ba di tsebatsebitsebi go phala ba bangwe. Ke ka mokgwa woo ge di ka hlathollwa ke batho ba bangwe, e sego bao, mmadi a ka se di bonego e le tša mmakgonthe. Ka tsela yeo, mohola wa thekniki ye o lebane le go godiša bohlokwa le mohola wa setšo maphelong a batho.

o **Phetogonepišo**

Go šetše go boletšwe ka godimo gore phetogonepišo ke thekniki ya go gatelela tiragalo/taaba ka tsela ya go bolelwa ke batho ba go fapana go gatelelwa sehlalošwa. Bjale ge, ge polelo ya ka godimo e hlokomedišišwa go lemogwa gore e hlalošwa ke batho ba go feta o tee, e lego mongwadi (Legodi) le baanegwa (Boase le Kgoro ya Baisraele). Bobedi, mongwadi le baanegwa bao, ba gatelela taba e tee, e lego tshepedišo ya lenyalo la setšo ya go lebane le go latela le go boloka melao ya setšo sa Baisraele ka mokgwa wa go fetola (-fetola) tebelelo ya taodišo ya ditaba. Ka go šomiša ka tsela ya go rulaganya ditiragalo ka thekniki ye, Legodi o bonagatša goba gona go godiša molaetša wa padinayana ye ya gagwe gore o lemogwe ke mmadi gabonolo.

5.5.2.3 Kakaretšo ya ‘*Ruthe wa Moaba*’

Bjale go ka akaretšwa ka go re Legodi o dirišitše dikokwane tše pedi tša thulaganyo ya ditiragalo mo padinyaneng ya gagwe, e lego (a) lebitla la mosadi ke bogadi le (b) go hlompha le go lota melao ya setšo. Ditiragalo tša dikokwane tše di rulagantšwe ka dithekniki tše di itšego tša thulaganyo go godiša molaetša wa kanegelo ye, e lego bohlokwa bja setšo gagologolo ge go nepišwa merero ya lenyalo la setšo sa Bajuda.

5.6 THUMO

Ge kgaolo ye e hlalošwa go gateletšwe phetogo ya leago maphelong a Bapedi. Phetogo yeo e bontšhitšwe ka go sekaseka (a) dikanegelokopana tše pedi tša Ramaila, e lego “Swara mong wa kuane ye!” le “Letšoba le le ponnego” tša go tšwa go *Molomatsebe* (1951) le (b) padinyana ya Legodi ya go bitšwa *Ruthe wa Moaba* ya go ngwalwa ka (1938).

Ramaila o ngwala ka ditaba tša sebjalebja sa bogologolo; ke go re (a) nakong ya ge Baromiwa ba Matoitšhi a Berlin ba kopana le Bapedi la mathomo mo ditaseng tša kereke ya Lutere bjalo ka Botšhabelo, gape le (b) khuetšo ya tikologo ya Makgoweng (Brakpan le Rustenburg) fao a bego a ruta bjalo ka morutiši le moruti. Eupša Legodi, le ge a phetše tikologong ya go swana le ya Ramaila, yena o fo ngwala ka ga ditiragalo tša bogologolo (bophelo bja magaeng). Ka go realo bangwadi ba babedi ba ba a fapana mo thulaganyong ya ditaba tša dingwalo tša bona. Ke go re, ka dingwalo tše (a) go lemogwa phetogo: Ramaila o fetogela sebjalebjaleng le (b) go se fetoge: Legodi yena ga a fetoge (o sa no ngwala ka ditaba tša bogologolo le ge a phela tikologong ya sebjalebja). Phapano yeo e tlo hlalošwa ka botlalo ka morago mo kgaolong ya bošupa.

KGAOLO YA BOSELELA

6. PAKA YA MATSEPE LE RAFAPA

MAIKEMIŠETŠO:

Go yo lekolwa ge go le khuetšo ya bangwadi bao ba Makgowa le boRamaila go dingwalo tša bangwadi ba sebjalebja ba go swana le Matsepe Oliver Kgadime le Rafapa Jacobus Ramokokobadi Lesibana go emela bao ba bangwe, ka nepo ya go lemoga phetogo dingwalong tša Sepedi. Phetogo yeo ya leago e yo tsongwa ka go tsinkela dingwalo tša Matsepe: *Megokgo ya Bjoko* (1968) le Rafapa: *Leratosello* (1978

6.1. MATSENO

Groenewald (1983:7) le Serudu (1985:97) le (1993:156-166) ba hlopha dingwalo tša Sepedi go ya ka mengwaga ya tšona ya kgatišo le phatlalatšo; ke go re ke mokgwa wa tlhopho go ya ka histori. Tlhopho yeo e lebanywa le dipaka tše di rilego. Matsepe o tšwelela mo pakeng ya 1954–1996, e lego paka ya mengwaga ye 42 gomme bokgoni bja gagwe ga bo lekanywe. Ka ngwaga wa 1954 Matsepe o ngwadile puku ya gagwe ya mathomo ya padi ya go bitšwa “*Sebatakgomo*” mola Rafapa a ngwadile puku ya gagwe ya mafelelo, e lego ya padi ya “*Baphakabokgola*”. Matsepe o bile le khuetšo ye kgolo go bangwadi ba bantši ba ka morago ga gagwe bao ba lekilego go mo etša mabapi le diteng, thulaganyo le mongwalelo, dingwalong tša bona. Serudu (*ibid*: 11) o tšwela pele ka go re:

The influence of Matsepe is unmistakably discernable on the younger generation of prose writers .

Mo tlhophong ya gagwe Groenewald (*ibid*: 11) o fo lebanya bangwadi bao ba ka morago ga Matsepe bjalo ka Rafapa le ba bangwe le mengwaga yeo ya paka ye e boletšwego ka godimo. Ka tsela yeo mo kgaolong ye go yo nepišwa nyakišišo le mediro ya Matsepe, ka go tšopola padi ya *Megokgo ya Bjoko* (1968) le ya katsola padi ya go bitšwa *Leratosello* (1978). Ge go nyakega mo le mola go tlo tiišetša tshekatseko ka mehlala yeo ye mengwe go tšwa pakeng ye.

Ka fao, ge mo kgaolong ye go lekolwa phetogo ya bophelo dingwalong tša Sepedi, go yo tsitsinkelwa mešomo ya bangwadi ba ba babedi ba, Matsepe le Rafapa, ka go latela lenaneo le la ka tlase:

- a) **Bophelo bja Matsepe, O.K. le Rafapa, J.R.L.**
- b) **Sengwalo sa Matsepe, e lego *Megokgo ya Bjoko* (1968)**
- c) **Sengwalo sa Rafapa, e lego *Leratosello* (1978)**

6.2. TŠA BOPHELO BJA OLIVER KGADIME MATSEPE

Serudu, S.M. go these se ya gagwe ya bongaka (1987:46-84), Yunibesithing ya Afrika Borwa o bolela gore go ya ka lengwalo leo Oliver Kgadime Matsepe a le ngwaletšego J. L. van Schaik ka letšatši la 28 Pherekong, kalana ya gagwe e wele ka letšatši la 22 Pherekong 1932 kua ga Kgoši Hlakudi Matsepe motseng wa Brakfontein woo lehono o tsebjago ka la Magagamatala goba Mmitse, seleteng sa Nebo kgauswi le torotswana ya Groblersdal, ka Limpopo. Oliver Kgadime Matsepe ke morwa wa Gobakwang le Malau Matsepe. Mmagwe, Gobakwang, o be a sa šome mola tatagwe, Malau, e be e le satšene wa maphodisa a Nebo. Batswadi ba gawe ke ba madi a ka bogošing le ge ba sa ka ba buša. Oliver Kgadime Matsepe o goletše gona seleteng sa Nebo moo a bego a diša le go raloka dithaloko tša bašemane tša nako yeo.

Ka ngwaga wa 1942 Oliver Kgadime Matsepe o ile a bala mphato wa 1 sekolong sa praemari seo se bego se bitšwa Phokwane United Christian School. Ka ge a be a etšwa ka lapeng la baditšhaba, Oliver Kgadime Matsepe o ile a ya komeng ka ngwaga wa 1945. O be a dira mphato wa bone. Go fapana le bana ba bangwe ba baditšhaba bao ba tlogelago sekolo ge ba boa komeng, Oliver Kgadime Matsepe o ile a tšwela pele ka dithuto tša gagwe go fihla ge a hwetša lengwalo la mphato wa bošupa ka ngwaga wa 1949. Ka ngwaga wa 1950 Matsepe o ile sekolo se sephagamego sa Botšhabelo seo se bego se le ka fase ga kereke ya boromiwa ya Lutere ya Berlin. Ge a le gare a ithuta fao, Matsepe o ile a tsenela dithuto tša *konfermasi*, a kolobetšwa gomme a ba moleloko wa go tlala wa kereke ya Lutere ya Berlin. Oliver Kgadime Matsepe o hweditše lengwalo la gagwe la *Junior Certificate*, e lego *JC* ka bokopana ka dihloro ka ngwaga wa 1952. Ka ngwaga wa 1953 Oliver Kgadime Matsepe a ya gape sekolong sa boromiwa sa *Methodist* ka **Kilnerton** mo Tshwane moo a šitilwego dithutong tša mphato wa marematlou ka lebaka la thuto ya Seisimane yeo e mo paletšego.

Lebaka le lengwe la go dira gore Matsepe e be mongwadi wa maemo a godimo, ke lerato la gagwe la go bala. Lerato la gagwe la go bala le thomile gona Kilnerton. O be a phela ka bokgobapukung. Taba yeo ya dira gore a hloke lerato la dipapadi le mmimo. Go bala moo gwa mo thuša go ngwala padi ya gagwe ya mathomo, e lego *Sebatakgomo* (1954) e sa le moithuti gona sekolong seo sa Kilnerton. Bontši bja baithuti bao ba tsenego le yena

Botšhabelo le Kilnerton ba kwana ka la go re Oliver Kgadime Matsepe o be a rato bala kudu. O be a ipshina kudu ka go bala dingwalo tša Seisimane ka kakaretšo go akaretšwa tša William Shakespeare, Jane Austin le Charles Dickens. Dingwalo tša bona di bolela ka merero ya setšo. Ka ge William Shakespeare gape a be a ngwala le disonete, o bile le khuetšo ye kgolo bongwading bja Matsepe. Gape Oliver Matsepe o be a bala le dingwalo tša Seafrikaanse le ge go sa tsebege gore o be a rata dingwalo tša bangwadi bafe.

Ka ngwaga wa 1955 Kgadime Matsepe o ile a thoma go šoma Kgorong ya Merero ya Babaso (“*Native Affairs Department*”) bjalo ka mofetoleli mafelong a go swana le Zoekmekaar, Groblersdal, Potgietersrus yeo lehono e tsebjago ka leina la Mokopane. Kgadime o hweditše lengwalo la mphato wa marematlou ka ngwaga wa 1955 ge a be a ithuta a dutše a šoma.

Ka ngwaga wa 1958 Matsepe o ile a nyala Maselo Magampa wa setšhaba sa Bakopa ba Kgoši Rammupudu. Ba ile ba hlogonolofatšwa ka bana ba bane, e lego barwa ba bararo: Medupi, Sekhwiti le Sello Malau le morwedi o tee: Gobakwang. Ka ngwaga wa 1967 Oliver o ile a nyala mosadi wa bobedi, e lego Gobakwang Morare wa setšhaba sa Bakopa ba Kgoši Boleu. Le ge a nyetše a ilalo, mosadi wa gagwe wa pele, Maselo, mmagwe, Gobakwang le mmatswalagwe ba ile ba thulana le lenyalo la mosadi wa bobedi go fihlela ba eya bohunatolo. Manyami go Kgadime ke gore mosadi wa gagwe wa bobedi, Gobakwang, o ile a hloka le ge e ka ba thorwana ka e tee.

Oliver o ile a rola seditsi ka ngwaga wa 1963, e lego mengwaga ye seswai fela a šoma. Wona ngwageng woo Kgadime a bula kgwebo polaseng ya Kgoši Boleu kua Eersgevonden. Ka lebaka la go hloka nako ye botse ya go ngwala, go utswetšwa le mathata a mangwe, ka ngwaga wa 1970 Matsepe o ile a tlogela modiro wa kgwebo yeo gomme a ya a šoma Kgorong ya Toka, diofising tša masetrata wa Nebo e le mongwaledi (*mapalane*).

Oliver Kgadime Matsepe e be e le motho wa go ba le dihlong, wa go ikokobetša, wa go rata khutšo gape a sa bolelele kudu. Taba ye e ile ya kgonthišišwa gape le ke yo mongwe wa barutiši ba gagwe ba sekolo se sephagamego sa Kilnerton. Se sengwe seo morutiši yoo a bego a se tseba ka Oliver ke gore e be e le morutwana yo bohlale.

Kgadime Matsepe o be a sa phele le bannakayena eupša e le mogwera wa diputswa fela. Se se be se mo thuša gore a kgone go ngwala. Gantši o be a rekela diputswa tšeo bjala gore di kgone go mo anegela ditaba tša setšo. Ge ba be ba anega di šele, Oliver o be a ba bušetša go tšeo a di nyakago ba sa mo lemoge. Ge a wele pelo, o tla kgaogana le bona. Ka

la ka moswane o tla tsoga ka masa, a ngwala ditaba tšeo. Ke ka fao a kgonnego go ngwala dingwalo tša gagwe ka merero ya setšo gabonolo. O ngwadile dipadi tše senyane. Tšona ke:

- Sebatakomo (1954),
- Kgorong ya Mošate (1962),
- Lešitaphiri (1963),
- Megokgo ya Bjoko (1968),
- Letšofalela (1972),
- Kgati ya Moditi (1974),
- Tšhelang Gape (1974),
- Tša ka Mafuru (1974) le
- Mahlatse a Madimabe yeo e gatišitšwego ka 1975 ka morago ga lehu la gagwe.

Oliver Kgadime Matsepe o tšwetše pele gape a ngwala le dikgoboketšo tše tshela tša direto, e lego:

- a) Kgotla o Mone (1968),
- b) Todi ya Dinose (1968),
- c) Molodi wa Thaga (1968),
- d) Molodi wa Mogami (1970),
- e) Kwelapele (1970) le
- f) Phalafala ya Koma (1970).

Ka ngwaga wa 1964 Matsepe o thopile sefoka sa dingwalo sa S.E. Mqhayi ka padi ya *Kgorong ya Mošate*. Ka ngwaga wa 1972 a buša a thopa sefoka seo sa S.E. Mqhayi leboelela ka padi ya *Megokgo ya Bjoko*. Oliver Kgadime Matsepe o tlogetše lefase la ka keno ka letšatši la tlhano Phato 1974. O bolokilwe dirapeng tša gaMatsepe motseng wa Tafelkop kgauswi le torotswana ya Groblersdal ka letšatši la lesomepedi Phato 1974. Poloko ya gagwe e be e tsenetšwe le ke batho ba maemo a godimo ba go swana le Moruti Phorohlo Mamogabo, Profesa Ponteneous C. Mokgokong, Kgoši Mokgoma Maserumule Matlala, Kgoši Boleu Rammupudu le ba bangwe.

Ka lebaka la boahlamo bja sengwalo se, Phatišišo e tlo nepiša padi ya *Megokgo ya Bjoko* (1968) fela ka nepo ya go lemoga khuetšo ya Matsepe bongwading bja Sepedi; ke go re go lekola ka fao a ka bego a fetotše maphelo a Bapedi ka gona ka dingwalo tša gagwe.

6.3 KAKARETŠO YA PADI YA MEGOKGO YA BJOKO (1968)

Go laodišwa ka magoši a mabedi, e lego Lefehlo le Nthumule, gotee le Leilane le Maphuthe. Leilane o be a bušwa ke Kgoši Lefehlo, mola Maphuthe e le wa Kgoši Nthumule. Leilane le Maphuthe ba thulantšha magoši ao a gabobona. Banyaka ka go ipona e le babuši ba ditšhaba tšeo. Bothata bjo bogolo bo lebane le gore mafelelo, bobedi (Leilane le Maphuthe), yo mongwe le yo mongwe wa bona o nyaka go ba thwadi; a kopanye le go buša ditšhaba tše pedi tšeo. Ditaba tša gona di sepetše ka tsela ye:

Leilane o itia mosadi wa gagwe, Mohlatša, a tseba gabotse gore o tlo begela mogogadi wa gagwe, Morara, ka molato woo, yoo le yena a tlogo iša molato mmotwaneng wa gabo, woo mafelelong le wona o tlogo lebiša molato woo kgorong ya Kgoši Lefehlo. Nepo ya Leilane ka mpherefere woo ke go thulanya (lwešanya) kgoši ya gagwe le Kgoši Nthumule. Morago ga go sekišwa kgorong ya Lefehlo, Leilane a bonwa molato, a otlwa ka go ntšhišwa dikgomo tše nne tšeo, ka lenyatšo, a di lefilego le semeetseng. Ka pefelo Kgoši Lefehlo a laela banna ba kgoro go di ja ka moka ka ge a be a nyaka go bona mokgwa wa Leilane.

Ge ditaba di befile bjalo, Leilane o napile a falalela ga Kgoši Nthumule ka nepo ya go thulanya magoši ao a mabedi. Go fihleng fao, Leilane o hlalošitše ka fao Kgoši Lefehlo a nyatšago Kgoši Nthumule ka gona. Yona taba yeo ke yeo ya go befediša Kgoši Nthumule. Eupša le ge go le bjalo, Nthumule o laetše kgoro ya gagwe gore Leilane a dišwe fao kgorong. Maphuthe o ile a ithaopa go mo hlokomela gomme kgoši a gana. Kgoši Nthumule o ile a botša kgoro gore o tla itišetša yen aka nnoši. Ka ge lentšu la Kgoši le sa tshelwe, go ile gwa ba bjalo.

Mathata a kekela pele ge ba Kgoši Nthumule ba timelelwa ke Leilane yo a tšhabišitšwego ke Maphuthe bošego. Taba yeo Maphuthe o e dira ka nepo ka gobane ga a kwane le Kgoši Nthumule ka ge morwa wa gagwe a rile go hlokofala, ge a yo begela Kgoši Nthumule, kgoši ya mo sega botlaela, ya fetša ka go se mo thuše ka selo.

Ge ditaba di eme bjalo Kgoši Nthumule a kgobakanya mangaka ka moka a motse wa gagwe gore a laole tša timelo ya Leilane. Ba ile ba sa di tšholotše, gwa rotoga leru le lesa le šetšwe ke naledi ya mosela wo motelele morago. La fihla la ema godimo ga dihlogo tša

bona. Naledi ya felela ka gare ga lona. Magokobu a tšwa ka gare ga lona a theogela go bona a topa ditaola tšela a di metša, a sepela. Ge magokobu a sepetše, gwa fihla barongwa ba Kgoši Lefehlo go tla go botša Kgoši Nthumule gore Kgoši Lefehlo o re a mo thwanthwadiše Leilane. Go ile gwa se kwanwe ka dipolelo go fihla barongwa bao ba ngala, ba sepela ntle le go laela. Leilane o ile a boela ga Kgoši Nthumule.

Morago ga fao, gwa lwewa ntwā ya kgaphamadi letšatši ka moka yeo ba ilego ba palelane. Ntwā yeo ga se ya tšwela Leilane le Maphuthe mohola. Leilane le Maphuthe ba ile ba yo dula nageng (šokeng). Ke mo le bona ba ilego ba thoma go lwa ntshe. Maphuthe a ba a lahlelwa ka legageng.

Ka letšatši le lengwe ge Kgoši Nthumule a kgobakantše mangaka gore ba ke ba fane maele, magokobu ale a mohlamonene a boa gape ka bontši bjo bo fetago bja maloba a topa ditaola, a tšwa a sepela. Ge a sobelela, gwa goroga barongwa ba Kgoši Lefehlo, e lego basadi le ngaka ya marumo, Phethedi. Basadi ba tšea ditaola mola Ngaka Phethedi a swere Kgoši Nthumule ka letsogo ba ya naye go Kgoši Lefehlo.

Morago ga fao magoši ale, gotee le Leilane le Maphuthe, ba boelantšhwa ke Makgowa.

Go yo lekolwa morero wa padi ye ya *Megokgo ya Bjoko*.

6.4. MORERO WA PADI YA MEGOKGO YA BJOKO (1968)

Ka kakaretšo moreromogolo wa padi ya *Megokgo ya Bjoko*(1968) o lebane le setšo. Matsepe o laodiša ditiragalo tša setšo, tše di lebanego le bogoši, bongaka le kalafo ya setšo, boradia, bjalobjalo. Ditaba tšeo tša setšo, tša bogoši, o di tšweletša ka tsela ya thulano ye maatla ya go lebana le baanegwathwadi (balwantšhwa le balwantšhi): o thulanya (a) magoši: Lefehlo le Nthumule, (b) dikgoro: kgoro ya Lefehlo le ya Nthumule, (c) balata: Leilane le Maphutha, gammogo le (d) malapa: Leilane le Mohlatša le Morara, bjalobjalo. Thulano yeo e bopa khuduego goba atmosfere goba maikutlo (ya mongwadi) yeo e godišago moko wa ditaba wa padi ye.

Godimo ga moo Matsepe o tiiša morero woo wa setšo ka go diriša dithekniki tše di itšego tša thulaganyo, gagolo dithekniki tša molaodiši le kgegeo. Dithekniki tšeo di tlo hlalošwa ka botlalo ge go tsinkelwa morero wa kanegelo ye mo go kokwane ya go dumela go morero wa bongaka.

Bjale go yo lekolwa morero woo ka go o nepiša le ditsopolwa tšeo di itšego go leka go bontšha dikokwane tše morero wo o theilwego go tšona, e lego (a) go thulanya magoši (b) go ahlola ka setšo (c) go dumela go merero ya bongaka le (d) boradia/bohvirihwiri.

- **Go thulanya magoši**

Malebana le go thulanya magoši Matsepe o fo re:

Leilane o ile a tloga ga Lefehlo ka pelo ye e thabetšego ge a tlile go lweša Kgoši Lefehlo le Kgoši Nthumule. O laodišeditše Nthumule diphapang tša gagwe le mosadi le ba bogwe, a mmošša le ka moo Lefehlo a rego go yena magoši a lefase leo ka moka ga ona go yena ke borametsana, a be a bolela le gore Nthumule yena o sa tlile go mo tshelologa ka ge a lefišitše Ngaka Tšhidiyamotse (letl.28).

Bogolo bja polelo ye ya Matsepe ya ka godimo bo beakantšwe ka thulaganyo ya thekniki ya **tebelelo**. Bjale go bohlokwa go hlaloša kgopolo ye gore e tle e kwešišege gabonolo thulaganyong ya nyakišišo ye. Serudu (1989:44) o bolela gore tebelelo:

Ke tsela ye taba e laodišwago ka gona. Maemo a mongwadi a go tšweletša baanegwa, ditiro, tikologo le ditiragalo tšeo di bopago modiro.

Serudu (ibid) o hlaloša go ya pele gore tebelelo ke ge mongwadi, moanegi goba moanegwa a tšwelela e le motsebatšohle. Ka tsela yeo go ka thwe go gatelelwe gore tebelelo e lebane le ge ditaba di hlalošwa ka leihlo la mongwadi, molaodiši le ge e le moanegwa/baanegwa. Bjale ge go lekolwa polelo ya Matsepe ya ka godimo go lemogwa gore ditiragalo di hlalošwa ka tebelelo ya mongwadi.

Bohlokwa bja polelo ye ya ka godimo bo ithekgile ka tebanyo ya Matsepe. Matsepe o dira gore polelo yeo ya gagwe e tlogelelwe babadi taba ye bohlokwa ya go lebane le go thulanya magoši (Lefehlo le Nthumule) ka tsela ya bogologolo. Ke mo bohlokwa bja tebanyo ya Matsepe bo bonagalago gabotse. Groenewald (1991:22) o hlaloša tebanyo ya mongwadi ka go e lebanya le moko wa ditaba ka gore o re e amana le morero, e lego, go ya ka polelong ya ka godimo, bohlokwa bja kgakgano mererong ya melato kgorong ya mošate wa setšo. Matsepe o lebantšha tše di hlalošwago (Leilane o thulanya magoši) le tebanyo ya gagwe (bohlokwa bja kgakgano tshekong ya melato ka kgorong ya mošate ka setšo) go tšwetša pele morero wa kanegelo ya gagwe (bohlokwa bja bogoši bja setšo).

Polelo ye ya Groenewald e tlatšwa ke Mojalefa (1995:81) ge a re, molaetša o lebane le tebanyo; ke tebanyo ya mongwadi. O na le se a se lebantšego ge a tlo ngwala sengwalo, e lego, go ya ka setsopolwa sa ka godimo, bohlokwa bja go hlompha melao ya boitshwaro ka setšo.

Matsepe o diriša thekniki ye ya tebanyo (ya mongwadi) go godiša thulano ye kgolo (ya go hlohleletša ntwaga magareng ga Lefehlo le Nthumule) go betlela mmadi phišegelo (maatlakgogedi) ya go rato tseba pheletšo ya ditaba gore a kgone go itemogela gabonolo bohlokwa bja morero wa kanegelo/padi ya *Megokgo ya Bjoko* wa go lebana le tlhompho le tshepedišo ya ditaba tša kgoro (tsheko) mererong ya go fapafapana ya setšo ka go nepiša tsheko ya molato (wa maemo a godimo wa go ama bogoši) ka kgorong ya mošate wa setšo.

- **Go ahlola ka setšo**

Ge a kgonthiša taba ye, Matsepe o fo re:

Leilane o ile go kwa gore Morara o be a ile mošate, a hupa lehlokwa ka go tseba gore ke yena a ba dumeletšego. Ga gwa ka gwa feta a makae pele ga ge ba bitšwa ke kgoro, kgonthe ba tla, yo mongwe le yo mongwe a tla a itoma leleme go fihlela seboledi se sengwe se re: “Wena Leilane, mošate ga o tlwaelwe, ka gona - fela o eletšana le magageno. Ga a ntshe motho yo a ka fogo hlatša ge a go bona, ga a ntshe motho yo a ka fogo hlatša ge a ekwa lentšu la gago, ka gona - o bolela maaka”. “Selepe a se remeng, mokgonyana yo o ntenne lekgotla!” “Se fele pelo Morara, se tla rema gona bjale.” “A re remeng, sa diega se tlile go rethefala”. “Sa rena ge se diega, ke gona se galefelago pele le pele...”. “Lekgotla le ile go bona sefahlogo sa moisa yoo se edile, la lemoga ka pela gore se edišitšwe ke lenyatšo fela, ka gona, ba re: Leilane, o kgomo ya go ntšha mosadi madi, o kgomo ya go ntšha mogogadi madi; o kgomo ya mošate le ya banna ba ba kgobokanego fa ya mangangahlaa” (matl. 23 le 24).

Go na le dithekniki tše ntši tše di dirišitšwego polelo ya Matsepe ya ka godimo. Go emela tšeo tše dingwe go tlo tsopolwa tše pedi fela, e lego **phetogonepišo** le **thulaganyo ya ditaba**.

○ **Phetogonepišo**

Phetogonepišo e swana le phetolotebelelo. Ka fao mo nyakišišong ye ge go bolelwa ka phetogonepišo go sa bolelwago ka phetolotebelelo. Ye ke thekniki ye nngwe yeo e dirišwago ke Matsepe go kgahla mmadi. Thekniki ye e fapantšha therešo le maikgopolelo/kakanyo (Groenewald, 1993:53). Ge go rulaganywa ditiragalo ka mogwa woo, go bolelwa ka go fetola tebelelo. Phetolotebelelo ye Matsepe a e dirišago e bonala ka diretšistara tše di itšego, bjalo ka go hlaloša molaodiši yo a hlalošago ditaba tša setsopolwa sa ka godimo di thoma di hlalošwa ka tebelelo ya mongwadi. Mongwadi ge a fetša go hlaloša ditiragalo tšeo, a sa di tsebe go ya pele, o kgopela bao ba di tsebago (baanegwa) gore ba di hlatholle go ya pele. Ka go realo thulaganyo ya ditaba e a fetoga. Ke go re ditaba tšeo Matsepe a sa di tsebego di hlalošwa ke baanegwa, e lego banna ba kgoro bao ba sekišago Leilane. Go ka akaretšwa ka go re ditiragalo tša go ahlola ka setšo di laodišwa ke bakgathatema ba babedi (Matsepe le banna ba kgoro kgorong). Ka thekniki ye go fapantšhwa tebelelo ya mongwadi le ya baanegwa, yeo e lebanego le therešo, e sego maikgopolelo (a molaodiši).

○ **Thulaganyo ya ditaba**

Mo matsenong a lengwalonyakišišo le go hlalošitšwe thulaganyo ka botlalo. Kgatelelo ye kgolo e bile godimo go peakanyo ya ditiragalo ka nepo ya go tšwetša pele tebanyo/morero ya mongwadi.

Ge go lekolwa thulaganyo ya ditiragalo tša setsopolwa se, go lemogwa gore ga se ya mehlang – ke polelo ya kgorong. Ke go re ditaba di rulagantšwe go ya ka tshepedišo ya tsheko ya melato kgorong ya mošate. Leilane o sekišwa molatong wa go itia mosadi wa gagwe kgorong. Ge go sekwa melato kgorong ya mošate ka setšo, go na le tshepedišo ye e itšego ya ditaba; ke go re ga no bolelwa go swana le mantšiboa/mmileng ge go itišitšwe. Matsepe o diriša tshepedišo ye bjalo ya ditaba go godiša morero wa padi ye ya gagwe.

• **Go dumela go morero wa bongaka**

Matsepe o laodiša tša go dumela go morero wa bongaka ka go re:

Dikgoši, a go bitšwe mangaka a motse a tle a laole taba ye ya go ngwega ga Leilane, a be a re šupetše phehli ye e fetšago dikgong tša motse wo gore bosasa re hloke se re se orago. Ka ntle ga go senya sebaka, mangaka a bothana a swere ditaola, gwa tla maphala le didupe,

aowa ruri – go ile gwa senyega. Monna wa lephala o tlile le mathašana ao a bego a rwele meropa. Ba ile go tatela ditlhwatlwadi, seletši sa moropa sa o fara se dutše godimo ga wo mongwe. Go be go tletše e le ruri, ka gore lephala le le be le tumile kudu, le tloga le tumišwa ka lebaka la moropa woo go bego go thwe o dirilwe ka marapo a motho, wa tla wa khupetšwa ka letlalo leo le kgale le bego le a khupeditše. O be o sa letšwe ka seatla eupša ka sa mohu yoo. Sona se be se ripilwe sejabaneng, moletši a itia ka sona. E ile ge a o pidinya la mathomo, meriri ya bona ya thoma go mela maseme, ya re ge phokgo e getlagetla ka gare ga lešaka la batho a opela a tšholla megokgo, mang le mang a bona gore lehono gona re etetšwe. O ile go ya kua le kua, a ema felo gotee a gabeletše mo nkego o ntšhitšwe mala, a hlaba difela le dinyepo a fela a thintho hlogo a re:

“Mohlang wola wa tlala ye kgolo,

Ke hutšweditše boloko bja tlou ka meetse a pula ka phologa,

Ka tloge ke hutšwetša ka a leru le le rotogilego bodikela,

Bjo bo diketšego le bomakgolokhukhu”.

O ratile ka mo a retago ka gona, a šupa melapong ya mafekefeke a re Leilane o fao. E ratile ge ba re a a ye go mo tšea, ba bangwe ba re a nke go kweweng ba ditaola pele, kgonthe gwa ba bjalo (letl.47).

Thulaganyo ya ditiragalo tša polelo ya Matsepe ya ka godimo e theilwe godimo ga, bogolo, **tebelelo ya molaodiši, ya mongwadi, thekniki ya sereto le ya kgegeo.**

o **Thekniki ya tebelelo ya molaodiši**

Ge go lekolwa matseno (lefoko la mathomo) a polelo ya ka godimo, go lemogwa ka fao Matsepe a dirišitšego molaodiši ka gona thulaganyong ya ditaba tše tša tumelo ya bongaka bja setšo, ka gobane o fo re:

Dikgoši, a go bitšwe mangaka a motse a tle a laole taba ye ya go ngwega ga Leilane, a be a re šupetše phehli ye e fetšago dikgong tša motse wo gore bosasa re hloke se re se orago...

Taba yeo e bolela gore ditiragalo tše di hlalošwa ke mongwadi yo mongwe, yo e sego Matsepe, e lego molaodiši. Ke ka fao Groenewald (1993:49) e rego molaodiši wa

Matsepe ke motho yo a se nago le leina, eupša o lemogwa ge mmadi a bala; ka nako ye nngwe (a) o bolela le mmadi mola gape (b) a bolela le batheeletši. Bjale ge, polelo ye ya ka godimo e nepiša bobedi dintlha tše pedi tše. Ke ka mokgwa wo go ka thwego Matsepe o fapantšha polelo ya mongwadi (lefoko leo la bobedi la setsopolwa (taba ye e tlo hlalošwa ka morago)) le ya molaodiši (lefoko leo la mathomo). Kokwane ye nngwe ye bohlokwa ka molaodiši ke go re Matsepe o hlaloša semelo sa molaodiši ka mo go loketšego tebanyo ya gagwe, e lego morero. Taba yeo e bohlokwa ka gobane e lebane le ge molaodiši a bega ditiragalo tše o ka rego le yena o di tseba go swana le beng ba tšona: mongwadi le baanegwa; mohlala ke polelo yeo ya ka godimo yeo e nepišago ditumelo ka ga bongaka bja setšo.

o **Thekniki ya tebelelo ya mongwadi**

Kgopolo ya tebelelo ya mongwadi e šetše e hlalošitšwe ka godimo. Ka yona go gateletšwe tlhalošo ya ditaba ka leihlo la mongwadi, e sego bao ba bangwe (molaodiši le baanegwa). Bjale ge, ge go balwa karolo ya bobedi ya polelo ya Matsepe ka godimo, e lego “Ka ntle ga go senya sebaka, mangaka a bothana a swere ditaola,...” go fihlela ka” O ile go ya kua le kua, a ema felo gotee a gabeletše mo nkego o ntšhitšwe mala, a hlaba difela le dinyepo a fela a thintho hlogo...” go lemogwa polelo ya mongwadi, Matsepe, e sego molaodiši yoo wa go hloka leina. Polelo yeo e bolela ditaba tša mehuta ya dingaka tša setšo tše di bego di tlile fao ka go tlo laola (ka dipheko) go timela ga Leilane. Ke ka fao go ka thwego Matsepe, bjalo ka mongwadi o laodiša ka ga ditaba tša setšo tša boLeilane (go nyakwa le go tsupollwa ga Leilane ka ditaola). Ke ka fao go thwego mmadi o bala kanegelo (ya molaodiši) ye e lego ka gare ga kanegelo (ya mongwadi). Ka go diriša thulaganyo ye bjalo (thekniki) Matsepe o rato lemoša mmadi thuto ye a mo rutago yona.

o **Thekniki ya sereto**

Kgopolo ya sereto le yona e šetše e boletšwe mo kgaolo ya go feta. Ka go diriša sereto mongwadi o tsoma go lemoša mmadi bohlokwa bja ditaba tša go iphihla (tša go se kwešišege gabonolo) sengwalong, bjalo ka ge thulaganyo ya sereto e tšweletša ditaba tša mohuta woo, bjalo ka:

Mohlang wola wa tlala ye kgolo,

Ke hutšweditše boloko bja tlou ka meetse a pula ka phologa,

Ka tloge ke hutšwetša ka a leru le le rotogilego bodikela,

Bjo bo diketšego le bomakgolokhukhu.

Mantšu (polelo) a go etša “Ke hutšweditše boloko..., ka meetse a pula, ke hutšwetša ka a leru” le “Bjo bo diketšego le bomakgolokhukhu” ga se polelo ye e lego pepeneneng; o ka re ke polelo ye e lebetšwego. E nyaka padišišo le kwešišišo ye e tseneletšego. Mantšu ao a lebane le tlhalošo ya mathata ao bonkadingala ba lebanego le ona, e lego go timelela ga Leilane goo go sa robatšego Kgoši Lefehlo le kgoro ya mošate boroko – yona taba yeo e godišago morero wa padi ye ya Matsepe.

o **Thekniki ya kgakantšho**

Ge a hlaloša kgakantšho (laethotise), Serudu (1992:99) o re ke kganetši ya pheteletšo. Matsepe o re “O be o sa letšwe ka seatla eupša ka sa mohu yoo”. Matsepe o filo ukangwa taba ye šoro (seatla sa go kgaolwa go mohu gomme gwa letšwa moropa ka sona) le boleta (seatla sa moletši wa moropa yo a phelago). Ka fao mo go feteletšwa mabaka a ditaba tša therešo ao a hlotšego tiragalo yeo. Ka tsela yeo “o sa letšwe ka seatla, eupša sa mohu yoo” ga e laetše mantšu ao a sa bontšhego selo, goba a sa hlalošego tiragalo ye ka tshwanelo, eupša polelo yeo e dirišitšwe ka mokgwa wo e lego gore e tla tanya šedi ya mmadi gore a kgone go kwa le go kwešiša bothata bjoo ba gabomohu yoo ba lego ka gare ga bjona.

o **Thekniki ya kgegeo (Irony)**

Ge Groenwald (1993:48) a hlaloša kgegeo o re ke ge mongwadi a gegea batho ka go hlaloša bofokodi bja bona (rena batho), bjo e lego boikgogomošo, megabaru, boikgantšho, bjalobjalo. Mongwadi a ka gegea ka go segiša batho, ka go ba sola le ka go ba nyatša. Theknikitlaleletšo ya kgegeo ke ya phapantšho (kgopolo ye e šetše e hlalošitšwe kua morago), gomme yona e tšwetša pele kgegeo. Ditaba tše di fapantšhwago ke tše di sego tša tlwaelwa go nepišwa/lebantšhwa.

Matsepe o re “Erile ge ba re a a ye go mo tšea, ba bangwe ba re a nke go kweweng ba ditaola pele, kgonthe gwa ba bjalo”. Batho ga ba kgolwe lephala (ngaka) leo (goba dingaka tša setšo ka kakaretšo) - le bolela maaka; ke ka fao ba rego go bitšwe dingaka tše dingwe go kgonthiša gore se a se bolelago ke nnete. Bjale mo Matsepe o gegea dingaka/didupe ka gobane di na le mafokodi – di na le maaka. Ka go fapantšha dingaka tšeo, Matsepe o segiša mmadi, ka gobane o godiša bošilo bja ditaba tšeo tša bona. Matsepe o diriša kgegeo ye bjalo go tšwetša pele morero (wo o lebanego le bohlokwa bja setšo) wa padi ye ya gagwe.

- **Boradia/Bohwirihwiri**

Matsepe ge a hlaloša tša boradia le bogarigari bja monna wa ngaka le morwadi wa dithebele ba go itira dingaka ka lebaka la tlala, o fo re:

Megarigari yeo e tsogile bošego ya yo epela khudu yela (ba go e topa tseleng) ka šakeng la dikgomo! Bosasa ge ba tsoga, ba ile go laola, ba thoma go potologa motse wa monnamogolo yola ba nyaka phulaša, motho wa ntshe a re go itia fase ka tolwane, a itshware hlogo ka diatla a re ebile e a opa. Eile mola e se leno, ba thoma go nyakela kua šakeng. Ba nyakile bogolobobe, mafelelo mongake a šupetša morwadi wa dithebele moo a swanetšego go epa ntshe. O epile, a epa, mongake a re tliša go epe nna ka noši.

Ka yeo nako ke ge mong wa lešaka a swere pelo ka seatla a bile a fela pelo gore selo seo se tla bonwa neng. Mongake o ile a sešo a epa nako ye telele, a ntšha khudu yela. O ile go e ntšha a be a taboga mo nkego o tšhogile etšwe e le maano a go ja fela (letl.71).

Magareng ga dithekniki tše Matsepe a di šomišitšego polelong ya ka godimo ke **lenalana, tirišo ya polelo** ka (a) **kgatelelo ya ditaba** le (b) **tirišo ya mantšu a bogologolo gammogo** le (c) **sekai**.

- **Thekniki ya lenalana/poledišo (aphostrofi)**

Matsepe o re “Megarigari yeo e tsogile bošego ya yo epela khudu yela (ba go e topa tseleng) ka šakeng la dikgomo!”. Polelo ye e nepiša poledišo. Poledišo ke sekapolelo sa makgethepolelo, ka go realo e wela legorong la dikapolelo, ka gobane e tšwelela ka tsela ya thulaganyo ya mantšu, yeo e phagamišago dipheho tše di itšego, tšeo e sego tša mehleng, ka go hlagiša phetogo ya kgolo tlhalošong ya mantšu bjalo ka yeo e rotošwago ke dikapolelo (Mojalefa, 1995:107).

Ke ka fao Abrams (1993:182) a kgonthišago taba ye ka go re:

An opostrophe is a direct and explicit address either to an absent person or an abstract or nonhuman entity. Often the effect is of high formality or else of a sudden emotional impetus.

Tabakgolo mo ke go re lenalana le lebane le pegelo (“**address**”). Matsepe o begela ba motse woo megarigari yeo ngaka ya setšo e o etetšego ka ga boradia (go epela khudu ka

šakeng) bja megarigari yeo. Ka fao ge, go lemogwa bohlokwa bja thekniki ya lenalana. Ka wona mokgwa woo thekniki ye e godiša boradia (bja bogologolo/setšo) bja batho (ka kakaretšo) ba go se loke ka go nepiša mongake le morwadi wa dithebele.

○ **Thekniki ya kgatelelo ya ditaba**

Grobler le ba bangwe (1989:208-209) ba re polelo/mantšu e ka boeletšwa go bontšha kgopolo yeo e swanetšego go gatelelwa, bjalo ka go gatelela lediri, maina, bjalobjalo. Go ka hlalošwa gape gore kgatelelo ga e tle fela ka poeletšo, eupša le ka thulaganyo ye e rilego ya polelo, bjalo ka ge Matsepe a re: “..motho wa ntshe a re go itia fase ka tolwane, a itshware hlogo ka diatla a re ebile e a opa” le “O ile go e ntšha a be a taboga mo nkego o tšhogile etšwe e le maano a go ja fela”.

Kgatelelo ye bjalo ya thulaganyo ya ditaba tša setsopolwa sa Matsepe, e godiša boradia le bohvirihwiri bja mongake le morwadi wa dithebele. Taba yeo e sa lebane le kgegeo ka gobane go gegewa dingaka tša setšo ka tsela ya go di nyefola le go di nyatša.

○ **Thekniki ya kgatelelo ya tirišo ya mantšu a bogologolo**

Kgopolo ya kgatelelo e hlalošitšwe ka mo godimo. Bjale mo go yo nepišwa ge e lebane le tirišo ya mantšu a bogologolo ao go ka thwego a lebetšwe, bjalo ka megarigari, phulaša, mongake, dithebele le bogolobobe. Matsepe o diriša mantšu ao a bogologolo go nepiša bomenetša bja dingaka tša setšo ka go tšweletša go hloka nnete le maaka ga mongake le morwadi wa dithebele bao. Go ka thwe ka go dira bjalo, Matsepe o sa gegea le go kwera dingaka tša setšo. O ka re o re go tšona, le dibodu; bakeng sa gore le šome go lwa le tlala, le jabetša setšhaba ka bonokwane le mararankodi ao setšhaba se kgolwago e le therešo, mola e le maano a mpa fela ka go diriša thulaganyo ye bjalo ya mantšu (polelo), mongwadi o bonagatša tirišompe ya kalafo ya setšo (bongaka bja maaka). Ka go dira bjalo o kgalemela setšo se se sego sa loka mo setšhabeng.

○ **Thekniki ya sekai (Symbolism)**

Lentšu le megarigari, le dirišitšwe bjalo ka sekai (seswantšho). Sekai ke lentšu (goba sekafoko) le le kayago goba le šupago selo se se itšego. Lona lentšu leo ga le na kamano le selo seo se swantšhwago. Abrams (1988:184) o hlaloša sekai ka go re, “*The term symbol, is applied only to a word or phrase that signifies an object or event which in turn signifies something, or has a range of reference, beyond itself*”. Sekai ga se bolele taba thwi. Molaetša wa sona o iphihlile. Ke ka lebaka leo Makgopa (1996:7) a rego mongwadi ga a

bolele phatlalatša gore selo sa go re se kaya, goba go tšweletša leina la selo se se kaiwago. Ka fao ge go akaretšwa dikgopolo tše go ka thwe sekai ke lentšu (megarigari) leo tirišo ya lona e sa lemogwego gabonolo; le dirišwa go emela se sengwe (batho/dingaka ba go se loke), nepo e le go utolla tlhalošo ye e tseneletšego, ye e bego e sa letelwa. Bjale go tla lekodišišwa ka mo sekai se dirišitšwego ka gona mo setsopolweng sa ka godimo.

Megarigari e dirišitšwego bjalo ka lentšu la go šupa dingaka tša setšo tša go se loke mo setsopolweng se, ka fao le emetše batho (ka kakaretšo) ba go se loke. Mongake le morwadi wa dithebele ke dingaka tša setšo tša bofora tša go radia setšhaba. Ka go realo bomongake bao ba emetše basenyi. Ka gona, megarigari ga e sa le megarigari, bjale e fetogile diphiri tše di gagolago. Ke ka gona go ka thwego, ditaba tša setsopolwa se di lebane le bophelo bja setšo bja go jabetša setšhaba. Ga se ditaba tše di bolelago ka bogarigari fela; eupša gape di utolla le bophelo bja nnete bja setšo, gammogo le mathata a bjona.

6.4. KAKARETŠO YA PADI YA MEGOKGO YA BJOKO (1968)

Go akaretšwa ka go re morero wa padi ya *Meokgo ya Bjoko* o lebane le kgegeo ye e godišago bohlokwa bja setšo maphelong a Bapedi. Ka go realo kgegeo ye e lebane le morero wa bogologolo, e lego bohlokwa bja tlhompho le go lota merero ya setšo, tša go lebana le bogoši, bongaka le kalafo ya setšo, bjalobjalo. Go ya ka setšo dithulano tša ka lapeng tše di amanago le monna le mosadi, ke sephiri sa bona. Mo pading ye mongwadi o tšweletša mokgwa o šele wa go šogana le mathata a lapa. Se se lemogwa ge mongwadi a phatlalatša dithulano tša lapa la Leilane, tša šala di bogelwa ke dimpša. Mohlatša, ka morago ga go itiwa ke monna wa gagwe, o tšwa ka lapeng a kata bjalo ka pere ya mokato, a ya mokgotheng moo a bogelwago ke bohle. Ka go realo Matsepe o ka re o gegea setšo ka gobane mathata a mohuta woo ga a rarollwe ka tsela yeo ya setšo. O diriša thulaganyo ye bjalo ya ditiragalo tša setšo go godiša mafokodi a motho wa bogologolo ka nepo ya go tšwetša pele morero wa gagwe wa go thulanya magoši (setšhaba) go fihlelela dinepo tša bohvirihwiri (bja Leilane).

6.5. TŠA BOPHELO BJA JACUBUS RAMOKADIKADI LESIBANA RAFAPA

Boshego, P. L. go theses ya gagwe ya Bongaka (1998:7-12) o bolela gore o hweditše tša bophelo bja Jacobus Rafapa go tšwa methopong ya go fapafapana. Fela methopo ye megolo yeo e bilego e le yona a bego a fela a e tsopolo ge a ngwala thesese ya gagwe ya bongaka ke mangwalo a mararo a Rafapa ao a mo ngwaletšego ka letšatši la 11 Manthole, 30 Hlakola

le 13 Ngwatobošego 1995 ka go latelelana. Methopo ye mengwe go akaretšwa lengwalwana leo Rafapa a bego a tsebišwa ka lona moletlong wa Radio Lebowa yeo bjale e tsebjago ka leina la Thobela FM ge e be e le seboledi sa letšatši go baithuti ba Kholetšhe ya Thuto ya Setotolwane ka ngwaga wa 1990. Boshego o bolela gore o ile a kgona le go bolela le Ramokokobadi ka nama, bašomimmogo le bagwera ba Rafapa gape le go bala dipuku tša gagwe. Gloria Moeng, e lego mongwaledi wa Rafapa o ile a oketša ditaba tša bophelo bja Rafapa.

Jacobus Ramokokobadi Lesibana Rafapa o belegwe ka letšatši la 16 Dibokwane 1960 motseng wa Sandsloot tikologong ya Mokopane kgauswi le torotswana ya Potgietersrus yeo lehono e tsebjago ka leina la Mokopane mono probenseng ya Limpopo. Batswadi ba gagwe ke Moruti Elias le Mohumagadi Lydia Rachel Rafapa bao e lego Matebele a gaMokopane. Ka ge batswadi ba gagwe e le maloko a go tlala a kereke ya Sion ya Naledi (Zion Christian Church), ge e khutsufaditšwe e lego Z. C. C., Lesibana o godišitšwe ka melao ya kereke yeo. Lesibana ke ngwana wa bone lapeng la bana ba senyane. Lapa labo e be e le la go itlhakela. Rafapa o nyetše ebile ba šegofaditšwe ka barwa ba bararo le morwedi o tee.

Ka ngwaga wa 1967 Jacobus a thoma ka dithuto sekolong sa praemari sa Sandsloot. Rafapa o hweditše lengwalo la mphato wa boselela ka B ka ngwaga wa 1974. Ditaba tša go atlega gabotse ga gagwe di ile tša ngwalwa kurenteng ya *“The World”* yeo e ilego ya iletšwa ka lebaka la melao ya kgatelelo ya nakong ya mmušo wa kgethologanyo wa Manašenale (Maburu). Go tšwelela ga dipelo tša gagwe kurenteng yeo go hlotšwe ke gore Rafapa o be a phadile barutwana ba Bathobaso ka moka bao ba bego ba ingwadišitše le Kgoro ya Thuto ya Babaso nageng ya Repapliki ya Afrika-Borwa.

Ramokokobadi o dirile dithuto tše di phagamego sekolong se se phagamego sa Madikana go tloga ka ngwaga wa 1975 go fihla ka ngwaga wa 1979 ge a hwetša lengwalo la mphato wa 12. Lesibana o ile a hlagelwa ke dilwanalwana ge a le sekolong seo sa Madikana. Rafapa o boeditšwe mphato wa boselela ka mo go latelago: Ka ngwaga wa 1975 mmušo wa kgethologanyo wa Maburu o ile wa bea molao wa gore barutwana ka moka ba Bathobaso bao ba tšweletšego mphantong wa boselela ge o be o sa le ka praemari, ba o boeletše gape ka sekontari fela barutwana ba Bathobašweu bona ba dira mphato wa bošupa woo lehono e lego mphato wa senyane. Ka ge mphato woo o be o išitšwe ka sekontari, le barutwana ba Bathobaso ba be ba swanetše go išwa mphantong wa seswai.

Ka ngwaga wa 1977 morwa wa Rafapa a boeletša seo a se dirilego mphatong wa boselela ka go tšwelela ka dihloro mphatong wa seswai woo lehono e lego mphato wa lesome. Dipotšišo tša mphato wo di be di etšwa mmušong wa gare. Rafapa o ile a tšwa maemo a bobedi diphadišanong tša *“Lebowa Youth Science Olympiad”* ka ngwaga wa 1977. Phadišanong ye go be go phadišana barutwana ba mphato wa 8 woo lehono e lego mphato wa 10 fela eupša Rafapa yena o filwe sebaka ke barutiši ba gagwe a bala mphato wa 6 woo lehono e lego mphato wa 8 ka ge ba be ba lemogile mabjoko le bohlae bja gagwe. Rafapa o ile a šitwa ke go yo emela naga ya Afrika-Borwa diphadišanong tša lefase go la London, Engellane ka ge a tšwele maemong ao a bobedi. London go ile morutwana wasekolo se sephagamego sa Karabi tikologong ya Moletji yoo a bego a tšere maemo a pele. Ka wona ngwaga woo wa 1977 senatla se sa kgethwa ke barutwana ba sekolo sa Madikana go ya go bolela legatong la bona moletlong wa letšatši la batswadi woo o bego o swerwe sekolong seo.

Ditiragalo tšeo di hlagetšego Rafapa mengwageng yeo ya 1975 go fihla ka 1979 go ka thwe ke tša mahlatse le tša madimabe. Ka ngwaga wa 1978 Lesibana ga se a ngwala tlhahlobo ya gare ga ngwaga le ya mafelelo a ngwaga ya mphato wa senyane ka lebaka la bolwetši. Bolwetši bjoo bo ile bja hlola tlhakahlakano go barutwana, barutiši gape le badudi ba Mapela le Sandsloot ka ge ba be ba nagana gore Lesibana o hlakane bjaša. Ge Boshego a swere dipoledišano le barutiši bao ba rutilego Lesibana sekolong sa Mmadikana ka letšatši 30 Manthole 1995, yo mongwe wa bona o ile a bolela gore Jacobus e bile morutwana wa bohlaehlale yoo go sa dumelwego gore sekolo sa Madikana se tla tsoga se mo hweditše. Le ge go le bjalo, Ramokokobadi o be a ena le mafokodi a gagwe a leago. Go be go gononwa gore o iphile diokobatši moo di bego di mo laola. La bofelo diokobatši tšeo tša mo gafiša. Lesibana o feditše bontši bja dikgwedi tša ngwaga wa 1978 a alafša bolwetši bja monagano bookelong bja malwetši a monagano bja Sekutupu bjoo lehono bo tumilego ka Groothoek go la Zebediela. Ke lebaka leo le diriego gore Lesibana Rafapa a se ke a ngwala ditlhahlobo ka moka tša ngwaga wa 1978.

Boshego o re Ramokokobadi o kgonne go kgonthišiša gore seo se bego se bolelwa ke morutiši wa Rafapa ga se therešo ge a be a boledišana le Rafapa Hoteleng ya *“The Park”* toropong ya Mokopane. Rafapa o ile a mmošša gore bjalo ka bašemane ba bangwe, le yena o ile a fola lebake le go nwa bjala go fetiša tekano ge a tsena. Rafapa o ganeditše mabarebare a gore o kile a šomiša diokobatši gape le gore o ile a gafa. Lengwalo leo a ilego

a le ngwalela Boshego ka letšatši la 13 Ngwatobošego 1995 le gatelela go gana gagwe ka go re:

On paper you showed me by an honours greenhorn falsely states that in high school I suffered a nervous breakdown. This is not true Dr Van der Hooft of Groothoek hospital diagnosed my problem as stress which led to “nervous tension” which culminated in “depression”. Please avoid the untruth in your thesis.

Seo e lego therešo ka ga polelo ya morutiši wa gagwe ke gore Rafapa ga se a ngwale tlhahlobo ya gare ga ngwaga le ya mafelelong a ngwaga ka 1978. Rafapa o kgonthišišitše ditaba tša bolwetši bja kgatelelo ya monagano le go se ngwale ditlhahlobo ka moanegwa, doctor Ngake wa padi ya *Bohwa bja Madimabe* (1983) ka go bolela gore:

Ke ile ka kwešwa bohloko ke ka mo batho bao ba kilego ba lwala bolwetši bja monagano ba swarwago makgwakgwa ka gona ke maloko a setšhaba. Ke ile ka re ge ke sa le morutwana wa mphato wa senyane ka babja. Bolwetši bja ntšhogatšhoga ka lebelo. E be e le nakong ya ditlhahlobo tša mafelelong a ngwaga ... Ka kwa bohloko ge ke ile ka tlamega go kgaotša dithuto tša ka ... Madi a be a nkitimela hlogong ... (1983:60).

Polelo ye e gatelela gore Rafapa o ile a lwala bolwetši bja kgatelelo ya monagano e sego bja monagano. Go lemogwa gore Dr Van der Hooft o tšwelela gantši e le moanegwa wa padi ya *Mogwane o a lla* (1981) le *Bohwa bja Madimabe* (1983). Dr Van Der Hooft o tšwelela ka mehla a kgatha tema ya ngaka ya malwetši a monagano. Le ge go le bjalo, yena Dr Van Der Hooft ke motho wa nama le madi. O ile a alafa Rafapa ge a be a le Sekutupu, a lwala. O be a swere maemo a “*Chief psychiatrist*” bookelong bjoo bja Sekutupu. Ka se sebaka o mo maikhutšong a botšofadi. Dr Van Der Hooft o dula Holland.

Ge Boshego a be a boledišana le barutiši ba Rafapa, o ile a botšwa gape gore ngwageng wo o latetsego wa 1979, Rafapa o rile ge a boela Madikana, a hlatlošetšwa mphatong wa 10 woo lehono e lego wa 12. Se se dirilwe ka lebaka la gore barutiši ba be ba boifa gore mohlomongwe a ka buša a swarwa ke bolwetši bja kgatelelo ya monagano gape ka ge dithaka tša gagwe di tla be di mo šiile. Ka ngwaga wa 1979 Rafapa o ile a tšwelela mpatong wa 12. Ka ngwaga wa 1980 Jacobus e bile morutiši wa lebakanyana sekolong se sephagamego sa Mmantutule ka ge a be a hloka mašeleng a go mo iša ditheong tša godimo

ka ngwaga wa 1981 Ramokokobadi Rafapa o ile a yo dira *Bachelor of Arts (B.A)* moo dithutokgolo tša gagwe e bego e le Seisemane le Thutapolelo Yunibesithing ya Leboa yeo lehono e lego Yunibesithi ya Limpopo. Ka lebaka la go kgatha tema ga gagwe ka kudu dikopanong tša baithuti, gona ka ngwaga woo wa 1981, Jacobus o ile a kgethwa go ba moleloko wa Lekgotlakemedi la Baithuti. Ngwageng wona woo wa 1981 Lesibana a buša a ba mongwadi wa kgatišobaka ya “*Turflux*”. Ke modiro wa kgatišobaka ye ya “*Turflux*” woo o ilego wa mmea kotsing. Ramokokobadi o sentše ka go bea seswantšho sa molwelatokologo yoo e bego e kile ya ba modulasetulo wa Lekgotlakemedi la baithuti Yunibesithing ya Limpopo, Onkgopotse Tiro letlakaleng la ka ntle la kgatišobaka yeo ka ngwaga wa 1982. Ka ngwaga wa 1983 yunibesithi ya gana go mo amogela gape. Ramokokobadi o ile a ya go ba morutiši wa lebakanyana sekolong sa George Langa le sa Matladi ka ngwaga wa 1983 le wa 1984 ka go latelana ge a be a sa ileditšwe Yunibesithing ya Limpopo. Ge a le sekolong sa Matladi, Lesibana Rafapa o ile a ngwalela kgatišobaka ya „Matladiana“. Kgatišobaka ye e be e šeditše ditaba tša dipapadi le bokgabo.

Hlogo ya Kgoro ya Seisemane, Profesa C. H. Muller a katana bošego le mosegare gore Jacobus a amogelwe gape yunibesithing. Maitapišo a Profesa Muller a go ngwalela bolaodi bja yunibesithi lengwalo la tutuetšo leo a le išitšego ka sebele, a ile a atlega. Ramokokoba a amogelwa gape ka ngwaga wa 1986. Go tšere Profesa Muller mengwaga ye meraro gore Ramokokobadi a amogelwa gape Yunibesithing ya Limpopo.

Ka ngwaga wa 1987 Rafapa o ile a hwetša lengwalo la *Bachelor of Arts*. Lesibana gape o ile a phetha le dithuto tša “*Diploma*” ya Borutiši ka ngwaga wa 1988. Go tloga 1988 go fihla ka wa 1994 Lesibana e bile mongwaledi wa pasari ya kereke ya Sione yeo e nago le maloko a go feta dimilione tše tharo lefaseng ka moka. Ge e le lengwalo la BA Honase lona o le dirile le yona Yunibesithi ya Limpopo a dutše a šoma ka ngwaga wa 1989 le wa 1990 ka go latelana. Rafapa o phethile lengwalo la gagwe la Mastase le la Bongaka Yunibesithing ya Stellenbosch ka ngwaga wa 1996 le wa 1999 ka go latelelana.

Go tloga ka ngwaga wa 1989 go fihla ka wa 1995 Rafapa o ratile gape le sekolong se sephagamego sa Marobathota ka Moria (Boyne) tikologong ya gaMamabolo moo ye nngwe ya dithuto tšeo a bego a di ruta e bego e le thuto ya Seisimane. Barutiši ba Marobathota ba ile ba mo kgetha ka molomo wa lehlabula go ya go ba emela ka lekgotleng la batswadi le barutuši ka ngwaga wa 1994. E bile gape ka wona ngwaga woo ge Rafapa e eba moleloko wa khuduthamaga ya lekgotla la Leboa la Transvaal la Dikgaolo (*SATESOL*) yeo lehono e bitšwago Limpopo “*Chapters*”. Ka ngwaga wa 1996 Rafapa a ya go ba Mofahloši

Kholetšheng ya thuto ya Mokopane. Ge dikholetšhe di fedišwa ka ngwaga wa 1997, Rafapa a ya go ba mofahloši Yunibesithing ya Venda. Rafapa o ile Yunibesithing ya Afrika-Borwa ka ngwaga wa 2011 moo e lego Profesa wa dithuto tša Seisimane.

Profesa Rafapa e bile yo mongwe wa leloko la mathomo la mokgatlo wa bangwadi wa go bitšwa Lekgotla la Bangwadi ba Dipuku (LEBADI) ka ngwaga wa 1977. Morena Senyatsi wa kgatišobaka ya “*Wamba Fame*” e bile modulasetulo wa mathomo wa lekgotla leo la bangwadi. Ramokokobadi Rafapa ke yo mongwe wa bangwadi ba maemo a godimo. Taba ye e tiišwa ke dingwalo tšeo a di ngwadilego. Tšona ke:

- Leratosello (1978)
- Mogwane o a lla (1981)
- Bohwa bja Madimabe (1983)
- Bowelakana (1987)
- Diphiri tša Soweto tše di gagolago (1991)
- Baphakamonola (1996)

Lesibana Rafapa o ngwadile gape le kgoboketšo ya dikanegelokopana tše pedi:

1. Tšhila ya Tsebe (1982)
2. Mabudutša (1991)

Rafapa o ngwadile gape le tiragatšo ya Radio. Yona e bitšwa “*Maikemišetšo*” (1985). Godimo ga moo Jacobus o ngwadile le “*Study Guide*” sa Sepedi sa mphato wa 12 ka ngwaga wa 1994.

Dipadi tša gagwe tše nne di ile tša thopa difoka tša go fapafapana tša dingwalo. Ka ngwaga wa 1982 Rafapa o thopile sefoka sa dingwalo sa “*De Jager-Haum*” ka padi ya *Bohwa bja Madimabe*. Ka ngwaga wa 1984 Rafapa o ile a thopa gape sefoka sa “E.M. Ramaila” ka padi ya *Leratosello*. Ge e le ka ngwaga wa 1986 gona o ile a thopa difoka tša “*De Jager-Haum*” le “E.M. Ramaila” ka padi ya *Bowelakalana*. Ka ngwaga wa 1993 Lesibana o ile a thopa gape leboelela sefoka sa “E.M. Ramaila” ka padi ya “*Diphiri tša Soweto tše di gagolago*”.

Go tloga ka ngwaga wa 2012 go fihla lehono Profesa Rafapa ke Hlogo ya Leleme la Seisimane gona mo Yunibesithing ya Afrika-Borwa mo toropongkgolo ya Tshwane probenseng ya Gauteng.

6.6. KAKARETŠO YA PADI YA LERATOSSELLO (1978)

Metse ya magoši a mabedi, e lego Seroboka le Sephuma e arogantšwe ke thaba ya Mabupudung. Ka bodikela bja motse wa Kgoši Sephuma go ikadile noka ya Matimalenyora mola ka thokong ya borwa noka yeo gape e phaphetše motse wa Kgoši Seroboka. Ge e le borwa bja motse wa Seroboka gona, go agile malomeagwe, Kgoši Motsepe.

MmagoSenoinoi, Mmadikeledi ke timamollo ya setšhaba sa ga Sephuma. MmagoKgaladi ga se mmagosetšhaba goba timamollo ya setšhaba sa ga Seroboka. Ga se a nyalwe ka ditseka tša setšhaba. Segodi o tlo tšea thebo la nkwe mohla Kgoši Seroboka a robala ka lebaka la go re ke morwa wa timamollo ya Kgoši Seroboka.

Baratani, Kgaladi le Senoinoi, ba ile ba tšhaba magaeng a bobona mosegareng wa sekgalela gomme ba yo utama sethokgweng sa motse wa Kgoši Seroboka. Batswadi ba Kgaladi le Senoinoi ga ba amogele lerato leo la bona. TatagoSenoinoi, Kgoši Sephuma, o ile a ntšha lesolo la madira ao a bego a etilwe pele ke Maphunya go ya go tsoma morweddiagwe, Senoinoi. Madira a putukile motse ka moka wa ga Kgoši Sephuma le thaba ya Mabupudung fela a šitwa go bona Senoinoi. Kgaladi le Senoinoi ba boetše magaeng a bobona ka morago ga matšatši a mabedi. Kgaladi o kgadilwe ke batswadi ba gagwe fela ka molomo mola Senoinoi yena a ile a inamišwa ke banna kgorong ka moretlwa, e lego taba ya bošola ka gobane lekgarebe ga le išwe kgorong, ga le kgalwe ke banna eupša le kgalwa ke basadi ka lapeng.

Batswadi ba Senoinoi ba rata ge Senoinoi a ka nyalwa ke motswalagwe, Dikutupu, morwa wa Kgoši Ntwampe. Batswadi ba Senoinoi le ba Dikutupu ba ile ba tla ka leano la go re Dikutupu a etele ga malomeagwe ka nepo ya go tsena malaong le Senoinoi. Ba tseba gabotse gore Senoinoi o tlo tsena ntlong le Sekutupu ka taelo ya batswadi ba gagwe. Senoinoi o ile a kgona go tsena dikobo di tee le Dikutupu eupša a gana motswala wa gagwe a phetha thato ya gagwe ka yena. O ile ge a bona o ka re Dikutupu o tla mo fenyā ka maatla, a yo robala le methepana ya go šoma ka gabo, e lego Senona le Mmatšatši.

Ka lehlakoreng le lengwe batswadi ba Kgaladi, e lego tatagwe, Masenya le mmagwe, Mmadikeledi, ba rata ge Kgaladi a ka nyala motswalagwe, Mmapitsi. Batswadi bao ba ile ba beakanya ketelo ya Mmapitsi ya go yo lala ga Kgoši Seroboka. Mmapitsi o ile le mmagwe. Mmagwe a mo nea sehlare sa go sohla, sa go tlola le sa go bewa ka fase ga mosamelō tšeo a tšogo di tšea go Khudumpeng, ngaka ya setšo. Dihlare tšeo ga se tša dira selo ka lebaka la gore ba robetše bošego ka moka go se na morero wa go laetša gore e tla

ba monna le mosadi ba ka moso. Mmapitsi o be a tloga a rata ge Kgaladi a ka re ba ratane eupša Kgaladi o be a sa nyake le gatee. Mmapitsi o ile a kwa bohloko kudu ka ge a boetše ga gabu a sa ratane le Kgaladi. Ge e le batswadi ba gagwe le ba Kgaladi bona e be eke ba tlo hwa ge Kgaladi a gana go nyala motswalagwe, Mmapitsi.

Taba ya gore batswadi ba Kgaladi ba gane Kgaladi a nyala Senoinoi e ile ya mo lwatša bolwetši bja pelo. O ile a ota, a bonala a hlakane bjaša, a palela mangaka ka moka. Ka le lengwe la matšatši o ile a biletšwa kgoro moo a fihlilego a ba botša gore bolwetši bja gagwe bo lebane le go re batswadi ba gagwe ba gana a nyala Senoinoi, ebile o kgopela go ya gabu Senoinoi a nnoši. Kgoro gammogo le batswadi ba gagwe ba ile ba dumela taba yeo. Kgaladi o ile a ya ga kgoši Sephuma moo a amogetšwego ka diatla tše pedi. Kgaladi o fetošitše leina gomme o ipitša Mahlaba. Ka lebaka la mediro le bonatla bja gagwe, Mahlaba, ya ba mokgoma yo mogolo wa go feta bakgoma bohle. Sa go tlabo ke gore ge Kgaladi a be a lwala, Senoinoi le yena o be a lwala bolwetši bja go swana le bjoo bo bego bo swere Kgaladi, e lego bja pelo ka ge a ganetšwa go nyalwa ke Kgaladi. Ka ge a tseba Kgaladi gabotse, le ge bjale Kgaladi e le Mahlaba, Senoinoi o rile go bona Mahlaba a fola. Gwa tuma gore Mahlaba ke ngaka ye kgolo yeo e fodišitšego Senoinoi.

Ka le lengwe la matšatši Kgaladi le Senoinoi ba ngwega ba ya gabu Kgaladi. Ba ile ba amogelwa ka diatla tše borutho. Kgaladi a huetša motse wabo gore o hlasele motse wa Kgoši Sephuma ka pela ka ge kgoši Sephuma a gana a nyala Senoinoi. Madira a go etwa pele ke Diphofa a ile a hlasela setšhaba sa Sephuma moo a bolailego banna, a tlogela basadi, bana, lapa la mošate gammogo le diruiwa. Motse wa fišwa gomme madira a kgoši Seroboka a boela gae.

Kgoši Ntwampe a re go kwa ka hlodi ya ga Sephuma, e lego Lepamo gore motse wa Kgoši Sephuma o thopilwe ke Kgoši Seroboka, a tšwa meši ka dinkong. A hlaba hlodi yeo, Lepamo ka lerumo le semeetseng a mmolaya. Madira a gagwe a hlasela motse wa Kgoši Seroboka gomme a se fenya. Kgoši Seroboka yena a bolaya mosadi wa gagwe, Mmadikeledi ka lerumo leo le yena a ipolailego ka lona. Ge e le basadi, bana le leruo tša thopša. Madira a Kgoši Ntwampe a tloga le Kgoši Sephuma le ba lapa la gagwe. Malotwana a basadi ba Kgoši Seroboka a ile a utama ka sethokgweng mola sehlotshwana sa madira ao a bego a na le Diphofa se ile sa ipihla ka phagong ya mohlare wa morula.

Ge ntwala ye e be e hlabana bjalo, Segodi, Tshepo le Malebo ba be ba se gona. Ba tlogile maabane go yo begela Kgoši Motsepe ka go thopša ga kgoši Sephuma ke Kgoši Seroboka.

Nakong ya ge ntwā e le gare e kgatlampana, Kgaladi le Senoinoi ba ile ba tšhabela ga Kgoši Motsepe. Ba ile ba hwetšwa ke sehlotshwana sela sa madira a go etwa pele ke Diphofa. Kgoši Motsepe o ntšhitše lesolo la go yo rakelela madira a Kgoši Ntwampe kua ga Kgoši Seroboka. Madira a ile a hwetša selemo e le ngwagola. Ka mahlatse ba ile bagahlana le basadi bao ba kgonnego go phonyokga dinaleng tša bogale bja madira a Kgoši Ntwampe gomme ba boela le bona gae.

Kgoši Motsepe a bea bana bao ba Kgoši Seroboka ka borwa gomme ba etwa pele ke Letona Segodi. Kgoši Motsepe a botša setšhaba sa gagwe gore se se ke sa wela Kgoši Ntwampe godimo sa re se a itefetša ka pela ka ge a tseba ntwā. Ge ba ka tšea nako ba tlo mo fenyā. Bana ba mohu Kgoši Seroboka ba ile ba phela gabotse ka fase ga pušo ya Kgoši Motsepe. Kgoši Motsepe o rile pele a hlokofala a laya morwa wa gagwe, Sebjalebjae, tsebe go kwa gore mohlang a hlokofetše, a šale a buša setšhaba gabotse. Kgoši Motsepe o ile a hlokofala ka botšofadi gomme morwa wa gagwe, Sebjalebjae a apara lethebo la nkwe. Kgoši Sebjalebjae o ile a gatelela bana ba Kgoši Seroboka. Rammotwana Segodi, Diphofa, Masenya, Tshepo le Malebo ba hloma mokgatlo wa go bitšwa Makgomotša woo o nepilego go wiša mmušo wa Kgoši Sebjalebjae. Ba ile ba kalatša le bana ba Kgoši Sebjalebjae go akaretšwa le Ntlolerole. Madira a go etwa pele ke Diphofa a ile a bolaya lapa la mošate wa Kgoši Sebjalebjae gomme mokgatlo wa Makgomotša wa tšea mmušo, gomme Segodi a bewa setulong sa bogoši. Ge e le Kgaladi, Ntlolerole, Masenya, Tshepo, Diphofa le Malebo ba ba bakgoma.

Ke ka pušo ya Kgoši Segodi moo Kgoši Ntwampe a ilego a hlaselwa. Ka nako ya ge a hlaselwa o be a šetše a gotše, bogoši a bo file morwa wa gagwe, Sekutupu. Bahlabani ba bantši bale ba go fenyā Kgoši Seroboka le bona ba šetše ba iketše moletemohlaelathupa. Banna ba nako ya ge go buša Kgoši Sekutupu e be e le basadi ka ge ba be ba sa tsebe go lwa ka marumo, ka gona madira a Kgoši Segodi a go etwa pele ke Diphofa, a ile a ngwatha bo fodile. Madira a Kgoši Segodi a ile a thopa basadi, bana le ba lapa la kgoši Sekutupu gammogo le leruo. Ba ile ba amogelwa ka lethabo gae. Kgoši Segodi o ile a napa a buša setšhaba sa gabo, sa ga Kgoši Seroboka, sa ga Kgoši Sephuma, sa ga Kgoši Ntwampe le sa ga Kgoši Motsepe. Kgoši Segodi a eniša Kgaladi, le mogatšagwe, Senoinoi le Diphofa go eta pele pušong ya gagwe gomme setšhaba sa ba tumiša ka gobane ditiro tša bona e le tše kgolo, ebile di šiiša ka ge e le tša bonatla

6.7. MORERO WA PADI YA LERATOSELLO (1978)

Morero wa padi ya *Leratosello* (1978) o lebane le mabofokodi a bophelo bja setšo. Rafapa o thulana le melao ya setšo, nepo e le go gatelela mabofokodi a bophelo bja setšo malebana le lenyalo la baratani ba bafsa, Kgaladi le Senoinoi.

Moreromogolo wa Rafapa ke go lemoša batho ka kudu bao bophelo bja bona bo sa tlemeletšwego ka diketane ka fase ga melao le ditlwaelo tša setšo (bogologolo) gore seema sa bagologolo se nepile ge se re mmapelolo o ja serati, sekgethelwa ga a se rate.

Go tšwela pele, mongwadi o sa kgala batswadi ba go swana le kgoši Seroboka le kgoši Sephuma ka kakaretšo gore ba amogele bophelo bja sebjalebjae ka gobane mehla le mabaka di fetogile. Lenyalo la sebjalebjae le theilwe godimo ga lerato la baratani ba bafsa. Rafapa o fo feteletša tlhalošo ya morero wo gore o banagale gabotse ka go tsenya ditiragalo tša bolwetši (bobedi ba swerwe ke bolwetši bja go swana bja pelo ka lebaka la kganetšo ya lenyalo la bona) ka gare ga ditaba tša lerato la Kgaladi le Senoinoi.

Mafelelong Rafapa o tsenya ditiragalo tša masetlapele (go bolawa ga magoši le ditšhaba) ka lebaka la lerato la baratani ba bafsa bao ba ganetšwago lenyalo. Ka go dira bjalo Rafapa o tšweletša kgopolo ya go re madi a tšhollwa ka lebaka la ge melao ya setšo e thibela lenyalo la sebjalebjae. Le ge go le bjalo, morago ga masetlapelo ao, baratani ba aga motse. Se ke sešupo sa go re bogologolo bo fentšwe ke sebjalebjae; ke go re sebjalebjae se tlo ba le khuetšo ye kgolo maphelong a batho ba lehono le ka moso.

Bjale go yo kgethwa le go lekolwa ditsopolwa tše di tšwago pading ye ya Rafapa tša go thewa godimo ga dikokwane tše bohlokwa tša go tšweletša morero wa mafokodi a bophelo bja setšo a go lebane le kganetšo ya lenyalo la baratani ba bafsa, e **lego (a) melao ya setšo e ganetša lerato le lenyalo la bafsa, (b) dintwa tša magoši (masetlapelo) le (c) lerato ga le na mollwane**

- **Go thibela lenyalo la bafsa**

Ge a hlaloša ditaba tše tša go thibela lenyalo la bafsa, Rafapa o re:

“Ee, Mma. Ke na le tabanyana”.

“Owe! E ka ba ke taba ya mohuta mang”?

“Lena tlogelang go hlwa le botšiša. Bitšang Tate. Lehono ke rato tshwa mpholo woo e lego kgale o mphiša mafahla”.

“Mase...e...nya!”

“Ke biletšwang, Mosadi”? Masenya o bolela a lebile ka ngwakong wa Kgaladi.

“O bitšwa ke yo Kgaladi. Kgaladi napa o solele tatago le nna re theeditše”!

“Mme le Tate ke le tsebiša gore ke bone mosadi”.

“Kgaladi o reng? O bone mosadi? Na ke a lora? Basadi”! Ke Mmadikeledi.

“Mošemane towe, ntebelele gabotse”. Ke Masenya. “Ge o ntebeletše, nna mokgalabje wa ditedu tša mahlafarara ke wa go hlwa ke ralošwa ke mošemane wa lekgeswa? Ge e ba o re kgobokantšheditše lefeela ke tla go phuma hlogo ka thoka ye”!

‘Aowa Tate le gatee, ga ka le kgobokantšhetša lefeela’.

“Kgaladi”! Ke Mmadikeledi, “Afa ga wa loiwa? Theeletša ngwanaka. Ga se wena o kago re botša gore o bone mosadi. Ke rena batswadi ba gago re kago go o botša gore re bone mosadi. Wena o swanetše go kwa rena”.

“Mma, ke re ke bone mosadi”.

“Go lokile ngwanaka. Rena ka Mokibelo re tla ya kua ga malomeago go yo go kgopelela segwana sa meetse. Fela o šaetša ka go re botša gore o bone mosadi”.

“Ga malome le yo dirang? Le yo nnyakela mang yoo ke sa mo ratego

Ijoo! Yoo o mo ratago ke mang? O tloga o nyaka go ntlaba o a tseba”! “Letšoba la pelo ya ka. Ngwana wa senoinoi. Tshehlana ya go tsoga le pelo ya maabane. Ngwana wa ledumedišego. Mme le Tate, letšobana le la ka ke Senoinoi wa ga Kgoši Sephuma”. “Ijoo! Ka Mašakwe! Kgaladi o reng o nyako mpolaya ka pelo? Sephuma? Kgoši yela ya go dula ka kua ga dithaba? Ngwana towe! Ke a go rapela hle, ga di nape di felele gona mo”. Mmadikeledi a re go realo, a tšwa. Masenya le yena a mo latela. Kgaladi a tšwa ka lesoro, gwa se tsebje

gore o ile kae (matl.30-32).

Go na le dithekniki tše ntši tše di šomišitšwego polelong ya ka godimo ya Rafapa. Ka gona, ka lebaka la boahlamo bja nyakišišo ye, go yo hlokomelwa tše nne fela, e lego **potšišo, potšišoretoriki/makgethepolelo, lenalana/poledišo le poledišano**. Bjale ge, go yo lekodišišwa bohlokwa bja dithekniki tše ge bo lebane le morero wa padi ye ya *Leratosello*.

○ **Thekniki ya potšišo (Question)**

Dipotšišo tša Mmadikeledi mo setsopolweng sa ka godimo di nyaka dikarabo go tšwa go Kgaladi: “Kgaladi o reng? O bone mosadi? Na ke a lora”? Ge go šetšwa gagologolo potšišo ya bobedi, e lego “O bone mosadi”? go lemogwa gore Mmadikeledi o nyako tseba leina la kgarebe yeo a e bonego, a bilego a rata go e nyala, e se ka tumelelo ya batswadi ba gagwe. Ka go realo Rafapa o diriša thekniki ya potšišo go rulaganya ditiragalo tša morero wa padi ye. Ye ga se potšišoretoriki ka gore e tsoma karabo. Yona karabo yeo ke yona e ferehlogo maikutlo a motho (Mmadikeledi) yo a botšišago. Ge a hlaloša mohola le bohlokwa bja potšišo, Kavanaugh (1999: 906) o re ke, “*a sentence worded or expressed so as to elicit information*”.

Ka fao ge, tirišo ya potšišo yeo e hlagiša bohlokwa bja morero wa padi ye, e lego taelo ya melao ya setšo ya go gatelela gore lesogana goba kgarebe e swanetše go nyalelwa, e sego go nyala goba nyalwa fao e ratago; yona taba yeo e godišago thulano (ye kgolo goba sehloa ya padi ya Rafapa) ya magareng ga batswadi le bana ba bona malebana le go ganetša lenyalo la bafsa le phethagatšwa ka tsela ya sebjalebja.

○ **Thekniki ya potšišoretoriki goba makgethepolelo**

Ka thekniki ye go šetše go hlalošitšwe gore e lebane le phetogo ya tebelelo ya polelo; ke go re ka mohuta wa potšišo ye mongwadi ga a botšiše go hwetša karabo go tšwa go mmadi/motheeletši ka gobane potšišo e na le karabo. Ka go dira bjalo mongwadi o šušumetša mmadi go tla ka tharollo ya bothata bjo bo tsupologilego.

Kgaladi o re, “Ga malome le yo dirang? Le yo nnyakela mang ke sa mo ratego”? Dipotšišo tše ga di nyake karabo, eupša tharollo ya mathata a go lebane le go kgethelwa mosadi yo a sa mo ratego ka gobane e le motswalagwe. Ka go realo tharollo ye bjalo e nepiša thulano (ye kgolo) ya go gana go theeletša melao ya batswadi, mola melao ya Thutasetšo (ga ešita le ya Thutabibile) e re hlompha tatago le mmago gore o be le katlego bophelong. Ka go

leka go rarolla bothata bjo, Kgaladi o fo kgetha go tšea tsela ya gagwe ya go latela melao ya Thutasebjalebja; ya go ba le tokologo ya go kgetha mosadi yo a kgahlwago ke pelo ya gago. Thulano yeo ke ye kgolo ka gobane e fapanya/thulanya melao ya setšo le ya sebjalebja. Ka gona thekniki ye e bonagatša kgopolo ye e lebanego le phetogo (tokolo go tšwa ditlamong tša melao ya setšo) ya bophelo: bophelo ga se bo eme felo gotee bo fetoga le mabaka. Ke ka fao seema sa bagologolo se thekgago tharollo ya phenyo ya Kgaladi ka go re ngwana llela nakana“ mokhura sehla o mo nee.

o **Thekniki ya lenalana/poledišo**

Thekniki ye e hlalošitšwe gore e gatelela tsela ye e rilego ya thulaganyo ya polelo (mantšu, dikafoko, mafoko le dikapolelo) ya go phagamiša diphetho tše di rilego, tšeo e sego tša mehleng, tšeo gape di hlagišago phetogo ye kgolo tlhalošong ya polelo bjalo ka yeo e rotošwago ke dikapolelo.

Rafapa o bolela gore „ge e ba o re kgobokantšheditše lefeela ke tla go phuma hlogo ka thoka ye!“ Polelo ye ya Masenya e lebane le poledišo e sego poledišano. Ke go re Masenya o bolediša Kgaladi; ga a boledišane le yena ka gobane thulaganyo ya polelothekniki ya lenalana ye e dirišitšwego ke Rafapa e tšweletša phapano yeo ya dikgopolo tše pedi tšeo. Ka go hlaloša ka mokgwa woo mongwadi o phagamiša sephetho sa Masenya seo e sego sa tlwaelo sa go ganetšana le kgopolo ya tokolo (sebjalebja) ya go ikgethela molekani (mosadi). Ka fao tlhalošo ya ditaba tšeo tša go šitiša lenyalo la bafsa (la Kgaladi le Senoinoi) di tšweletšwa ka sekapolelo: go phuma hlogo (ka thoka) yona polelo yeo go ka thwego ga se ya mehleng – ke polelo ya go iphihla.

o **Thekniki ya poledišano**

Ka poledišano go boletšwe gore mongwadi o hlaloša dimelo tša baanegwa; ke go re ditiragalo di hlalošwa go tšwa lehlakoreng (tebelelong) ya baanegwa, e sego bao ba bangwe (mongwadi le molaodiši). Ka ge ditaba di hlalošwa ke bao ba di tsebago, di tšwelela e le tša mmakgonthe tše mmadi a di amogelago e le tša therešo.

Poledišano ya Kgaladi le batswadi ba gagwe (Masenya le Mmadikeledi) e lebane le bommakgonthe ka gobane ngangišano ya ditaba/ditiragalo tša go lebana le lenyalo (la setšo) la go ba/go se be le mollwane di hlalošwa ke ba ba di tsebago gabotse ka gobane di ba diragaletše. Ka fao mmadi o di amogela e le tša nnete.

Godimo ga moo, mmadi, ka poledišano yeo ya Kgaladi le batswadi, o lemoga dimelo tša baanegwa bao: Kgaladi ke moanegwa wa go lwela ditokelo tša gagwe kgahlanong le melao ya setšo, mola ka lehlakoreng le lengwe batswadi ba gagwe e le baanegwa ba go tlamelelwa ditlamong tša kgatelelo ya melao ya setšo ka go gana diphetogo tša go tsupologa le mabaka a sebjalebjae.

- **Dintwa tša magoši (masetlapelo)**

Rafapa o anega ditiragalo tša dintwa tša magoši ka tsela ye ya masetlapelo ka go re:

Fao mehlape ya ntšhetšwa ka ntle ga motse, morago ga ge Lekokoro a ile a fiša modu wa go di mumufatša, gore bopudimmee ba se tlo phafošā batho bao ba robetšego ka mašatana a bona. Gateetee ke ge mešaša e kuetše, e lauma ka mollo Manong a dikanetša motse ka moka wa ga Kgoši Sephuma, sehlopha se sengwe sa tsena kgoro ya mošate le motsekgoparara kgabo ntle le kgoro ya mošate yeo le yona ka go yona go bego go ka se phonyokge motho gobane Manong a e dikaneditše. Batho bao ba bego ba sa robetše bja poo, ba phafošwa ke ge ba šetše ba tsenwe ke mollo ka ganong le ka mahlong, megolo e kikitelane ka muši. Bao ba ilego ba leka go tšwa ka mešašeng yeo ya go lauma, ba phošetšwa morago ka marumo a Manong. Manong a be a emetše kgojana le kgabo, a laletše seo se tsupologago ka mollong. Mešaša le batho tša re go lorela, go se le o tee yoo a phonyokgilego, Manong ka moka a pipelela kgoro ya mošate, a napa a ba tlema ka moka a ba kgokaganya. Gare ga mathopša a, yoo a bego a hlomola pelo ke mmagoSenoinoi gobane o be a goa, a goelela morwediagwe yoo a bego a re o bolailwe. Manong a wela tsela a boela morago, a re go tshela Morathomatete, Mafonko a tlatša mogobo. Motse le wona wa ba amogela ka megobo (matl.55-58).

Theknikigolo ye e dirišitšwego polelong ya Rafapa ya ka godimo ke ya tatelano ya ditiragalo. Ka tsela yeo go yo tsinkelwa bohlokwa bja thekniki ye mo thulaganyong ya ditiragalo tša setsopolwa se, gammogo le go lekola khuetšo ya yona mo tšwetšopeleng ya morero wa *Leratosello*

o **Tatelano ya ditaba**

Ge go rulaganywa ditiragalo ka mokgwa wa go di latelanya go bolelwa ka thekniki ya tatelano ya ditaba/ditiragalo (Groenewald, 1993:53). Ke go re mongwadi o hlaloša ditiragalo go ya ka fao di swanetšego go latelana ka gona go tloga tiragalong ya A go ya go ya B, bjalobjalo. Ga go moo go tšwelelago tlhakahlakano goba kgakanego ya ditiragalo – di fo laodišwa ka tatelano ya melao ya tlhago.

Rafapa o laodiša ditiragalo tša tlhaselo ka mokgwa wa go latelanya ditaba. Taba yeo e bohlokwa ka gobane e lebane le tlhaselo – ditaba tša tlhaselo gantši di a latelana gore mmadi a kgone go šala morago ditiragalo tšeo – di se tlo mo gakantšha ge a di bala/theeditšhe/laodiša ka ge di lebane le kwelobohloko le letšhogo.

Masetlapelo a tlhaselo ya setšhaba sa Kgoši Sephuma ka madira a setšhaba sa Kgoši Seroboka a tšweletšwa ke mafoko, go tšwa setsopolweng seo, a go swana le:

Gateete ke ge mešaša e kuetše, e lauma ka kgabo ... ba phafošwa ke ge ba šetše ba tsenwe ke mollo ka ganong le ka mahlong, megolo e kikitelane ka muši... Mešaša le batho tša re go lorela, go se le o tee yoo a phonyokgilego...

Rafapa o rulaganya tlhaselo yeo ka tsela ya setšo: go lwewa ka marumo le melamo gammogo le dibetša tše dingwe tša bogologolo, e sego ka dithunya goba dibetša tše dingwe tša sebjalebja. Fela, le ge Rafapa o ka re o gatelela ditiragalo tša setšo, eupša molaetša wa gagwe o lebane le sebjalebja ka gobane thuto ya gagwe ka padi ye e lebane le bofokodi bja Thutasetšo: go ganetša lenyalo la baratani ba bafsa, e lego Thutasebjalebja.

• **Lerato ga le na mollwane**

Go yo hlokomelwa dithekniki tše pedi fele ge go lekolwa kgopolo ya lerato ga le na molwane, e lego thekniki ya (a) lerato le ya (b) kanegelwana ka gare ga kanegelo. Mongwadi o laetša lerato la go hloka magomo ka bopaki bjo bo fiwago ke baratani, e lego Kgaladi le Senoinoi ka go re:

“**Mme le Tate**”, Kgaladi a bolela a thatafaditše phatla nka o betile pelo, “ga go seo ke le bileditšego sona, ge e se go le tsebiša gore ke bone mosadi...”

“**Kgaladi**”, Ke Mmadikeledi, O bone mosadi? Ke a lora? Wena o swanetše o re go rena: “Batswadi ba ka ke bona gore ke godile

gomme ke rata go beka. Re tla go lokišetša. Fela go lokile. Ka Mokibelo re tla ya kua ga malomeago go yogo kgopelela segwana sa meetse”.

Kgaladi: “Le yo nnyakela mang yoo ke sa mo ratego? Mme le Tate, letšobana la ka ke Senoinoi “(matl. 30 le 31).

o **Thekniki ya lerato**

Kgopolo ye e feleletšego ya lerato dingwalong, ga se thekniki, ka gobane ke morero/molaetša goba tebanyo ya mongwadi ge a tlo ngwala sengwalo sa gagwe; e fetoga thekniki ge fela mongwadi a ka diriša morerwana woo (wa lerato) go tšwetša pele moreromogolo woo a ngwalago ka wona. Bjale, ge ditiragalo tša tirišo ya lerato, di hlokomedišišwa gabotse mo pading ya Rafapa, go lemogwa gore kgopolo ye Rafapa o e rulagantše ka polelo ya go tšwetša pele moko wa ditaba. Go kwešiša thulaganyo ye bjalo ya tirišo ya lerato bjalo ka thekniki, go tlo ba bohlokwa go hlaloša ka boripa seo lerato e lego sona. Varga (1997:72) o re kgopolo ya lerato e ka kwešiška ka go lebanywa le khutlotharo ya lerato: go na le yo a ratago (Kgaladi), yo a ratwago (Senoinoi) le yo a senyago lerato (batswadi ba bona) eupša mafelelong go ba lethabo (lenyalo)

Rafapa o diriša lerato bjalo ka thekniki ya go godiša bohlokwa bja go re melao ya setšo ya lenyalo (la bafsa) ga e sa na sekgoba bophelong bja sebjalebja. Lerato la Kgaladi le šwahla melao ya bogologolo (batswadi ba gagwe) gomme la tiiša bohlokwa bja ditokelo tša bafsa (Kgaladi le Senoinoi) mererong ya bona ya lenyalo. Ditokelo tšeo di hlohleletša kgopolo ya go re lerato, lehono, ga le sa na mollwane – motho o nyala fao a ratago gona, e sego fao a gapeletšwago go nyala gona.

o **Thekniki ya kanegelwana ka gare ga kanegelo**

Ge go balwa ditiragalo tša padi ya Rafapa ya *Leratosello* ka botlalo (go sa hlokomelwe ya setsopolwa fela), go lemogwa gore mongwadi o ngwala ka merero ye mebedi, e lego (a) moreromogolo (“*main theme*”) wa thulaganyo ya ditaba tša setšo (bophelo bja bogologolo bja batswadi ba Kgaladi le Senoinoi) le (b) morerwana (*sub-theme*) wa go lebana le thulaganyo ya ditaba tša lerato la magareng ga Kgaladi le Senoinoi. Bogolo bja ditiragalo tša padi ye bo theilwego godimo ga thulaganyo ya ditiragalo tša melao ya setšo; ke ka lebaka le go thwego ke ditiragalo tša go lebana le moreromogolo. Mola gape ka lehlakoreng le lengwe, ditiragalo tša go hlaloša tokologo ya lenyalo la baratani ba bafsa, e

se tše ntši. Ke ka lona lebaka leo go thwego ke ditiragalo tša thulaganyo ya go lebana le morerwana.

Ka go rulaganya ditiragalo ka tsela yeo go ka thwe tebanyo ya Rafapa e lebane le go ngwala kanegelo ka gare ga kanegelo ye nngwe. Ke go re kanegelo ya lerato (la Kgaladi le Senoinoi) e ka gare ga kanegelo ya mongwadi (Rafapa) ya go hlaloša ditiragalo tša melao ya setšo. Rafapa o kgonne taba yeo ka (a) go lemoša mmadi gore go na le thekniki ya lerato le (b) yeo e godišago molaetša wa gagwe. Ke ka tsela yeo go ka thwego Rafapa o fapantšha (a) therešo, e lego kanegelo ya mongwadi ya go lebana le ditaba tša bogologolo le (b) ka fao di bonagatšwago ka gona ka thekniki ya lerato. Taba yeo e bohlokwa ka gobane, ka yona tsela yeo Rafapa o tšwetša pele moreromogolo (tshepedišo ya melao ya setšo) ge a ngwala padi ye ya bogologolo ya *Leratosello*.

6.9 KAKARETŠO YA PADI YA LERATOSELLO (1968)

Rafapa o ngwala ka morero wa go lebana le khuetšo ye maatla ya Thutasebjalebjae godimo ga Thutasetšo. O laetša ka fao lerato la barati ba bafsa (Kgaladi le Senoinoi) le katago/fenyago tshepedišo ya melao ya lenyalo ya bogologolo ya batswadi ba bona. Batswadi ba bona ba lekile ka mešogofela go ganetša lenyalo la bona go se phethhagale, eupša ga se ba atlege morerong woo. Mola ka lehlakoreng le lengwe, bana ba bona, bona ba dirišetše khuetšo ya tshepedišo ya melao ya sebjalebjae go phegelela dikanong tša bona tša lenyalo (go ya ka sebjalebjae) tšeo mafelelong di phethagetšego.

Ka morero wa mohuta wo, Rafapa, o rato lemoša mmadi gore lerato ga le na mollwane wa go lebana le maemo a motho (kgoši goba molata). Ke go re lerato le kgona go šwahla mapheko a go le šitiša gomme mafelelong baratani ba aga motse. Ke ka fao setšo, ge se bona go le mathata a mohuta wo, se sa tiišego molala: ngwana llela nakana mokhure sehlang le mo nee a letše. Ke mo Kgaladi le Senoinoi, ka katlego, ba letšago nakana yela ba bego ba llela ka lebaka la khuetšo ya tshepedišo ya melao ya sebjalebjae. Mongwadi o hlaloša gore batswadi ba bogologolo (melao ya setšo) ba swanetše go amogela tokologo ya lenyalo baneng ba bona. Ka yona tsela yeo, go ka thwe Rafapa o gatelela phetogo maphelong a batho: sebjalebjae se tlišetše diphetogo maphelong a Bapedi.

6.10. THUMO

Kgaolo ye e hlalošitše dingwalo tša bangwadi ba babedi, Matsepe le Rafapa, ka fao ba ngwadilego ka gona merero ye mebedi ya setšo le sebjalebjae. Le ge bangwadi bao ba ngwadile ka paka (histori) ya go swana, ga ba ngwale ka merero ya go swana – ba

ngwala ka merero ya go fapana yeo ya setšo le sebjalebjae. Go be go letetšwe gore ka gore ba ngwala ka paka ya go swana ya histori, ba swanetše go ngwala ka merero ya go swana, e sego ya go fapana. Taba yeo e tiiša gore le ge bangwadi ba ka ngwala ka paka ya go swana ba ka no se ngwale ka merero ya go swana.

Go ya ka tlhalošo ya ka godimo go šetše go boletšwe gore Matsepe o ngwadile ka morero wa setšo ka go laodiša ditiragalo tša setšo tša go lebana le ditabatabana tša go fapafapana tša bogologolo. Ditiragalo tšeo tša bogologolo di mo thušitše go tšweletša moreromogolo wa gagwe ka tsela ya thulaganyo ya dithekniki tše di fapafapanego tša go godiša bohlokwa bja molaetša wa gagwe. Morero wo wa Matsepe ga o bontšhe phetogo ya bophelo: baanegwa bao ba Matsepe ke batho ba bogologolo – ga ba fetoge. Ka lehlakoreng le lengwe, go lemogilwe gape gore Rafapa yena, le ge a be a ngwala nakong ya boMatsepe, o dirišitše morero wa sebjalebjae go kgalemela tshepedišo ya melao ya setšo ka go šomiša sebetša sa lenyalo. O re lenyalo ga le na mollwane go sa hlokomelwe maemo a motho. Ka go realo o gatelela tokologo ya lenyalo la baratani ba bafsa. Ka go rulaganya ditaba ka mokgwa woo, Rafapa o gatelela phetogo maphelong a batho (Bapedi). O ka re o re bophelo ga se bo eme felo gotee, ke leotwana bo dikologo le mabaka a sebjalebjae.

KGAOLO YA BOŠUPA

MAIKEMIŠETŠO:

Go yo hlokomelwa papetšo ya (a) bangwadi ba go emela setšo, e lego Schwellnus, Legodi le Matsepe go bona ge ba phethagaditše dinyakwa tša bongwadi bja bogologolo go ya ka dingwalo tša bona le (b) bangwadi ba go emela sebjalebjaale, e lego Franz, Ramaila le Rafapa, le bona go bona ge ba fihleletša dinyakwa tša bona ge go tsinkelwa bongwadi bja paka ya bona. Papetšo ye bjalo e tlo thuša gape go lemoga phetogo ya bophelo bja Bapedi go ya ka fao bo thadilwego ka gona dingwalong tša Sepedi.

7. PAPETŠO YA BANGWADI BA GO EMELA BOGOLOGOLO: SCHWELLNUS, LEGODI LE MATSEPE LE BA GO EMELA SEBJALEBJALE: FRANZ, RAMAILA LE RAFAPA

7.1. MATSENYAGAE

Nyakišišo ga eyo tsenelela ka kudu ka ga papetšo ya bangwadi go emela setšo le sebjalebjaale, ka ge maikemišetšo a yona e se go bapetša bangwadi bao eupša go hlopha dingwalo tša bona go ya ka histori/mengwaga ya kgatišo. Ka go realo botelele bja kgaolo ye bo ka se fapane le ya mathomo (matseno), le ge bo tlo fapana le tšeo tše dingwe.

7.2. MATSENO

Dikgaolong tša bone, bohlano le boselela go hlalošitšwe ka mo bangwadi ba (a) baruti ba Makgowa (Schwellnus le Franz), baruti ba Bapedi (Ramaila le Legodi) le (c) bangwadi ba sebjalebjaale (Matsepe le Rafapa) ba hlalošitšego merero ya bona ka gona dingwalong. Ge ditlhalošo tšeo tša bona di lekodišišwa ka tsenelelo, go lemogwa phapano ye e rotogago ka magetla, ye e lebanego le thulaganyo ya merero ya setšo le ya sebjalebjaale ka gare ga dingwalo tša bona, go sa kgathalege gore bangwadi ba ngwalela paka efe (ya bogologolo goba ya sebjalebjaale). Ke go re tlhopho ya dingwalo tša bona ga e laolwe ke merero ya bona, eupša e laolwa ke histori/mengwaga fela. Taba yeo e tlo bolelwa ka botlalo gona mo kgaolong ye.

Ka fao ge, kgaolo ye ya bošupa yona e tlo lebana le papetšo ya dingwalo tšeo tša bona. Ke go re go yo bapetšwa bangwadi bao. Go šetše go hlalošitšwe (mo matsenong) gore papetšo e ama dintlha tše pedi, e lego go swana le go fapana. Ge phapano ye e se gona, papetšo ga e bohlokwa. Se se tiiša gore ntlha ya phapano ke yona motheo wa papetšo.

Le ge go le bjalo, kgopolo ya tshwano le yona e bohlokwa ka ge le yona e le karolo ya papetšo. Ge le yona e sa akaretšwe, papetšo ga se e phethagale ka botlalo.

Ge go bapetšwa bangwadi bao, go yo lebeledišwa thulaganyo ya merero ya bona ka ge e le motheo wa tlhopho go ya ka morero, e sego go ya ka paka ya histori. Bjale ge, ge go lekolwa merero ya bangwadi bao, go lemogwa gore le ge ba ka hlopšha go ya ka dipaka/mengwaga, e lego (a) paka ya baruti ba Makgowa, (b) paka ya baruti ba Bapedi le (c) paka ya bangwadi ba sebjalebjae, go lemogwa phapano. Ke go re tlhopho ya mohuta woo e na le mathata a a lebanego le tlhopho ya mmakgonthe ya dingwalo. Seo se tiiša gore ka gare ga paka yeo go na le bangwadi bao ba ngwalago ka merero ya go fapana (ka gare ga paka e tee). Ke go re ka gare ga paka e tee go ngwalwa ka setšo le sebjalebjae.

Go rarolla mathata a mohuta wo, nyakišišo e yo fapantšha merero (ya setšo le sebjalebjae) go ya ka mediro ya bangwadi bao, go sa hlokomelwe gore ba ngwaletše paka efe gore go tle go lemogwe gape bohlokwa bja tlhopho ya go ya ka merero. Bjale ge go hlokomedišišwa tlhopho go ya ka morero go nepišwa dipaka tšeo (go boletšwego ka tšona ka godimo), go lemogwa gore go na le dihlopha tše pedi tša bangwadi go tšwa tlhophong ye nngwe le ye nngwe.

Mo tlhophong ya paka ya baruti ba Makgowa, go lemogwa gore Schwellnus o ngwala ka morero wa setšo (bona kgaolo ya bone), mola ka lehlakoreng le lengwe Franz yena a ngwala ka morero wa sebjalebjae (bona gape kgaolo ya bone). Go lemogwa gape gore le mo tlhophong ya baruti ba Bapedi go bjalo, Legodi o ngwala ka morero wa bogologolo mola Ramaila a ngwala ka wa sebjalebjae (bona kgaolo ya bohloano). Le ge go lebeledišišwa gape le mo tlhophong ya bangwadi ba sebjalebjae, go sa le ka yona tsela yeo, Matsepe o ngwala ka morero wa setšo mola Rafapa yena a ngwala ka wa sebjalebjae (bona kgaolo ya boselela).

Bjale go tla thongwa ka go bapetša bangwadi ba segologolo, gwa phethwa ka go akaretša phapano gare ga dihlopha tšeo tše pedi tša bangwadi.

7.3. BANGWADI BA SETŠO: SCHWELLNUS, LEGODI LE MATSEPE

7.3.1. Schwellnus

Go boletšwe kua morago mo kgaolong ya bone gore Schwellnus o wela legorong la bangwadi ba dipulamadibogo ba dingwalo tša Sepedi. Ke yo mongwe wa baruti bao ba

tlišitšego Sekriste ka tsela ya thuto ya Bibebe, go opela difela le merero ye mengwe ya Sekriste go Bapedi.

Go šetše go gateletšwe mo go tša bophelo bja Schwellnus gore ka 1903 Kantoro ya Boromiwa ya Berlin e rometše Schwellnus Afrika-Borwa go ruta Bapedi thuto ya sebjalebjaale (Bibile). Ka ge a tswaletšwe mono Afrika-Borwa ka tikologong ya Venda, ga go makatše ge a bontšhitše tsebo ye e tseneletšego ka ditšhaba tša Bapedi le Bavenda. Ke ka fao a rilego ge a fiwa ditaello (tša merero ya boromiwa) ke Kantoro ya Baromiwa kua Berlin a kwešiša thuto ye a swanetšego go e ruta mono Bopedi.

Thutokgolo yeo a e filwego go tlo e ruta Bapedi (magareng ga tše dingwe) e lebane le go tseba polelo le setšo sa Bapedi. Polelo yeo gammogo le setšo sa Bapedi di mo hotše go ngwala dipuku tša go fapafapana go akaretšwa le tša go lebana le histori le setšo sa Bapedi, bjalo ka *Kima le kxalo le mesito ya direto* (1920), *Thlolo: Gen.1* (1921), *Padisho A* (1923), *Padisho B* (1923), *Ditaba tsa Beibele* (1926), *Padisho I* (1926), *Padisho II* (1926), *Padisho III* (1929), *Padisho VI* (1929), *Soara u tiishe. Dr. Martinus Luther* (1929), *Ditaba tsa Kereke ya Kxale* (1931), *Thlalosa-Polelo Grammer ya Sesotho se se bolelwago Dileteng tša Transvaal.* (1931) le *Thuto-Thabeng: Thlathollo ya Thuto ye Yesu a e boletsexo Thabeng ya Mahloxonolo.* (1931). Bongwadi bja gagwe bo mo hlatlošeditše maamong a go ba molekodi wa dingwalo tša Kereke ya Lutere ya Berlin.

Ge go balwa dingwalo tša gagwe tša setšo le histori ya Bapedi, e lego *Padisho III* (1929) le *Padisho VI* (1929) go lemogwa khuetšo ya gagwe phetogong ya maphelo a Bapedi. O ngwala ka histori ya Bapedi le merero ye mengwe ya go swana le bophelo bja badišana merakeng, madišong le lesolong ka nepo ya go bolokela Bapedi bohwa bja bona. Taba yeo e bohlokwa ka gobane nakong yeo a bego a ngwala ka yona, dingwalo (tša mahlo/go ngwalwa: sebjalebjaale) tša bophelo bja setšo: badišana merakeng, madišong le lesolong di be di se gona maphelong a Bapedi. Dingwalo tše di bego di le gona ka tsela ya bomolomo (tša bogologolo tša go kwewa ka tsebe fela) fela ka go realo go boima go di bolokela moloko wo o sa tlogo.

Ka ge Schwellnus e le moruti wa Lekgowa, a etšwa Toitšhi, ye nngwe ya dinaga tša go hlabologa tša Bodikela, go be go letetšwe gore o tlo ngwala ka ga merero ya sebjalebjaale.

7.3.2 .Legodi

Legodi ke yo mongwe wa dirutegi tša mathomo mo setšhabeng sa Bapedi. Ka ngwaga wa 1892 o thomile ka dithuto tša praemari sekolong sa boromiwa sa Lutere sa Kgokolo

motseng wa Mamoriswane. O phethile lengwalo la mphato wa boselela ka ngwaga wa 1898. O phethile dithuto tša mphato wa senyane Kholetšheng ya Tlhahlo ya Borutiši ya Botšhabelo ka ngwaga wa 1901. Dithuto tša borutiši le tša boruti o di dirile ka nako e tee gona Botšhabelo go tloga ka ngwaga wa 1902 go fihla ka 1903. Legodi o šomile sekolong sa boromiwa sa Lutere ka Madietane, gaMatlala“ Thaba moo go bego go buša Kgoši Sekgwari le diphuthego tša Madietane, Dibeng, Nkhumishe le Mamphulo. Godimo ga moo Moruti Legodi o ngwadile dipadinyana tše tharo le taodišwana e tee tše di latelago, e lego (a) *Ruthe wa Moaba* (1938), (b) *Mmopi wa Lefase* (1939), (c) *Motho mo xa mission xa Matlala-Thaba* (1946) le (d) “Mošemane wa Mosotho (“*Sotho Boywood*”) mo go pukukgoboketšo ya taodišwana ya go bitšwa “*African Voices: An Anthology of Native African Writing*” (1954).

Legodi o dutše Alexanda moo a go biletšwa modiro wa boruti ka Hiddelburg ka ngwaga wa 1949 fela Andries Legodi o ile a fetola kgopolo a ya gae gaMatlala“ Thaba go yo rekiša leruo le phahlo tša gagwe ka 1949. O bile morui wa dikgomo, ditonki le dinku (tše ntši). O rile ge a seno hlaselwa ke bolwetši bja madi a magolo a kgopela basadi gore ba mmiletše Masegoboša ngaka ya ditaola gore a tle a mo rwale ka koloi ya dipokolo a mo iše gae Mamphulo.

Kanegelophelo ye ya Legodi e hlaloša se a lego sona. O ka re o na le mahlakore a mabedi a bophelo, e lego lehlakore la motho wa sebjalebja le la motho wa setšo. Ke motho wa sebjalebja ka gobane o rutegile: ke hlogo ya sekolo ebile gape ke moruti, o rutila Lentšu diphuthegong tša go fapafapana tša kereke ya Lutere. Go ka thwe ke motho wa tumelo ye e tiilego ya Sekriste. Go tlaleletša tšeo ka moka, o bile gape o dutše Sekgoweng (Alexanda) fao a ka bego a hueditšwe ke thuto ya sebjalebja – o gamola moya wa ditoropong. Gape Legodi ke motho wa setšo ka gobane, o sa phela bophelo bja segologolo: ke morui wa dikgomo, ditonki le dinku. Gape o rile go hlaselwa ke bolwetši a gopola mongake, e lego Masegoboša ngaka ya ditaola, go mo thuša: e sego ka go mo rwala ka koloi ya ditonki fela, eupša le go mo alafa.

Ge go lebelelwa mahlakore a mabedi ao a bophelo bja gagwe, go lemogwa gore lehlakore la setšo le mo hueditše go feta leo la sebjalebja, gagologolo ge go hlokomelwa merero ya bongwadi bja gagwe. Le ge a ngwadile ka sererwa (“*topic*”) sa sebjalebja, Bibile, eupša ditaba tšeo a ngwadilego ka tšona di lebane le morero wa bogologolo, e lego morero wa lenyalo (la setšo sa Bajuda). Legodi o gatelela gore ka setšo sa Bajuda

monyadi goba monyadiwa ga se a dumelwe go nyala goba go nyalwa merafeng ye mengwe, ebile godimo ga moo, lebitla la ngwetši ke bogadi.

Kgopolo ye bjalo ya lenyalo la setšo ga e fapane le yeo ya segagabo. Ka go realo go ka thwe Legodi, le ge a rutegile, ebile e le Mokriste, ga a lahle segagabo – khudu ga e lahle legapi le yona. Ke ka tsela yeo a ngwalago ka morero wa setšo. Go be go lebeletšwe gore ka gore o hueditšwe ke thuto ya Sekriste (ke moruti), o tlo ngwala ka seruti (Sekriste) ka nepo ya go tšwetša pele thuto yeo ya Kriste, eupša ga go bjalo ka gobane o nyalanya lenyalo la Sejuda le la Sepedi. O ka re o re manyalo a mabedi ao a setšo a a swana: setšo sa Sejuda le sa Sepedi ke ntepa le lešago.

7.3.3. Matsepe

Oliver Kgadime Matsepe o belegwe motseng wa Brakfontein wa magaeng woo o tsebjago ka la Magagamatala. Matsepe ke mokgomana wa bogoši bja Dikwena tša ga Matsepe, ngwana wa ka difokeng. O phetše kgorong ya Dikwena, a theeleditše ka mo melato ya setšo e sekwago ka gona. Tshepedišo ya melato ya setšo o e nwele moro. Tsebo yeo ya tshepedišo ya melato ya setšo, e tlaleditšwe ka tsebo ya go sepediša melato go ya ka bophelo bja sebjalebja. Ka morago ga go phetha dithuto tša marematlou, Matsepe o šomile Kgorong ya Merero ya Babaso (“*Native Affairs Department*”) e le toloki kua Zoekmeaar, Groblersdal, Mokopane le Nebo. O be a fela a šoma bjalo ka toloki Kgorong ya Toka.

Tsebo ya gagwe ya go tseba go sepetša melato e bile le khuetšo ye kgolo ge a hlama dipadi tša gagwe. Go feta moo, Matsepe o na le tsebo ye e tseneletšego ya ditaba tša malapa. Ke monna wa lapa, o nyetše basadi ba babedi, ebile o na le bana. Taba ye ke yona e mo hueditšego tlhamong ya dipadi tša gagwe. Katlego ya gagwe ya tsebo ya tshepedišo ya merero ya setšo ga e makatše le gateete ka gobane o goletše ka gare ga tikologo ye bjalo.

Ka fao ge, Matsepe bjalo ka mongwadi, o hueditšwe ke tikologo ye a phetšego le go šoma go yona. Le ge go le bjalo, o ngwadile ka ga ditaba tše di lebanego le bophelo bja magaeng bjo bo tletšego ka melao ya setšo, bjalo ka ditaba tša bogoši, dikoma, boloi, bjalobjalo. Tšona ditaba tše le thulaganyo ya tšona, di ile tša thopa dipelo tša babadi le bangwadi ba bantši ba dingwalo tša Sepedi.

Tebanyo ya morero mo pading ya *Megokgo ya Bjoko* (1968) e lebane le kgegeo ye e godišago bohlokwa bja setšo maphelong a Bapedi. Ka go realo kgegeo yeo e lebane le morero wa bogologolo, e lego bohlokwa bja tlhompho le go lota merero ya setšo, tša go

lebana le bogoši, bongaka le kalafo ya setšo, bjaloobjalo. Go ya ka setšo dithulano tša ka lapeng tše di amago monna le mosadi, ke sephiri sa bona. Mo pading ye mongwadi o tšweletša mokgwa wo šele wa go šogana le mathata a lapa. Se se lemogwa ge mongwadi a phatlalatša dithulano tša lapa la Leilane, tša šala di bogelwa ke dimpša. Mohlatša, ka morago ga go itiwa ke monna wa gagwe, o tšwa ka lapeng a kata bjalo ka pere ya mokato, a ya mokgotheng moo a bogelwago ke bohle.

Bjalo ka ge Ramaila a ka bonwa e le yena pulamadibogo dingwalong tša Sepedi ka gobane ke yena wa mathomo wa go ngwala dipuku tša dikanegelo tša go fapana, bangwadi ba bangwe bao ba ilego ba ngwala morago ga gagwe, ba go swana le Matsepe, le bona ba thoma go thalathala tša bona dipuku. Ke ka fao go ka thwego Ramaila o hueditše Matsepe bongwading bja gagwe. Go ka amogelwa gape, go ya ka polelo ya ka godimo, gore Matsepe o hueditšwe le ke tikologo ya gagwe ya setšo ge a ngwala dikanegelo tša gagwe go swana le *Megokgo ya Bjoko (1968)*. Fela go tlo gatelelwa gore Matsepe le yena bjalo ka Ramaila, ke pulamadibogo bongwadi bja dingwalo tša Sepedi tša setšo.

Le ge go le bjalo go tlo bolelwa gore go be go letetšwe gore ka gore Matsepe o ngwadile morago ga Ramaila, yoo a ngwadilego ka sebjalebjae, le yena o tlo ngwala bjalo. Matsepe o fapana le tsela yeo ya bongwadi bja sebjalebjae, gomme a kgetha go ngwala ka mokgwa wa bogologolo (ditaba tšeo a di tsebago gabotse), ka gobane ka molomo wa gagwe wa go ja bogobe o re o ngwalela go kgahla babadi.

Ke go re o ngwala ka merero yeo e kgahlago babadi yeo e lebanego le bogologolo ka gobane babadi ba gagwe ba tlo kgahlwa ke ditaba tša mohuta woo tša setšo.

7.4. BANGWADI BA SEBJALEBJALE: FRANZ, RAMAILA LE RAFAPA

Go šetše go boletšwe ka godimo gore tlhopho ye nngwe ye bohlokwa dingwalong ke ya go lebana le merero. Tlhopho ye e bohlokwa ka gobane e hlopha dingwalo go ya ka go swana goba go kwana ga merero ya tšona, bjalo ka merero ya setšo goba ya sebjalebjae. Merero ye e nepišwago nyakišišong ye ke ye mebedi, e lego ya setšo le ya sebjalebjae.

Bjale go yo hlokomelwa ge Franz, Ramaila le Rafapa ba ngwadile dingwalo tša bona go ya ka melaetša/merero ya sebjalebjae, mola mengwaga ya dingwalo tša bona e fapana ka kudu. Ke go re go na le sekgoba se segolo magareng ga mengwaga ye bangwadi ba ba ngwadilego ka yona; yona taba ye e ka hlolago bothata ge tlhopho e ka nepišwa go ya ka dipaka fela.

7.4.1. Franz

Go kwešiša bongwadi bja Franz ka botlalo go lebeletšwe morero, go tla ba bohlokwa go laodiša tša bophelo bja gagwe ka boripana. Gottfried Franz o tsena sekolo polaseng ya Kalkbank ka ngwaga wa 1903. Ka ngwaga wa 1910 a ithuta dithuto tša mphato wa boselela sekolong se sephagamego sa Elsburg tikologong ya Polokwane. Ka ngwaga wa 1914 a phetha dithuto tša marematlou mo *Boys High School* ka Tshwane. O phethile dithuto tša *Bachelor of Arts (B.A)* ka ngwaga wa 1917 mola lengwalo la borutiši a le hweditše ka ngwaga wa 1918 mo “*Transvaalse Universiteitskollege*” yeo lehono e tsebjago ka la Yunibesithi ya Pretoria kua Tshwane. Ka boripana go ka thwe Franz, serutegi sa Mojeremane, o ithutile mono Afrika-Borwa, e sego ka Toitšhi, ka fao o na le boitemogelo bja bophelo bja Bapedi.

Gottfried o be a na le lerato le legolo la bongwadi. O ngwadile dipuku ka maleme a go fapana (Sepedi, Seisimane le Seafrikaanse). O ngwadile dipuku tše di latelago: *Thellenyane* (1938), *Maaberone* (1940), *Menate ya Sub-A* (1952), *Popopolelo le Tlotlontšu tša Sesotho sa Leboa* (1952) ye a e ngwadilego le T. P. Mathabathe, *Rabodutu* (1954), *Dillo* (1956), le *Modjadji* (1957) ka leleme la Sepedi. Gape o ngwadile gape dipuku tše: *Tau, the Chieftain's Son* (1929), *Makinda tales* (1936) le *The Art of Africa* (1958). O ngwadile le *Bantoestories uit die Transvaal* (1930), *Molosi, die wyse* (1943), *Moeder Poulin* (1946), *Mooi loop* (1950), *Kobus* (1956), *Masilo se oorwinning* (1957), *Verhale van Hananwa* (1965) le *Laaste Verhale* (1965) ka leleme la Seafrikaanse. O ngwadile gape le *Puku ea ho qala le Mmulakhora* (1952) ka leleme la Sesotho.

Go fapana le baromiwa bao, yena o ngwadile ka kudu ka merero ya bophelo bja batho (Bapedi) ba Afrika-Borwa. Ka go realo o be a na le tsebo ye e tseeneletšego ya bongwadi bja maphelo a batho bao a phetšego le bona (Bapedi).

Bjale ge go lebeletšwe mediro ya gagwe (ya ka godimo), go tlo lemogwa gore ga a ngwale ka merero ya setšo, eupša ya sebjalebja, bjalo ka thutapolelo le merero ye mengwe yeo e swanago le ya bogologolo. Yona taba yeo e bohlokwa ka kudu ka gobane e lemoša lebaka la gagwe la go se ngwale merero ya gagwe ka setšo eupša ka sebjalebja. Taba yeo ga e makatše wo kaalo ka gobane merero yeo ya setšo e ka mo fa mathata ka gobane e se Mopedi ka tswalo; setšo se nyalelane le polelo ya lebele. Ke ka fao a ikgethetšego go ngwala ka merero ye mengwe (yeo a e tsebago kutšwana) ye e sego ya lebana le bogologolo, e lego lenyalo la setšo sa Bapedi.

Ka morero wo wa setšo Franz o gatelela thulano ya lenyalo la setšo le la sebjalebja. O ka re o re sebjalebja se fenyā segologolo. Ka go realo go thwe Franz o gatelela bohlokwa bja phetogo ya setšo ge e lebane le lenyalo la sebjalebja. Ka tsela yeo go kgonthiwa gore Franz o hlohleletša bophelo bja Bapedi bjo bo fetogago le mabaka.

O tšwela pele go gatelela tokologo ya mosadi. Tokologo yeo e phagamiša maemo a mosadi bophelong bja sebjalebja ka go fediša kgopolo ya go re bophelo bja bogologolo bo na le mafase a mabedi a setšo, e lego lefase la monna (maemo a godimo) le lefase la mosadi (maemo a fase), fao monna a nogo fela a le ka godimo ga mosadi.

7.4.2. Ramaila

Ramaila o belegelwa lapeng la Bakriste ka gobane tatagwe, Nathaniel Pududu Ramaila, e be e le modiši wa phuthego ya Lutere ka Botšhabelo. Ramaila o ithutile dithuto tša praemari le tša ka morago ga praemari sekolong sa Tlhahlo ya Borutiši sa Botšhabelo go thoma ka ngwaga wa 1901 go fihla ka wa 1911. Ge e le dithuto tša borutiši le tša boebangedi tšona o di tsenetše ka nako e tee go tšwa go Sehlongwa sa Tlhahlo ya Borutiši le Boruti sa Botšhabelo go tloga ka ngwaga wa 1912 go fihla ka wa 1914. Ka 1915 Ramaila o thwetšwe bjalo ka morutiši sekolong sa Boromiwa sa Lutere ka Mashishing. Go tloga sekolong sa Mashishing, o išitšwe Rustenburg bjalo ka hlogo ya dikolo tše pedi tša Boromiwa tša Lutere ka Hermannsburg ka ngwaga wa 1918. Ka ngwaga wa 1920, a yo ba hlogo ya sekolo sa Boromiwa sa Lutere ka Saron, Phokeng. Ramaila e be e le setsebi sa thuto le moeletši wa maemo a godimo mererong ya go fapana ya leago. Taba yeo e dirile gore mešate, diputswa le badudi ka kakaretšo ba mo šomiše go ahlola melato le ditaba tše dingwe dikopanong tša bona. Ramaila e bile mohlomi wa mokgahlo wa borutiši wa go bitšwa “*Transvaal African Teachers Association*” yeo ge e kopafatšwa e bitšwago T.A.T.A

Ka ngwaga wa 1936, o ile a ya Brakpan, ka mešomo ya go ba hlogo sekolong sa setšhaba sa Thabong le wa bogolo bja kereke ya Lutere. O thušitše go kopanya dikolo tše pedi tša Brakpan, e lego sa praemari ya ka tlase le ya ka godimo tša Thabong ka ngwaga wa 1939. O rotše modiro a le sekolong seo sa Setšhaba sa Thabong ka ngwaga wa 1959. O rutile Thabong mengwaga ye 20. Ramaila o feditše mengwaga ye 44 e le morutiši.

Ka nako ya ge a le Brakpan, E. M. Ramaila o ile a ithutela dithuto tša boruti ka fase ga Ngaka P. E. Schwellnus. Ka 1944 o ile a hlomamišwa bjalo ka moruti ke Ngaka P. E. Schwellnus. Ge a seno hlomamišwa, o ile a ba moruti wa phuthego ya kereke ya Lutere ka

Brakpan, gape e bile hlogo ya sekolo sa Setšhaba sa Thabong. O rile go rola modiro ka 1959, a tšwela pele ka mošomo wa boruti.

Go tlogela ka ngwaga wa 1935, go ipontšhitše khuetšo ya baruti ba Makgowa le dingwalo tša bona, go bongwadi bja Sepedi. Ke ka fao ka ngwaga wa 1935 go tšweleditšwe kgatišo ya pele ye bohlokwa dingwalong tša Sepedi, e lego *Tša bophelo bja Moruti Abram Serote* (1935) ya go ngwalwa ke E.M. Ramaila. Kgatišo ye e hlola gore go thwe magareng ga bangwadi ba mathomo ba Sepedi, Ramaila a ka bonwa e le yena pulamadibogo dingwalong tša Sepedi ka gobane ke yena wa mathomo wa go ngwala dipuku tša dikanegelo tša go fapana: *Borwa bo a foka* (1929), *Ditaba tša "South Africa"* (1930), *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote* (1935), *Setlogo sa Batau* (1938), *Molomatsebe* (1951), *Tsakata* (1953), *Seriti sa Thabantsho* (1961) le *Taukobong* (1968).

Ge go lekolwa dingwalo tša Ramaila go lemogwa gore o ngwadile ka merero ya setšo (Setlogo sa Batau(1938) le Seriti sa Thabantsho(1961)) le sebjalebjae (*Borwa bo a foka*(1929), *Ditaba tša "South Africa"*(1930), *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote*(1935), *Molomatsebe*(1951), *Taukobong*(1968) le *Tsakata*(1953). Bontši bja palo ya dingwalo tša gagwe bo gatelela gore tema ya bongwadi, ye a e kgathilego, e lebane le dingwalo tša go nepiša sebjalebjae. Ke go re o ngwadile ka kudu ka sebjalebjae go feta setšo.

Bongwadi bja gagwe bo lemogega gabotse ge go balwa kgoboketšo ya dikanegelo tša *Molomatsebe* (1951) ('Swarang mong wa kuana'! le "Letšoba le le ponnego"). Merero ya dikanegelokopana tšeo e bolela morero o tee, e lego wa sebjalebjae: (a) bophelo bja go se loke bja ditoropong le (b) bophelo bja go loka bja magaeng bjo bo fapanago le bja go se loke bja ditoropong. O ka re Ramaila o thulanya merero ye mebedi yeo gomme a fetša ka go gatelela gore thuto ya sebjalebjae e feta ya bogologolo ka maatla ka gobane bophelo bja sebjalebjae bo pitimetša bja segologolo; ke ka fao Paulos Molefe a ilego a romela morwediagwe, Miriam magaeng ka nepo ya go mo phemiša bophelo bjo bobo bja ditoropong. Semaka ke go re le ge a godišeditšwe fao, o tlogela thuto ye botse yeo ya boitshwaro gomme a šala morago thutompe ya Makgoweng. Go realo go ra gore sebjalebjae se fenywa segologolo.

7.4.3. Rafapa

Rafapa o belegwe nagamagaeng ya Sandsloot. Nako ye telele ya bophelo bja gagwe, e bile gona fao magaeng. Tša bophelo bja sebjalebjae o hlakane le tšona a le dikolong. Ka lebaka leo bophelo bja setšo o bo nwele moro go akaretšwa le melao le ditlwaelo tša bjona.

O bone maipshino le mafokodi a bophelo bja setšo. Padi ya gagwe e lebane le mabofokodi a bophelo bja setšo.

Mo pading ye, mongwadi o lwa a lomantšhitše meno ka go thulana le melao ya setšo, nepo e le go laetša babadi mabofokodi goba kotsi ya bophelo bja setšo. O tšweletša kgatelelo ya bophelo bja setšo ge a ngwala kanegelo ye ya gagwe.

Tabakgolo ya Rafapa pading ya gagwe, ke go ruta batho ka kudu bao bophelo bja bona bo sa tlemeletšwego ka diketwane ka fase ga melao le ditlwaelo tša setšo (bogologolo) gore mmapelolo o ja serati, sekgethelwa ga a se rate. O hlaloša, lerato la mmakgonthe la go hloka mellwane la kgarebe, e leg Senoinoi le lesogana, e lego Kgaladi.

Go tšwela pele, mongwadi o sa kgala batswadi ba go swana le ba Senoinoi ka kakaretšo gore ba amogele bophelo bja sebjalebjae ka gobane mehla le mabaka di fetogile. Lenyalo la sebjalebjae le theilwe godimo ga lerato la mofsa. Mabaka ale a kgale a go re mofsa ga a na boikarabelo ditabeng tša lenyalo a ile le muši wa dikwekwele. Boipshino bja lenyalo bo laolwa ke kgetho ya bao ba amegago. Motho a ka se gapeletšwe go nyala goba go nyalwa ke yo mongwe. Ke ka lebaka leo Rafapa a rego maemo a motho ga a reke lenyalo.

Rafapa o tšweletša phetogo ya melao ya setšo gagolo ge e lebane le lenyalo ka go diriša moanegwa wa mosadi wa sebjalebjae, e lego Senoinoi. Go ya ka lenyalo la setšo lesogana goba lekgarebe ga le ikgethele molekani. Taba ye ya lenyalo magareng ga bana (ba baratani), ke boikgethelo bja batswadi. Ke ka fao go ka thwego, lenyalo magareng ga lesogana le lekgarebe le laolwa ke batswadi ka maikemišetšo a go tswalantšha malapa. Kamano yeo ya malapa e godišwa ke ge lesogana goba lekgarebe le šupetšwa go nyala goba go nyalwa ga malome goba ga rakgadi, dikgomo tša boela šakeng, go thibela tlhalano le bophelo bja tlhakahlakano. Ge e le morwa goba morwedi wa kgoši, yena o kgethelwa gantši motswala ka lapeng la bogoshi, e lego wa madi a bogoshi gore le yena e tle e be kgoši goba timamollo.

Senoinoi yena ke mofsa yo mongwadi a mo thulantšhago le melao ya setšo. O nyaka go ipona a nyalwa ke lesogana la pelo ya gagwe, Kgaladi. Le ge a kgalwa ka go otlwa ka moretlwa ka dinako tše a be a sepetše le Kgaladi, ba ile lešokeng, ka wa gagwe molomo o re go itiwa mmele, eupša e sego pelo ya gagwe ye a šetšego a e file moratiwa wa gagwe, Kgaladi.

Go ya ka polelo ye ya ka godimo, mongwadi o tšweletša Senoinoi e le motho wa go ba le lerato leo le tukago mollo. Rafapa o thulantšha Senoinoi le batswadi ba gagwe.

Batswadi ba gagwe ba lemogile gore morwedi wa bona o ngangabetše go ratana le lesogana la gagwe, Kgaladi, gomme ba loga maano a gore motswala wa gagwe, Dikutupu, a ba etele ka nepo ya go ba kwantšha. Ketelo yeo, go ya ka batswadi ba Senoinoi, e bohlokwa kudu ka gobane e tla ba tlemaganya ya ba monna le mosadi.

Le ge mmago Senoinoi a be a laela morwedi wa gagwe gore bobedi ba tla robala ka ngwakong o tee, taba yeo go Senoinoi e be e no ba ditšiebadimo fela, ka lebaka la gore mongwadi o tšweleditše Senoinoi, e le lekgarebe la go botegela lesogana la pelo ya lona ntle le pelaelo. Lekgarebe la go swana le Senoinoi le a hlokwa ka gobane ga le laolwe ke maemo a motho wa go swana le Dikutupu wa modiidi. Senoinoi bjalo ka mofsa wa selehono, o laolwa ke maikutlo a lerato la lehono.

Mongwadi o tšweletša Senoinoi e le motho yo a kgotleletšego mathata a lapa labo ka moka ge ba be ba nyaka go mo kgaoganya le lesogana la gagwe, Kgaladi. Kgotlelelo e tšweletšwa gape le ka tsela ya tlhologelo go Kgaladi mohlang ba arogantšwe. Rafapa o kgonne go tšweletša Senoinoi (bophelo bja sebjalebja) go fenywa batswadi ba gagwe (bophelo bja setšo).

Ge go rungwa ditaba tše go ka thwe, mongwadi o tšwelela e le moemedi wa bophelo bja sebjalebja. O bona setšo se na le kgatelelo ye e ka hlolalago motho mathata. Go feta mo Rafapa o nyatša setšo ka gore mafelelong, Senoinoi o ile a nyalwa ke lesogana la pelo ya gagwe.

7.5 THUMO

Go ka rungwa ka go re go hlopha dingwalo ka merero le gona go bohlokwa ka gobane go thuša go lemoša babadi gore dingwalo di ka ngwalwa ka ngwaga o tee (goba mengwaga ya go fapana), eupša tša se wele legorong le tee. Ka fao tlhopho ya go rarolla mathata ao e lebane le go hlopha dingwalo go ya ka morero, e sego go ya ka histori ya dingwalo. Ke ka fao go lemogwago gore le ge dingwalo tša bangwadi di ka hlopšha go ya ka dipaka, ga go nape go ka thwe ke tsela e nnoši ya go rarolla mathata a tlhopho.

Go šetše go hlalošitšwe mo matsenong a kgaolo ye gore papetšo e ama dintlha tše pedi, e lego go swana le go fapana. Ge phapano ye e se gona, papetšo ga e bohlokwa. Taba yeo e tiiša gore kgopolo ya phapano ke yona kgwekgwe ya papetšo. Le ge go le bjalo, go gateletšwe gape le kgopolo ya tshwano gore le yona ke ye bohlokwa ge go hlalošwa kgopolo ya papetšo. Ge le yona e sa hlokomelwe, papetšo e ka se phethagale ka tshwanelo.

Go šetše go hlalošitšwe phapano gare ga bongwadi bja dingwalo tše tša Sepedi ge di hlopšha. Taba ye nngwe gape ye bohlokwa ye e tšweletšwago ke kgaolo ye e lebane le kwano/tshwano ya bongwadi. Ge bongwadi bja bangwadi ba ba hlaotšwego nyakišišong ye bo lekolwa go lemogwa kwano ka tsela ye e latelago:

7.5.1. Bangwadi ba paka ya bogologolo:

Ntle le gore Schwellnus, Legodi le Matsepe ba ngwala ka morero o tee wa setšo, go ka tlaleletša ka go re boraro bja bona ba anega ka ditaba tša setšo tša go amana le bogoši: (a) histori ya Kgošikgolo Sekhukhune wa Pele (Schwellnus),

- (a) Kgoši Boase o tsošološa lapa la Ruthe (wa Moaba): Legodi le (c) Leilane o thulanya magoši (Lefehlo le Nthumule) :Matsepe

7.5.2. Bangwadi ba paka ya sebjalebja:

Le ge Ramaila a sa ngwale ka ditiragalo tša lenyalo la setšo dikanegelongkopana tšeo, eupša o tšweletša boitshwaro bja Miriam yo a go ikabela banna (o šitwa ke lenyalo: “Letšoba le le ponnego”). Ka lehlakoreng le lengwe Franz le Rafapa bona ba a kwana ka go laodiša ka ga lenyalo la setšo; e sego lenyalo la bogologolo fela, eupša lenyala la bafsa la go thibelwa ke batswadi ba bona. Gape bobedi bja bangwadi bao (Franz le Rafapa) bo gatelela tokologo ya mosadi (Franz: Maberone o ganetša phethagalo ya lenyalo la gagwe le Sekwala le Rafapa: O tšweletša Senoinoi (bophelo bja sebjalebja) a fenywa batswadi ba gagwe (bophelo bja setšo).

Go ka no kakaretša ka go re Franz le Rafapa ba tšwelela e le baemedi ba bophelo bja sebjalebja. Ba bona setšo se na le kgatelelo ye e ka hlolelago baratani mathata. Go feta fao ba fo nyatša setšo ka ge baratani ba sa amogele ditaelo tša batswadi ba bona tša go nyala/nyalwa fao ba (batswadi) ba ratago ntshe.

Ka go tswalela dikgoro tša kgaolo ye, go tlo gatelelwa gore bohlokwa bja papetšo ye, bo lebane le go thuša mmadi go lemoga phetogo ya bophelo bja Bapedi; go tlogela setšong sa bona go ya go sa Bodikela (merafo ye mengwe), e lego bophelo bja sebjalebja, go ya ka fao ditiragalo tšeo di thadilwego ka gona dingwalong tša Sepedi.

KGAOLO YA 8

8.1. THUMO

8.1.1. Matseno

Mo kgaolong ye go yo rungwa ditaba tše di hlalošitšwego mo nyakišišong ye ka go di akaretša ka go di nepiša le dikgaolo ka moka.

8.1.2. Kgaolo ya Pele

Nyakišišo e lebane le phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi. Taba yeo e bohlokwa ka lebaka la gore bangwadi ba Bapedi (Ramaila, Rafapa, bjalobjalo) ba fetotše setšo sa bona gomme ba šala morago ditšo tša ba bangwe. Baromiwa ba bile le khuetšo ye kgolo bongwading bja setšo, gagologolo bja Bapedi. Le ge e le gore nyakišiši e amogela gore banyakišiši ba go fapafapana ba hlalošitše, gagolo phetogo ya setšo, nyakišišo yeo ya bona e bonwa bjalo ka kgato ya bobedi ya bothata mo nyakišišong ye. Bobedi teori ya Maksisimo le dithuto tše dingwe tša setšo di tlo bontšha ka fao phetogo ya setšo e phethagatšwago ka gona mo tshepedišong ya bongwadi go ya ka fao bo hlalošwago ka gona dingwalong tša Sepedi.

Maikemišetšo a nyakišišo ye a tlo bonwa bjalo ka maitekelo a go tsoma ditsela tšeo dingwalo tša Sepedi di tšweletšago phetogo ya setšo le nako yeo dipuku tša paka yeo di ngwadilwego ka yona. Go phethagatša maikemišetšo ao, go bohlokwa go ithuta dingwalo tša Sepedi tša bogologolo le tša sebjalebja le tša go tloga ka tša baruti ba boromiwa ba Makgowa go fihlela ka tša bangwadi ba paka ya sebjalebja.

Maikemišetšo a a ka phethagatšwa gabotse ge sengwalo se se ka arolwa ka (a) paka ya bangwadi ba mathomo (Makgowa), (b) paka ya baruti ba Bapedi (ba bogologolo) le (c) paka ya bangwadi ba sebjalebja. Baskaseki ba peleng ba gatelela gore bangwadi ba kgale ba hueditše ba sebjalebja bongwading bja Sepedi. Bothata ke gore Matsepe (mongwadi wa sebjalebja, wa go ithuta go ngwala ka Ramaila) o ngwadile dingwalo tša bogologolo/setšo, mola Ramaila (mongwadi wa mathomo wa go ngwala dingwalo tša Sepedi) a ngwadile ka merero ya sebjalebja (sa mehleng yeo, go akaretšwa le Sekriste), e sego ya bogologolo/setšo go ya ka fao go letetšwego ka gona. Therešo ke gore, ka tshwanelo, Ramaila o be a swanetše go ngwala ka merero ya bogologolo, gomme Matsepe a ngwale ka (merero) ya sehono. Yona taba yeo le yona e tlo tanya šedi ya nyakišišo ye.

Le ge go le bjalo, se bohlokwa se se gatelelwago ke nyakišišo ye, ke phetogo/khuetšo ge e bapetšwa dingwalong tša Sepedi tša bogologolo le tša sebjalebjaale go lebeletšwe peakanyo ya ditiragalo tša diteng (setšo) le tša thulaganyo (tše di sekametšego gagolo dingwalong tša Bodikela, go swana le tša botseka le tša lerato), gagologolo ge go lebeletwa papetšo ya diteng le thulaganyo ya dingwalo tše go hlatha phetogo ye bjalo dingwalong tša Sepedi.

Mo go tekolo ya dingwalo go šetše go bontšhitšwe gore banyakišiši ba peleng ga se ba fatišiša phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi. Le ge mo le mola dinyakišišo tše tša bona di kgwathakgwathile khuetšo, gagolo ya Matsepe go bangwadi ba bangwe ba Sepedi, eupša ga di bolele ka botlalo seo phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi e se emelago le gore e ama bjang tšwetšopele ya dingwalo tše. Taba yeo e bohlokwa, le ge basekaseki bao ba peleng o ka re ga ba bone bohlokwa bja yona, ka gobane go bohlokwahlokwa go lemoga gore bangwadi ba dipuku ba mathomo ba amilwe bjang ke merero ya paka yeo ge go bapetšwa le bangwadi ba sebjalebjaale malebana le merero yeo ba ngwalago ka yona lehono.

Ka tsela yeo lengwalonyakišišo le, le bohlokwa ka gobane le thuša go tšweletša tshedimošo ye bohlokwa ye e lebanego le phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi, ya go hlagišwa ka tsela ya go bapetša dingwalo tša maloba le tša lehono gore go tle go lemogwe ge go le kgolo (gagologolo khuetšo ya merero ya merafe ye mengwe) dingwalong tša Sepedi

Kgaolo ye e rumilwe ka go hlaloša dikgopolo tše bohlokwa tše di theilego nyakišišo ye e lego setšo le phetogo ya setšo. Tlhalošo ya dikarolwana tše tša sengwalo di bohlokwa ka lebaka la gore ga go na ka tsela yeo go ka bolelwago ka nyakišišo ye go sa bolelwe ka tšona.

8.1.3. Kgaolo ya Bobedi

Kgaolo ye e gateletše mokgwa wa khwalithethifi bjalo ka wo o nepišago dinyakwa ka moka tša nyakišišo ye. Mokgweng wo go kgethilwe mekgwanyakišišo ye mengwe ye meraro, e lego go hlaloša, go hlatholla le go bapetša dikgopolo tše bohlokwa tša nyakišišo ka nepo ya go kgontšha mmadi go kwešiša phetogo ya setšo mererong ya dingwalo tša Sepedi.

Godimo ga moo go hlalošitšwe gape le teori ya Bomaksisimo bjalo ka yeo medu ya yona e epetšwego ka gare ga politiki, *aetiološi*, ekonomi, leago le botsogelano tše nyakišišo e itshamilego ka tšona, tše ka tšona phetogo ya setšo dingwalong e tlogo kwešišega

gabonolo. Bohlokwa bja teori ye ya Bomaksisimo bo lebane le go amanywa mešomo ya mmadi le mongwadi, ka gobane mmadi o kgona go bona tšeo mongwadi a sego a di lemoga ge a ngwala.

Go iša pele go boletšwe gape le ka bohlokwa bja teori ya mokgwanyakišišo wa sebjalebja yeo e nepišago phetogo ya nako ye e itšego go akaretšwa le boitemogelo bjo bofsa gape le mehla ye mefsa ya bophelo tša go hlolwa ke merero ya sebjalebja ye go etša diintasteri le theknolotši.

Teori ye nngwe gape ye bohlokwa nyakišišong ye ke ya mokgatlosebjalebja yeo e hlomilwego kua Bodikela go ya mafelelong a ngwagakgolo wa lesomenyane ka nepo ya go tlogela mokgwa wa bogologolo wa go ngwala dingwalo gomme gwa tla ka mokgwa wo mofsa wa bokgabo dingwalong.

Go hlalošitšwe gape le teori ya mokgwanyakišišo wa Bokriste ya go lebana le khuetšo go bongwadi bja lehono. Ke ka fao Mojalefa (1995: 1) a gatelelago gore bongwadi bja Sepedi (Ramaila le Legodi, le ge e le Phala) bo hueditšwe ke baruti ba boromiwa ge ba ngwala dingwalo tša bona tša mathomo.

Teori ye nngwe ya mafelelo e gateletšwego kgaolong ye ke ya tllhabologo yeo e dirišwago go hlaloša tshepedišo ya tllhabologo ya setšhaba, go hlokomela mabaka a ka gare ga naga a go hlola diphetogo, go laetša diphetogo tša leago, go fetola ditiragalo le dibopego tša setšo le go rotoša ditheknolotši tše mpsha.

8.1.4. Kgaolo ya Boraro

Sengwalo sa bogologolo se kgatha tema ye bohlokwa phetogong ya setšo dingwalong tša Sepedi ka lebaka la gore sengwalo se kgona go utollela basekaseki ditiragalo ka mokgwa wa go boledišana. Ka poledišano batho ba kgona go tseba ditiragalo tša bogologolo le go fetoga ga tšona. Ge mofatišiši a ka se hwetše ditaba go tšwa go baboledi, e ka ba bao ba mmotšago tšona goba bao a kwago ge ba di anega, a ka se lemoge phetogo yeo e thekgwago ke Baswana ge ba re letšatši le lengwe le le lengwe le na le tša lona.

Ge basekaseki ba boledišane ka tšona ditaba tšeo, ba fetolela ditiragalo tšeo sengwalong sa sebjalebja ka go di ngwala. Ditiragalo tšeo tša diteng tša napa tša logagantšhwa go ba kgopa e tee ka sererwa. Direrwa tša diteng di na le mohola phatišišong ye ka labaka la gore di hlahla mofatišiši go hwetša phetogo ya setšo. Ka fao mongwadi a napa a rulaganya ditiragalo tša gagwe ka go di beakanya ka tatelano ya maikemišetšo a go

tšweletša morero wa gagwe go babadi malebana le sengwalo seo sa gagwe. Merero ya thulaganyo ya dingwalo tšeo e tlo thuša mofatišiši go lekola phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

Tlhalošo ya sengwalo le dikarolo tša sona, e lego matlalo a sengwalo: diteng, thulaganyo le mongwalelo le mehuta ya mebedi ya sengwalo sa bogologolo (bomolomo) le sa sebjalebja (sa go ngwalwa) di bohlokwa ka lebaka la gore di lebane le go rarolla mathata ao a tšweletšwago ke phetogo ya setšo dingwalong tša Sepedi.

Histori le yona e bohlokwa ge go yo lekolwa ka fao phetogo/khuetšo ya setšo dingwalong e rotošitšwego ka gona go hlokometšwe sebopego sa sengwalo gagologolo lehlakore le le nepišago kgopolo ya thulaganyo (merero) (le ge e le ya diteng (direrwa)) ge go lekolwa phetogo ya setšo ya dingwalo. Ka fao go bohlokwa go lekola gape le kgolo le tlabollo ya dingwalo go lebeletšwe diteng le thulaganyo ka ge matlalo ao a yo nepiša phetogo ya setšo dingwalong (tša Sepedi).

Ge karolo ya kgolo le tlabologo ya diteng e sekasekwa, go šeditšwe phetogo ya dingwalo, go hlokomelwa dikokwane tše di rilego tša thulaganyo ya ditiragalo ka go di nepiša le bafatišiši ba Maisimane le Maamerika go akaretšwa le Bapedi. Bafatišiši bao ba lemogile gore dikokwane tšeo ke politiki, leago le histori. Maisimane le Bapedi ba tlaleleditše ka kokwane ya setšo. Le ge go le bjalo ge e le bafatišiši ba dingwalo tša Sepedi bona ba šeditše phetogo ya dingwalo ba hlokometše direrwa tša setšo gape le tša sebjalebja bjalo ka dikokwanekgolo.

Go ka rungwa ka go re kgaolo ye e lekotše phetogo ya setšo dingwalong tša Maisimane le Maamerika go ya ka fao e ka hlalošwago ka gona dingwalong tša Sepedi lehono. Taba yeo e bohlokwa nyakišišong ye ka lebaka la gore e tšweletša ka fao bangwadi ba Bapedi ba ka bego ba fetotše bophelo (setšo) bja bona ge bo bapetšwa le bja bogologolo lehono. Ka go realo kgaolo ye e gatelela ka fao bangwadi ba Bapedi ba ka bego ba tlogetše setšo sa bona gomme ba šala morago ditšo tša ba bangwe – ba Bodikela. Ke ka wona mokgwa woo go ka tiišwago gore Boromiwa bo kgathile tema ye bohlokwahlokwa mo khuetšong ya bongwadi (maphelo) bja Bapedi bja go fetolela segologolo go sebjalebja.

8.1.6. Kgaolo ya Bone

Nepokgolo ya kgaolo ye ke go tsinkela tema ye e kgathilwego ke bangwadi ba baruti ba Matoitšhi gammogo le balatedi ba bona ba Kereke ya Lutere ya Berlin, gagologolo go nepišwa mediro ya Moruti Paul Erdmann Schwellnus le Radithuto Gottfried Heinrich

Franz mo motheong wa dingwalo tša Sepedi ka maikemišetšo a go fetolela maphelo a Bapedi a bogologolo bophelong bja sebjalebja.

Go lemogilwe gore morero wa Schwellnus, ge a ngwala kanegelo ye ya histori o theilwe godimo ga go fetolela maphelo a Bapedi go tšwa segologolong go ya bophelong bja sebjalebja. Bjalo ka ge e be e le moruti wa kereke ya Lutere, taba yeo ga e makatše ka gobane e nyalelana le maikemišetšomagolo a boromiwa, e lego go fetola maphelo a batho gore e be basokologi ba Kriste le gore ba rutege/hlabologe. Thuto yeo e tšweletše setšhabeng sa Bapedi ka ditsela tša go fapana, e lego (a) thuto ya Bibeletse, dikopelo (difela) le thuto ya ka sekolong go akaretšwa le bongwadi bja dipuku. Ka sengwalo se sa *Padisho III*, Schwellnus o gatelela kudu thuto ya bongwadi ye e lebanego le go balwa le go ngwalwa ga histori ya setšhaba sa Bapedi.

Go ka thwe ka sengwalo se, o rato tliša tlhabologo ya bongwadi le gona go lota bohwa bja setšhaba sa Bapedi – rutang bana ditaolo le se ye natšo Badimong.

Go ka fo akaretšwa ka go hlaloša gore ke ka lebaka la eng Schwellnus, e re e le moruti wa thuto ya Kriste a ngwala ka ditaba tša setšo tšeo di sa nošanego a mokgako (thulanago) le Sekriste? Taba yeo ga e makatše ka gobane boSchwellnus (baruti ba baromiwa) ba lailwe tsebe go kwa (ke bagolo ba bona ba Kereke ya Lutere ya Berlin kua Toitšhi) gore, gore ba tle ba kgone go fihliša molaetša wa Bibeletse ditšhabeng tša Babaso (go akaretšwa le Bapedi) ka katlego, ba swanetše go ithuta setšo le polelo ya batho bao. Ke lona lebaka le legolo la Schwellnus la go mo hlohleletša go ngwala ka ditiragalo tša setšo gore molaetša wa gagwe o tle o amogelwe gabonolo ke Bapedi.

Go yo rungwa ka go hlokomedišiša bohlokwa bja Schwellnus le Franz mo nyakišišong ye. Ge go balwa dipuku tše pedi tša Schwellnus tše di kgethetšwego paka ye, e lego *Padisho III* le *Padisho IV* go lemogwa gore mongwadi o ruta babadi ba gagwe ka ga merero ye mebedi ye bohlokwa, e lego go lota histori (*Padisho III*) le setšo (*Padisho IV*) tša setšhaba sa Bapedi. Ka morero wa bohlokwa bja histori, o gatelela gore bophelo bja setšhaba se sengwe le se sengwe bo theilwe godimo ga histori bjalo ka bohwa bja sona. Mola ka lehlakoreng le lengwe a kgonthiša gape gore setšo le sona ke bohwa bja setšhaba se sengwe le se sengwe. O ka re o re bobedi histori le setšo ke dikokwane tša bophelo bja Bapedi.

Ka ditiragatšo tše pedi tše *Maaberone*(1940) le *Modjadji*(1957), Franz o tšweletša merero/molaetša ye mebedi ya go fapana, e lego (a) bohlokwa bja sebjalebja, bja go nepiša tokologo ya mosadi (ge go balwa *Maaberone* 1940), le (b) mohola wa setšo, wa go

lebana le go neša pula le pušo ya mosadi (ge go balwa *Modjadji 1957*). O tšweletša dikgopolo tše pedi tše mo maphelong a Balobedu le go setšhaba sa Bapedi ka kakaretšo gore bobedi (dikgopolo tše) bo amogelwe e le tše bohlokwa bophelong bja lehono le bja segologolo. Ke go re Bapedi ba swanetše go hlompha le go lota setšo mola gape, ka lehlakoreng le lengwe, ba swanetše go fetoga le mabaka ka gobane bophelo ga se bo eme felo gotee; ke leotwana, bo a dikologa. Ke go re sebjalebja se tšile go phela le bona; ka go realo se fenyā segologolo – bophelo bja lehono go ya pele ke bja sebjalebja.

Ka wona mokgwa woo nyakišišo ye e bolela gore ge go lekodišišwa merero ya Schwellnus le Franz go lemogwa gore bobedi bangwadi ba ba gatelela bohlokwa bja setšo seo se swanetšego go fetoga le mabaka ao batho ba phelago go ona a sebjalebja.

8.1.7. Kgaolo ya Bohlano

Go tloga ka ngwaga wa 1935, go thomile go ipontšha khuetšo ya baruti ba Makgowa le dingwalo tša bona, go bangwadi ba Sepedi. Ka ngwaga wa 1935 go tšweleditšwe dikgatišo tše pedi tše bohlokwa dingwalong tša Sepedi, e lego dipuku tša E. M. Ramaila, ya *Tša bophelo bja Moruti Abram Serote* le puku ya diretotumišo ya D. M. Phala ya go bitšwa *Kxomo 'a thswa*. Magareng ga bangwadi bao ba Sepedi, Ramaila a ka bonwa e le yena pulamadibogo dingwalong/dikanegelong tša Sepedi ka gobane ke yena wa mathomo wa go ngwala dipuku tša dikanegelo tša go fapana.

Mo go dingwalo tšeo di boletšwego ka godimo, nyakišišo mo kgaolong ye, e yo nepiša dingwalo tša Ramaila le Legodi go emela bao ba bangwe. Bjale ge, mo go dikanegelokopana tša *Molomatsebe* (1951) go tšeo E. M. Ramaila a di ngwadilego, nyakišišo e tlo nepiša kanegelokopana ya *Swarang mong wa kuane ye!* le ya *Letšoba le le ponnego* ka nepo ya go lemoga phetogo ya bophelo bja Bapedi ge ba be ba phela makheišeneng.

Go lemogwa gore Ramaila o diriša dithekniki tše di itšego go sola bophelo bja ditoropong bjoo bo nago le khuetšo ye mpe, gagolo bophelong bja bafsa go sa kgathelege gore ba godišitšwe bjang (ka Sekriste), kae (ka kerekeng). O ka re ka go realo, Ramaila o re bophelo bja sebjalebja bo pitimetša bja segologolo; ke ka fao a bilego a romela morwediagwe Miriam magaeng ka nepo ya go mo phemiša bophelo bjo bobo bja ditoropong. Semaka ke go re le ge a godišeditšwe fao, o tlogela thuto ye botse yeo ya boitshwaro gomme a šala morago thutompe ya Makgoweng. Go realo go ra gore sebjalebja se fenyā segologolo.

Ka lehlakoreng le lengwe Legodi o diriša dikokwane tše pedi tša thulaganyo ya ditiragalo mo padinyaneng ya gagwe, e lego (a) lebitla la mosadi ke bogadi le (b) go hlompha le go

lota melao ya setšo. Ditiragalo tša dikokwane tšeo di rulagantšwe ka dithekniki tše di itšego tša thulaganyo go godiša molaetša wa kanegelo ye, e lego bohlokwa bja setšo gagologolo ge go nepišwa merero ya lenyalo la setšo sa Bajuda.

Ge kgaolo ye e hlalošwa go gateletšwe phetogo ya leago maphelong a Bapedi. Phetogo yeo e bontšhitšwe ka go sekaseka dikanegelokopana tše pedi tša Ramaila, e lego „Swara mong wa kuane ye!“ le „Letšoba le le ponnego“ tša go tšwa go *Molomatsebe* (1951) le (b) padinyana ya Legodi ya go bitšwa *Ruthe wa Moaba* ya go ngwalwa ka 1938.

Ramaila o ngwala ka ditaba tša sebjalebja sa bogologolo; ke go re nakong ya ge Baromiwa ba Matoitšhi a Berlin ba kopana le Bapedi la mathomo mo ditaseng tša kereke ya Lutere bjalo ka Botšhabelo, gape le khuetšo ya tikologo ya Makgoweng (Brakpan le Rustenburg) fao a bego a ruta bjalo ka morutiši le moruti. Eupša Legodi, le ge a phetše tikologong ya go swana le ya Ramaila, yena o fo ngwala ka ga ditiragalo tša bogologolo (bophelo bja magaeng). Ka go realo bangwadi ba babedi ba ba a fapana mo thulaganyong ya ditaba tša dingwalo tša bona. Ke go re, ka dingwalo tšeo go lemogwa phetogo: Ramaila o fetogela sebjalebjaleng le go se fetoge: Legodi yena ga a fetoge (o sa no ngwala ka ditaba tša bogologolo le ge a phela tikologong ya sebjalebja). Phapano yeo e hlalošwa ka botlalo mo kgaolong ya bošupa.

8.1.8. Kgaolo ya Boselela

Groenewald (1983) le Serudu (1985) le (1993) ba hlopha dingwalo tša Sepedi go ya ka mengwaga ya tšona ya kgatišo le phatlalatšo; ke go re ke mokgwa wa tlhopho go ya ka histori. Tlhopho yeo e lebanywa le dipaka tše di rilego. Matsepe o tšwelela mo pakeng ya 1960 - 1982 gomme bokgoni bja gagwe ga bo lekanywe. O bile le khuetšo ye kgolo go bangwadi ba bantši ba ka morago ga gagwe bao ba lekilego go mo etša mabapi le diteng, thulaganyo le mongwalelo, dingwalong tša bona.

Mo tlhophong ya gagwe Groenewald (*ibid*) o fo lebanya bangwadi bao ba ka morago ga Matsepe bjalo ka Rafapa le ba bangwe le mengwaga yeo ya paka ye e boletšwego ka godimo. Ka tsela yeo mo kgaolong ye go nepišwa nyakišišo le mediro ya Matsepe, ka go tsopola padi ya *Megokgo ya Bjoko* (1968) le ya Rafapa ka go katsola padi ya go bitšwa *Leratosello* (1978).

Morero wa padi ya *Meokgo ya Bjoko* (1968) o lebane le kgegeo ye e godišago bohlokwa bja setšo maphelong a Bapedi. Ka go realo kgegeo yeo e lebane le morero wa bogologolo, e lego bohlokwa bja tlhopho le go lota merero ya setšo, tša go lebana le

bogoši, bongaka le kalafo ya setšo, bjaloobjalo. Go ya ka setšo dithulano tša ka lapeng tše di amanago le monna le mosadi, ke sephiri sa bona. Mo pading ye mongwadi o tšweletša mokgwa o šele wa go šogana le mathata a lapa. Se se lemogwa ge mongwadi a phatlalatša dithulano tša lapa la Leilane, tša šala di bogelwa ke dimpša. Mohlatša, ka morago ga go itiwa ke monna wa gagwe, o tšwa ka lapeng a kata bjalo ka pere ya mokato, a ya mokgotheng moo a bogelwago ke bohle. Ka go realo Matsepe o ka re o gegea setšo ka gobane mathata a mohuta woo ga a rarollwe ka tsela yeo ya setšo. O diriša thulaganyo ye bjalo ya ditiragalo tša setšo go godiša mafokodi a motho wa bogologolo ka nepo ya go tšwetša pele morero wa gagwe wa go thulanya magoši (setšhaba) go fihlelela dinepo tša bohwirihwiri (bja Leilane).

Rafapa o ngwala ka morero wa go lebana le khuetšo ye maatla ya Thutasebjalebjae godimo ga Thutasetšo. O laetša ka fao lerato la barati ba bafsa (Kgaladi le Senoinoi) le katago/fenyago tshepedišo ya melao ya lenyalo ya bogologolo ya batswadi ba bona. Batswadi ba bona ba lekile ka mešogofela go ganetša lenyalo la bona go se phethagale, eupša ga se ba atlege morerong woo. Mola ka lehlakoreng le lengwe, bana ba bona, bona ba dirišetše khuetšo ya tshepedišo ya melao ya sebjalebjae go phegelela dikanong tša bona tša lenyalo (go ya ka sebjalebjae) tšeo mafelelong di phethagetšego.

Ka morero wa mohuta wo, Rafapa, o rato lemoša mmadi gore lerato ga le na mollwane wa go lebana le maemo a motho (kgoši goba molata). Ke go re lerato le kgona go šwahla mapheko a go le šitiša gomme mafelelong baratani ba aga motse. Ke ka fao setšo, ge se bona go le mathata a mohuta wo, se sa tiišego molala: ngwana llela nakana mokhure sehlang le mo nee a letše. Ke mo Kgaladi le Senoinoi, ka katlego, ba letšago nakana yela ba bego ba llela ka lebaka la khuetšo ya tshepedišo ya melao ya sebjalebjae. Mongwadi o hlaloša gore batswadi ba bogologolo (melao ya setšo) ba swanetše go amogela tokologo ya lenyalo baneng ba bona. Ka yona tsela yeo, go ka thwe Rafapa o gatelela phetogo maphelong a batho: sebjalebjae se tlišetše diphetogo maphelong a Bapedi.

Kgaolo ye e hlaloša dingwalo tša bangwadi ba babedi, Matsepe le Rafapa, ka fao ba ngwadilego ka gona merero ye mebedi ya setšo le sebjalebjae. Le ge bangwadi bao ba ngwadile ka paka (histori) ya go swana, ga ba ngwale ka merero ya go swana – ba ngwala ka merero ya go fapana yeo ya setšo le sebjalebjae. Go be go letetšwe gore ka gore ba ngwala ka paka ya go swana ya histori, ba swanetše go ngwala ka merero ya go swana, e sego ya go fapana. Taba yeo e tiiša gore le ge bangwadi ba ka ngwala ka paka ya go swana ba ka no se ngwale ka merero ya go swana.

Go ya ka tlhalošo ya ka godimo go šetše go boletšwe gore Matsepe o ngwadile ka morero wa setšo ka go laodiša ditiragalo tša setšo tša go lebana le ditabatabana tša go fapafapana tša bogologolo. Ditiragalo tšeo tša bogologolo di mo thušitše go tšweletša moreromogolo wa gagwe ka tsela ya thulaganyo ya dithekniki tše di fapafapanego tša go godiša bohlokwa bja molaetša wa gagwe. Morero wo wa Matsepe ga o bontšhe phetogo ya bophelo: baanegwa bao ba Matsepe ke batho ba bogologolo – ga ba fetoge.

Ka lehlakoreng le lengwe, go lemogilwe gape gore Rafapa yena, le ge a be a ngwala nakong ya boMatsepe, o dirišitše morero wa sebjalebjae go kgalemela tshepedišo ya melao ya setšo ka go šomiša sebetša sa lenyalo. O re lenyalo ga le na mollwane go sa hlokomelwe maemo a motho. Ka go realo o gatelela tokologo ya lenyalo la baratani ba bafsa. Ka go rulaganya ditaba ka mokgwa woo, Rafapa o gatelela phetogo maphelong a batho (Bapedi). O ka re o re bophelo ga se bo eme felo gotee, ke leotwana bo dikologo le mabaka a sebjalebjae.

8.1.9. Kgaolo ya Bošupa

Kgaolo ye e hlaloša papetšo ya bangwadi ba go emela setšo le sebjalebjae. Maikemišetšo a yona ga se go bapetša bangwadi bao eupša go hlopha dingwalo tša bona go ya ka histori goba mengwaga ya kgatišo. Ge ditlhalošo bangwadi bao di lekodišišwa ka tsenelelo, go lemogwa phapano ye e rotogago ka magetla, ye e lebanego le thulaganyo ya merero ya setšo le ya sebjalebjae ka gare ga dingwalo tša bona, go sa kgathalege gore bangwadi ba ngwalela paka efe (ya bogologolo goba ya sebjalebjae). Ke go re tlhopho ya dingwalo tša bona ga e laolwe ke merero ya bona, eupša e laolwa ke histori/mengwaga fela. Taba yeo e bolelwa ka botlalo mo kgaolong ye.

Ge go bapetšwa bangwadi bao, go yo lebeledišwa thulaganyo ya merero ya bona ka ge e le motheo wa tlhopho go ya ka morero, e sego go ya ka paka ya histori. Bjale ge, ge go lekolwa merero a bangwadi bao, go lemogwa gore le ge ba ka hlopšha go ya ka dipaka/mengwaga, e lego paka ya baruti ba Makgowa, paka ya baruti ba Bapedi le paka ya bangwadi ba sebjalebjae, go lemogwa phapano. Ke go re tlhopho ya mohuta woo e na le mathata a a lebanego le tlhopho ya mmakgonthe ya dingwalo. Seo se tiiša gore ka gare ga paka yeo go na le bangwadi bao ba ngwalago ka merero ya go fapana (ka gare ga paka e tee). Ke go re ka gare ga paka e tee go ngwalwa ka setšo le sebjalebjae.

Go rarolla mathata a mohuta wo, nyakišišo e fapantšha merero (ya setšo le sebjalebjae) go ya ka mediro ya bangwadi bao, go sa hlokomelwe gore ba ngwaleletše

paka efe gore go tle go lemogwe gape bohlokwa bja tlhopho ya go ya ka merero. Bjale go hlokomedišišwa tlhopho go ya ka morero go nepišwa dipaka tšeo, go lemogwa gore go na le dihlopha tše pedi tša bangwadi go tšwa tlhophong ye nngwe le ye nngwe.

Mo tlhophong ya paka ya baruti ba Makgowa, go lemogwa gore Schwellnus o ngwala ka morero wa setšo, mola ka lehlakoreng le lengwe Franz yena a ngwala ka morero wa sebjalebja. Go lemogwa gape gore le mo tlhophong ya baruti ba Bapedi go bjalo, Legodi o ngwala ka morero wa bogologolo mola Ramaila a ngwala ka wa sebjalebja. Le ge go lebeledišiša gape le mo tlhophong ya bangwadi ba sebjalebja, go sa le ka yona tsela yeo, Matsepe o ngwala ka morero wa setšo mola Rafapa yena a ngwala ka wa sebjalebja.

Go be go letetšwe gore ka gore Matsepe o ngwadile morago ga Ramaila, yoo a ngwadilego ka sebjalebja, le yena o tlo ngwala bjalo. Matsepe o fapana le tsela yeo ya bongwadi bja sebjalebja, gomme a kgetha go ngwala ka mokgwa wa bogologolo (ditaba tšeo a di tsebago gabotse), ka gobane o re o ngwalela go kgahla babadi. Ke go re o ngwala ka merero yeo e kgahlago babadi yeo e lebanego le bogologolo ka gobane babadi ba gagwe ba tlo kgahlwa ke ditaba tša mohuta woo tša setšo ka ge ba di tseba go feta tšeo tše dingwe.

Franz, Ramaila le Rafapa ba ngwadile dingwalo tša bona go ya ka melaetša/merero ya sebjalebja, mola mengwaga ya dingwalo tša bona e fapana ka kudu. Ke go re go na le sekgoba se segolo magareng ga mengwaga ye bangwadi ba ba ngwadilego ka yona; yona taba ye e ka hlolago bothata ge tlhopho e ka nepišwa go ya ka dipaka fela.

Go ka thwe go hlopha dingwalo ka merero le gona go bohlokwa ka gobane go thuša go lemoša babadi gore dingwalo di ka ngwalwa ka ngwaga o tee (goba mengwaga ya go fapana), eupša tša se wele legorong le tee. Ka fao tlhopho ya go rarolla mathata ao e lebane le go hlopha dingwalo go ya ka morero, e sego go ya ka histori ya dingwalo. Ke ka fao go lemogwago gore le ge dingwalo tša bangwadi di ka hlopšha go ya ka dipaka, ga go nape go ka thwe ke tsela e nnoši ya go rarolla mathata a tlhopho.

Taba ye nngwe gape ye bohlokwa ye e tšweletšwago ke kgaolo ye e lebane le kwano/tshwano ya bongwadi. Ge bongwadi bja bangwadi ba ba hlaotšwego nyakišišong ye bo lekolwa go lemogwa kwano ka tsela ye e latelago :Franz le Rafapa ba tšwelela e le baemedi ba bophelo bja sebjalebja. Ba bona setšo se na le kgatelelo ye e ka hlolago baratani mathata. Go feta fao ba fo nyatša setšo ka ge baratani ba sa amogele ditaello tša batswadi ba bona tša go nyala/nyalwa fao ba (batswadi) ba ratago ntshe.

Ka go tswalela dikgoro tša kgaolo ye, go gatelelwa gore bohlokwa bja papetšo ye, bo lebane le go thuša mmadi go lemoga phetogo ya bophelo bja Bapedi; go tlogela setšong sa bona go ya go sa Bodikela (merafe ye mengwe), e lego bophelo bja sebjalebja, go ya ka fao ditiragalo tšeo di thadilwego ka gona dingwalong tša Sepedi.

9. METHOPO

1. Abrams, M. H. 1985. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Harcourt Brace.
2. Abrams, M.H. 1988. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Rinehart & Winston.
3. Abrams, M.H. 1993. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Rinehart & Winston.
4. Abrams, M. H. 2008. *A glossary of Literary Terms*. New York: Cornell University.
5. Abrams, M. H. 2009. *A Glossary of Literary Terms*. New York: Harcourt Brace.
6. Adorno, T. W. 1967. *Prisms*. London: Neville Spearman.
7. Althusser, L. 1971. *Linin and Phillosophy and Other essays*. (trans. By Ben Brewster). London: Verso.
8. Ashe, A. 1979. *The Art of Writing*. London: A Howard Wyndham Co.
9. Attwell, D. 2005. *Rewriting Modernity: Studies in Black South African Literary History*. Pietermaritzburg: University of Kwazulu- Natal Press.
10. Backson, B. 1972. *Mid and Far East Literature*. London: Marrywood University.
11. Beckson, K. & Ganz, A. 1989. *Literary Terms: A Dictionary*. New York: The Noonday Press
12. Bakhtin, M. 1973. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. (Trns. By R. W. Rotsel). Austen: University of Texas.
13. Bal, M. 1980. *Narratology: Introduction to the theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
14. Baldick, C. 1990. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford University Press.
15. Benjamin. W. C. 1973. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Austin: University of Texas.
16. Bennett, J.W. & Turner, M.M. 1948. *Social Life Structure and Function: An General Sociology*. New York: Knopf.
17. Beye, C.R. 1982. *Epic and Romance in the Argonautica of Appollonium*. Carbondale and Edwardsville: South Illinois University Press.
18. Booth, W. C. 1961. *Rhetorie of Fiction*. Chicago: University of Chicago.

19. Boshego, P.L. 1998. J.R.L. Rafapa: An Exploration of his Novels. D.Litt Thesis. Pretoria: University of South Africa.
20. Brecht, B. 1989. *Modern Literature*. Germany: Frankfurt.
21. Brown, C.F. 1966. Introduction to Metrics: The Theory of Verses. London: Mountain and Co.
22. Bryant, D. & Peck, D.L. 2007. *21st Century Sociology: A Reference Handbook*, Volume 1. London: Sage.
23. Bühler, K. 1934. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena: Gustav Fisher.
24. Burgess, A. 1985. *English Literature*. Hongkong: Longman Group Pe Ltd.
25. Cecil, D. 1965. *The Oxford book of Christian Verse*. London: Oxford University Press.
26. Chatman, S. 1978. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film. London: Cornell University Press.
27. Clark, F. 1978. *The Christian Way*. Manchester: The open University Press.
28. Cloete, T. T. 1992. *Literêre Terme & Teoreë*. Pretoria: Literêr – DeJager-Haum.
29. Collins, P. H. 1980. *Active English Dictionary*. Pretoria: De Jager-Haum.
30. Cope, T. 1968. *Izibongo: Zulu Praise Poems*. Oxford: Clarendon.
31. Cuddon, J. A. 1976. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin.
32. Cuddon, J. A. 1977. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. Great Britain: Andre Deutsch.
33. Cuddon, J. A. 1982. A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin.
34. Cuddon, J.A. 1991. A Dictionary of Literary Terms and Literary theory. London: Penguin.
35. Cuddon, J.A. 1998. A Dictionary of Literary Terms and Literary theory. Cambridge: Blackwell.

36. Culler, J. 1972. *Structural Poetics*. New York: Cornell University Press
- Abraham, M. H. 1993. *Glossary of Literary Terms*. New York: Cornell University.
37. Damane, M. le Sanders, P.B. 1974. *Lithoko: Southern Sotho Praise Poems*. Oxford: Clarendon.
38. De Jong, M. 1983. 'Die Blootgestelde Leser: Wolfgang Iser se Model van die Interaksie Tussen Teks en Leser.' *Standpunte*. 336(2): 47.
39. Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. 2008. *The Landscape of Qualitative Research*. London: Avebury.
40. Dietrich, R. F. le Sundell, R. H. 1975. *The Art of Fiction*. New York: Holt, Reinhart and Winston.
41. Duke, J. B. 1985. *Feminist Literary Theory*. Oxford: Oxford University Press.
42. Duncan, F. le Hugh, D. 1953. *Language and Literature in Society*. London: Benminster.
43. Durkheim, E. 1905. *The Division of Labour in Society*. (Translated by Simpson George). New York: Free Press.
44. Eagleton, T. 1976. *Criticism and Ideology*. London: New Left Books.
45. Ember, C.R. & Ember, M. 1977. *Cultural Anthropology*. New Jersey: Prentice Hall.
46. Endemann, K. 1876. *Versuch einer Grammatik des Sotho*. Berline: Verlag van Wilhelm Hertz.
47. Evans, I. 1982. *A Short History of English Literature*. Aylesbury: Hazel Watson and Viney Ltd.
48. Finnegan, R. 1970. *Oral Literature*. Oxford: Oxford University.
49. Fish, S. 1980. *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge: Harvard University Press.
50. Fowler, R. 1973. *A Dictionary of Modern Critical Terms*. New York: Routledge and Kegan Paul.
51. Frankling, B. 1823: *Uncle Tom's Cabin*. California: Hayward.
52. Frankling, B. 1824. *Rules for Reducing a Great Empire*. California: Hayward.

53. Franz, G.H. 1940. *Maaberone*. Bloemfontein, Kaapstad: Nasionale Pers.
54. Franz, G.H. 1957. *Modjadji*. Johannesburg: Afrikaanse Pers
55. Fried, J. & M. Leach. 1972. Funk and Wagnall's standard Dictionary of Folklore: Mythology and Legend. New York: Funk and Wagnall.
56. Genette, G. 1980. *Narrative Discourse*. Oxford: Basil: Blackwell.
57. Georgakopoulou, E. & Goutsos, D. 1997. *Discourse Analysis: An Introduction*. Edinburg: Edinburg University Press.
58. Gérard, A. S. 1982. The Linguist' unacknowledged progeny: African Literature. S. Afr. Lang. Volume 2. No. 3: pp. 148-157.
59. Gérard, A. S. 1983. Comparative Literature and African Literatures. Pretoria: Via Africa.
60. Gérard, A.S. 1993. A Comparative Literature and African Literatures. Pretoria: Via Africa
61. Ginsburg, A. 1956. *Howl*. New York: Cornell University Press.
62. Goldmann, L. 1964. *The Hidden God*. London: Routledge and Kegan Paul.
63. Grant, J. & Clute, J. 2004. *The Encyclopedia of Fantasy: Arabian Fantasy*. Oxford: Oxford University Press.
64. Greene, R. 1985. *Friar Bacon*. New York: AMS Press.
65. Grobler, G.M.M. & Lombard, D.P. 1980. *Maaberone: Phetolelo le Ditlhalošo*. Pretoria: Yunibesithi ya Afrika-Borwa.
66. Grobler, G.M.M., Kotsane, S.J. & Mabitsela, P.W.1988. *Mahube: Sesotho sa Leboa: Mphato wa 10*. Johannesburg: Varia.
67. Grobler, G. M. M., Kotsane, S. J. Le Makopo, S. A. 1989. *Mahube a Sesotho sa Leboa, Mphato wa 10*. Johannesburg: Varia Books.
68. Groenewald, P. S. 1983. The Literature in Northern Sotho: 1960-1982. South African Journal. African Languages. 3(1) (1-22).
69. Groenewald, P. S. 1987. 'n Genre-Indeling. S. Afri. J. Afric. Languages, Volume 7, No.4.

70. Groenewald, P. S. 1991. *Sesotho sa Leboa (Honase) Dingwalo*. Tshwane: Yunibesithi ya Tshwane.
71. Groenewald, P. S. 1992. *Sesotho sa Leboa. Dingwalo B. A. (Hons.)*. Mongwalelo/Setaele. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
72. Groenewald, P. S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 1*. Pretoria: Via Afrika.
73. Groenewald, P. S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 2*. Pretoria: Via Afrika.
74. Groenewald, P. S. 1993. *Thutadingwalo ya Sesotho sa Leboa 3*. Pretoria: Via Afrika.
75. Groenewald, P. S. 1998. Phasha: Twee Vertelstrategieë. *South African Journal of African Languages*. 8 (3): pp 69-71.
76. Guma, S. M. 1967. *The form, Content and Technique of Traditional Oral Literature in Southern Sotho*. Pretoria: J. L. van Schaik.
77. Hall, S. 1992. *Understanding Modern Societies: An Introduction*. London: Hutchinson.
78. Harap, L. 1949. *Social Roots of Arts*. New York: International.
79. Harris, V. W. 1992. *Dictionary of concepts in Literary Criticism and Theory*. London: Greenwood Press.
80. Hawskworth, M. 1953. *Epic in Eighteen Century*. London: Oxford University Press.
81. Hawthorn, J. 2000. *A Glossary of Contemporary Literary Theory*. London: Edward Arnold.
82. Hirsch, E.D. 1967. *Validity in Interpretation*. Connecticut: Yale University Press.
83. Hodgart, M. J. C. 1969. *The Terror of Art: Kafka and Modern Literature*, New York: Rinehart and Winston, Inc.
84. Hollman, C. H. 1972. *A Handbook of Literature*. London: Bobbs Merrill.
85. Inkeles, A. 1974. *Becoming Modern*. London: Heinemann.
86. Jakobson, R. 1960. 'Linguistics and Poetics' in *Style in Language*. (ed. T. Sebeok). Cambridge: MIT Press.
87. Jefferson, A. 1986. *Russian Formalism in Modern Literary Theory, a Comparative Introduction*. London: Bastford.

88. Jefferson, A. le Robey, D. 1986. *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction*. London: Batsford.
89. Jefferson, A. & Robey, D. 1988. *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction*. London: Batsford.
90. Jefferson, A le Robey, D. 1993. *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction*. 2nd Edition. London: Badsford.
91. Johnson, S.1979. *The lives of the English Poets*.Oxford: Oxford University Press.
92. Jost, F. 1990. *An Introduction to Comparative Literature*. New York: Pegasus.
93. Julia, B. 1992. *Mixing Methods: Qualitative and Quantitative Research*. London: Avebury.
94. Karolides, M. J. 2000. *Response in Secondary and College Classrooms*. Mahwah: Lawrence E. Vilbaum Associates.Publishing. LEA.
95. Kgatla, P.M. 2000. Kgolo, Tšwetšopele le Katlego ya Kanegelokopanaya Sepedi 1951-1999. Thesese ya bongaka. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
96. Kedington, R. 1959. *The Epic*. London: Oxford.
97. Kekana, M.A.1994. *Nnete Fela*. Johannesburg: Educum.
98. Kekana, M. I. 2000. Moelelwa: Padinyana ya Boitshwaro. Thesese ya *Mastase*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
99. Kenny, W. 1966. *How to analyse Fiction*. New York: Monarch Press.
100. Kerkhoff, E.L. 1962. *Kleine deutsche Stillistik (Small German Stylistic)*. Bern/München: Franche Verlag.).
101. Keuris, M., Grobler, G. M. M., Van Der Merwe, A. & Serudu, S. M. 1997. Tiragatšo. Pukukgakollo ya Baithuti. Pretoria: Van Schaik.
102. Kgobe, D.M. 1994. Content, Form, and Technique of Traditional Modern Praise Poetry in Northern Sotho. D.Litt. Thesis. Pretoria: University of South Africa.
103. Knot, D., Muers. S. & Aldridge, S. 2008. *Achieving Culture Change: Policy Framework*. London: Batsford.
104. Koester, A. 1972. *The Roots of Coincidence*. New York: Random House.

105. Krappe, A.H. 1930. *The Science of Folklore*. London: Methuen.
106. Kreuzer, J. 1955. *Studies in Prose Writing*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
107. Kavanaugh, P. 1999. *Born Again Romantic*. New York: Rinehart & Winston.
108. Lazarus, A. & Smith, H. W. 1983. *A Glossary of Literature and Companion*. Illinois: Urban.
109. Lebaka, K. J. 2006. *Kanegelorato. Thesese ya Bongaka*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
110. Legodi, A. S. 1938. *Ruthe wa Moaba*. Eerste Fabrieke, Pretoria: Northern Sotho Book Depot.
111. Lentsoane, L.H.M. 1996. *Direto tša N. S. Puleng. M. A. dissertation*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
112. Lewis, J. 2008. *Cultural Studies: The Basics*. 2nd edition. California: Sage.
113. Lipset, S. M. 1959. *Some Social Requisites of Democracy*. London: Avebury.
114. Lombard, D. P. Van Wyk, E. B. & Mokgokong, P. C. 1985. *Introduction to the grammar of Northern Sotho*. Pretoria: J. L. van Schaik.
115. Lucas, F. L. 1974. *Style*. London: Casell.
116. Lukács, G. 1963. *The Meaning of Contemporary Realism*. London: Merlin Press.
117. Knöthe, J.F.C. 1890. *Thuto ea Tumelo ea Bakriste*. 1 Aufl., Berlin.
118. Mabusela, M. M. 1998. *Makotsane*. Pretoria; Silverton: Mogopo.
119. Macdonald, A.M. 1977. *Chambers Twentieth Century Dictionary*. London: Chambers.
120. Machaba, Charles II. 1938. *Moruti Charles Machaba I*. Eerste Fabrieke, Pretoria: Northern Sotho Book Depot.
121. Muecke, D. C. 1982. *Irony and the Ironic*. London: Methuen and Co. Ltd.
122. Macherey, P. 1978. *A theory of Literary Production*. London: Routledge and Kegan Paul.

123. Magapa, N.I. 2006. *Kanegelotseka ya Sepedi*. D.Litt thesis, Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria
124. Mahole, B. F. 2002. *Lenong la Gauta: Padi ya Botseka*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
125. Maila, R. A. 1997. Tshekatsheko ya 'A mo swina Ngwanana' thakana. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
126. Makwela, A. O. 1977. *E. M. Ramaila, The Writer*. MA Dissertation. Pietersburg: University of the North.
127. Mamogobo, P. 1953. *Kxamphuphu*. Pretoria: Unieboekhandel.
128. Mamoleki, M. D. 1992. *Tshekatsheko ya 'Ga se gase ka Magoleng'*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
129. Mampa, S.M. 1992. The Study of Themes and Expression in the Poetry of *H. M. L. Lentsoane*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
130. Mampho, E. E. 1999. *Mamogobo: Mongwadi wa Padisetšo ya Mathomo*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
131. Mampuru, D.M.1991. *Senakangwedi*. Bloemfontein: Out of Africa.
132. Marggraff, M. M. 1994. *The Moral Story in Zulu (1930-1955)*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
133. Marggraff, M. M. 1996. *A Study of Style: D. B.Z. Ntuli's Ucingo*. Thesese ya Bongaka. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
134. Marx, K. 1867. *Das Kapital*. Germany: Parke Paperbacks.
135. Mashabela, P. H. D. 1979. *Theme and Expression in Matsepe's Poetries*. M.A. Thesis. Polokwane: University of Limpopo.
136. Mathibe, M. A. 2001. *Papetšo ya direto tša lehu le Polokong, Ratlabala le Matšoba, Lentsoane*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibasethi ya Pretoria.
137. Matsepe, O.K. 1968. *Megokgo ya Bjoko*. Johannesburg: Afrikaanse Pers.
138. Mayekiso, A. C. T. M. 1985. *The Historical Novels of Jessie Joyce Gwayi*. MA Dissertation. Pretoria: University of Pretoria.
139. Mayhead, R. 1965. *Understanding Literature*. London: Cambridge.

140. Mbiti, J. 1989. *African Religions and Philosophy*. London: Heinemann.
141. McCaughrean, G. le Fowler, R. 1999. *One Thousand and One Arabian Nights*. Oxford: Oxford University Press.
142. McClelland, D. 1967. *The Achieving Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
143. McCullers, G. 1951. *The Ballad of the Sad Café*. New York: Harcourt Brace.
144. Mciver, P. H., Haugen, B. R. & Kloos, R. T. 1955. *A Dictionary of Sociology*. London: Sage.
145. Medvedev, P. N. 1978. *The Formal Method in Literary Scholarship*. London: Johns Hopkins University Press.
146. Menzies, A. 1911. *History of Religion*. London: John Murray.
147. Merchant, R. 1971. *The Epic*. Bristol: Methuen and Co. LTD.
148. Merensky, A. 1862. Beiträge zur Geschichte der Bapeli (Contribution to the History of Bapedi). *Berliner Missionsberichte*, xx: 353-358.
149. Meserole, H.T., Sutton, W., le Weber, B. 1974. *American Literature. Tradition and Innovation*. Chicago: Volume 45: (4) (272-281). Heath.
150. Meyer, I. A. 1990. Letterkundeonderrig in 'n Demokratiese Suid Afrika: 'n Eklektiese Benadering met Tekservaring en Teksbestudering as Leerstrategie. M. A. Thesis. Pretoria: University of South Africa.
151. Mohlala, M. J. 2007. *'Bamasemola': Seretotumišo sa E. M. Ramaila*. Thesese ya Mastase. Pretoria: University o Pretoria.
152. Mojalefa, D. D. 1994. *Tshekatsheko ya Hlwayang tsebe*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
153. Mojalefa, M. J. 1993. *Tshekatsheko ya Sebilwane bjalo ka Thetokanegelo*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
154. Mojalefa, M. J. 1995. Pego ye e Beakantšhitsuwego ya Nyakišišo ya Makxothlo (Lekgothwane). Thesese ya Bongaka. Yunibesithi ya Pretoria.
155. Mojalefa, M. J. 2007. Kgolo le Tšwelopele ya Mongwalo le mopeleto wa *Sepedi*(1862-2003/4. Pretoria: Department of Art and Culture.

156. Makgopa, M.A. 1996. *Di Dirwa ke Batho*. Pretoria: Eulitz.
157. Mosidi, M.H. 1994. *Khuetšo ya O.K. Matsepe go Bangwadi ba Sesotho sa Leboa*. M.A. dissertation. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
158. Motsa-Dladla, T. 1994. *And Still They Dance and Sing: The Significance and Meaning of Swazi Women's Traditional Songs*. M. A. Thesis. Halifax: Marry's University.
159. Msimang, C. T. 1990-92. *A Review of the Praises of Dingaan*. Southern African Journal for Folklore Studies, Volume 1-3, pp. 51-61.
160. Murch, A. E. 1968. *The Development of the Detective Novel*. London: Peter Owen.
161. Murfin, R. & Supryia, M. R. 2009. *The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms*. 3rd Edition. New York: Boston.
162. Murray, F.M. 1996. *The Problem of Style*. London: Oxford University Press.
163. Mutswairo, S. M. 1981. *Oral literature in Zimbabwe*. London: Oxford University Press.
164. Nokaneng, M. B. & Louwrens, L. J. 1997. *Segagešo*. Pretoria: Via Afrika.
165. O'Connor, F. 1960. *To kill a Mocking Bird*. New York: Harcourt Brace.
166. Ohman, R. M. 1972. *Prolegomena to the analysis of Prose Style*. In H.S. Babb (ed). *Essays in Stylistic Analysis*. New York: Harcourt Brace Javanovich.
167. Opland, J. 1983. *Xhosa Oral Poetry*. Johannesburg: Ravan Press.
168. Panek, L. 2006. *The Origin of the American Detective Story*. USA: Mcfarland & Co. LTD.
169. Parrington, W.L. 1963. *Main Currents in American Thought*. Volume 3. New York: Harcourt Brace.
170. Paul, R. J. 1984. *Analysing Qualitative Data: A Source Book for New Methods*. California: Sage.
171. Payne, M. 1996. *A Dictionary of Cultural and Critical Theory*. Hongkong: Blackwell.
172. Peck, J. le Coyle, M. 1985. *Literary Terms and Criticism*. London: Macmillan

173. Peele, G. 1985. *The Old Wives Tales*. London: Oxford University Press.
174. Preminger, A. 1965. *A Handbook of Poetic Terms*. New York: Princeton University Press.
175. Pretorius, W. T. 1989: *Aspects of Northern Sotho Poetry*. Pretoria: Via Africa.
176. Procter, P. William, A. le Aitken. A. J. 1995. *The Princeton handbook of poetic terms*. New York: Princeton University Press
Rothschild, E. 2001. *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press.
177. Rafapa, J.R.L. 1978. *Leratosello*. Pretoria: J. L. van Schaik.
178. Rakoma, J. R. D. 1986. *Marema- Ka – Dika*. 9th Edition. Pretoria: J.L. van Schaik
179. Ramaila, E. M. 1951. *Molomatsebe*. Pretoria: J. L. Van Schaik.
180. Ramsdell, K. 1987. *Happily Ever After: A guide to reading Interests in Romance Fiction*. Littleton: Libraries Unlimited.
181. Ramsdell, K. 1999. *Romance Fiction: A Guide to the Genre*. Englewood: Hayward.
182. Randall, S. 1984. *The Luckiest Man in the World*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
183. Richards. J. C., Platt, J. And Platt, H. 1992. *Longman Dictionary of language Teaching and Applied Linguistics*, 2nd Edition. Essex: Clays LTD.
184. Robert, I. 2003. *The Arabian Nights: A Companion*. Touris: Parke Paperbacks.
185. Rosenburg, B. A. 1997. *The Complexity of Oral Traditional, Oral Tradition*, Vol. 2, No.1, Slavica.
186. Rostow, W. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
187. Routley, E. 1972. *The Puritan Pleasure of the Detective Story: A Personal Monograph*. London: Gollancz.
188. Rutherford P. 1954. *African Voices: An Anthology of Native African Writing*. New York: The Universal Library.

189. Rycroft, D. K. 1962. *Zulu and Xhosa Praise- Poetry and Songs*. African Music. Volume 3: pp. 79-85.
190. Sansaridou-Hendrixks, T. 1991. The Bridge of Arta, The Tragedy-Tragoudi Controversy in Greek. *Journal of Literary Studies*, Volume7, No. 5. pp. 93-103.
191. Sartre, J.P. 1949. *What is Literature*. New York: Boston.
192. Schweltnus, P.E. 1929. *Padisho III*. Eerste Fabrieke, Pretoria: Noord-Sotho Boek Depot.
193. Schweltnus, P. E. 1929. *Padisho VI*. Eerste Fabrieke, Pretoria: Noord-Sotho Depot
194. Schweltnus, P. E. *Bantu Educational Journal*: E. M. Ramaila, a highly *valued Bantu Author*, September 1956. Pp. 254.
195. Sebake, S. J. 2002. *Leeto: Dingwalong tša Sepedi*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
196. Selden, R. 1985. *A reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. 2nd Edition. New York: Harvester Wheatsheaf.
197. Selwalekgwadi, J. H. 1994. *Moletesekuba*. Pretoria: Actua.
198. Serudu, M. S. 1983. *Comparative Literature and African Literatures*. (Murulaganyi Gerard, A. S.). Pretoria: Via Afrika.
199. Serudu, S.M. 1985. Place of Matsepe's Novels in the Development of Northern Sotho Novels. Pretoria: De Jager-HAUM.
200. Serudu, S.M. 1987. *The Novels of O. K. Matsepe: A literary Study*. D.Litt thesis, Pretoria: University of South Africa.
201. Serudu, M. S. 1989. *Koketsatsebo*. Pretoria: De Jager-Haum.
202. Serudu, S. M. 1993. *Compapative Literature and African Literature*. (Morulagany Gérard S. A.). Pretoria: Via Afrika.
203. Serudu, S.M. 1990. *Dipheko tša Bogologolo*. Pretoria: De Jager-Haum.
204. Serudu, S.M. & Kgobe, D.M. 1994. *Only Guide for NST.101-5 (Literature)*. Pretoria: University of Pretoria.
205. Serudu, M. S., Masola, I. S., Mampuru, D. M. le Kgatla, R. T. 1991. *Sesotho*

- sa Leboa sa Mahlahla. Mphato wa 9. Kgatišo ya 9. Pretoria: De Jager-HAUM.*
206. Setiloane, G. M. 1988. *African Theology: An Introduction*. Johannesburg: Skotaville.
207. Sharp, C. J. 1971. *English Folksongs*. London: E. P. Publishers.
208. Shaw, B. 1898. *Doctors' Dilemma*. Harmondsworth: Penguin.
209. Shaw, V. 1983. *The Short Story*. London: Longman.
210. Shipley, J.T. 1970. *Dictionary of World Literary Terms*. New York Boston.
211. Simmel, G. 1950. *The Sociology of Georg Simmel* (Translated by K. Wolf). New York: Free Press.
212. Simpson, S. 1999. *Statistics in Societies: The Arithmetic of Politics*. London: Arnold.
213. Simpson, J. A. & Weiner, E. S. C. 1989. *The Oxford English Dictionary*. Volume 5. Oxford: Clarendon Press.
214. Singer, A. & Dunn, A. 2000. *Literary Aesthetics: A Reader*. Great Britain: Blackwell.
215. Sinkuli, L. O. & Miruka, S. O. 1990. *A Dictionary Guide to English Dictionary*. Hongkong: Longman.
216. Stanley, L. 1992. *The Auto/Biographical I: the Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*. Manchester: University of Manchester.
217. Stern, J. 1991. *Making Shapely Fiction*. New York: Norton.
218. Stewart, R.F. 1980. *And Always a Detective*. London: David and Charles.
219. Strachan, A. 1988. 'U thingo I Wenkosazan' van D.B.Z. Ntuli; 'n *Narratologiese Ondersoek*. D.Litt thesis. Pretoria: Universiteit van Pretoria
220. Swanepoel, C.F. 1990. *African Literature: Approaches and Applications*. Pretoria: Haum.
221. Taylor, G. 1957. *Writing a Play*. London: Jenkins.
222. Taylor le Francis' Online: Obituary of Franz ,G. H. *African Studies*, Volume 5, Issue 2. 2007: 3

223. Thatcher V.S & Miller W. 1964. *Universal World Reference Encyclopedia*. Chicago: Consolidated Book.
224. Thobakgale, R. M. 1996. *Tshekatsheko ya Dikanegelokopana ka S. N. Nkadimeng*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
225. Thobakgale, R.M. 2005. *Khuetsšo ya O.K.Matsepe go Bangwadi ba Sepedi. Thesese ya Bongaka*. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
226. Tsebe, D.G.P. 1954. *Noto ya Masogana*. Johannesburg: Afrikaanse Pers.
227. Tsholo, J.P. 2002. *Pegonyakišišo ya 'Ngwanešo Ikhomolele' bjalo ka Koša ya Setšo*. Thesese ya Mastase. Pretoria: Yunibesithi ya Pretoria.
228. Turner, B.S. 2006. *Dictionary of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
229. Urdang, L. 1991. *The Oxford Thesaurus: An A-Z Dictionary of Synonyms*. London: Oxford University Press.
230. Van Gorp, J 1984. *Lexicon van Literaire Termen*. Netherlands: Wolters Noordhoff & Groningen.
231. Van Luxemburg, J. Bal, M. & Westijn, G. 1982. *Inleiding in die Literatuurwetenschap*. Muiderberg: Coutinho.
232. Varga, E. 1997. *Reading the Readers, South African Romance Readers and their Novels*. M. A. Dissertation. Johannesburg: University of Witwatersrand.
233. Wales, K. 1989. *A Dictionary of Stylistics*. New York: Longman.
234. Webber, M. 1922. *Urbanisation and Social Structure in the Ancient World* (Translated by Eric Matthews). Cambridge: Cambridge University Press.
235. Wellek, R. & Warren, A. 1931. *The Theory of Literature*. New York: Harcourt Brace.
236. Wellek, R. A. & Warren, A. 1942. *The theory of Literature*. London: Lowe & Brydone.
237. Wellek, R. & Warren, A. 1949. *The Theory of Literature*. New York: Penguin.
238. Wellek, R. & Warren, A. 1973. *The Theory of Literature*. New York: Penguin.
239. Williams, D. 2004. *Condorcet and Modernity*. Cambridge: Cambridge

University Press.

240. Winter, E.H., Beidelman, T.O., Manners, R.A. & Diamond, S. 1967. *Three African Tribes in Transition. Volume 1. Contemporary Change in Traditional Societies Series*. Edited by J. H. Steward. Illinois: University of Illinois Press.
241. Yelland, H.L., Jones, S.C.J. & Easton, K.S.W. 1983. *A Handbook of Literary Terms*. London: Angus and Robertson.
242. Ziervogel, D. 1966. *Dinose*. Pretoria: J. L. van Schaik.
243. - 1918. *The Good Shepherd Newspaper*. Johannesburg.
244. - 1917. *Abantu-Batho Newspaper*. Johannesburg.
245. -1963. *Mogwera: Lutheran Church Bulletin*. Pretoria: Northern Sotho Book Depot.
246. - 1963. *Tšhupa- Mabaka a Kereke*. Lutheran Church Bulletin. Pretoria: Northern Sotho Depot.
247. -1973. *Encyclopaedia Britannica, Volume 5*. Chicago: William Benton.
248. - 1981. *Encyclopedia Britannica, Volume 5*. Chicago: William Benton.
249. - 1982, *The World Book Encyclopaedia. Volume 4*. Chicago: World Book-Childcraft International
250. 1994. *The World Book Encyclopaedia. Volume 6*. Chicago: World Book-Childcraft International.
251. - 2000. *Beibele ya Taba ye Botse*. Cape Town: Bible Society of South Africa.

SUMMARY

THE REFLECTION OF CULTURAL CHANGE IN SEPEDI LITERATURE

The thesis focuses on culture change depicted in Sepedi literature. This is needed because of a great influence of missionaries and their writings that are reflected on indigenous writings of Bapedi people who wrote during the period prior to 1940. It is confirmed that the new writers of Sepedi played a vital role in promoting didactic or moral texts. An important book that appeared during that period was that of M.M. SehloDIMELA called *Moelwa* (1940). The era of industrial and social revolution in South Africa brought forth a group of writers of Sepedi such as Madiba, *Tsiri* (1942) and *Nkotsana* (1955), Phalane, *Motangtang* (1943), and SehloDIMELA, *Tša Maabane* (1953). The creative writers had written on themes connected with blacks meeting the whites.

Though the researcher acknowledges that several researchers discussed, particularly culture change in general, this is regarded as a secondary problem in this study because the focus is on culture change depicted in Sepedi literature. The qualitative structural methods indicate how culture change is implemented in the process of writing as depicted in Sepedi literature.

The researcher moulds the problem into a formulated form to prove that an actual problem exists with regard to the evident gap in culture change depicted in Sepedi literature by focusing on the notion that Bapedi writers have been influenced by other people's culture in the writing of their literature. The examination is therefore seek to solve the identified problem by (a) focusing on the impact of culture change in Sepedi literary texts, and (b) classifying these texts into three historical periods to show how culture change is implemented in the process of writing Sepedi literature.

The aim of this research is described as an effort to determine the ways in which Sepedi literature reflects culture of the historical times in which they were written. In order to achieve this aim, it is necessary to classify Sepedi creative texts into three different periods, namely (a) white missionary period (b) black missionary period and (c) Bapedi authors' period.

This thesis entails a qualitative study, where a variety of theories pertaining to culture change depicted in Sepedi literature are studied in the form of an examination of culture change by looking at the texts.

The qualitative methods identified and to be followed in this thesis are (a) description, (b) interpretation, (c) comparison and (d) classification. A close scrutiny of existing research methods reveals that they are not all the same in terms of definition.

In this thesis a literary survey reveals that there are eight critics, who have written on the influence and even about impact of the change in culture in Sepedi literatures, namely, Thobakgale, Groenewald, Serudu, Serudu et al, Magapa, Mampa, Mosidi and Boshego. Existing research is assessed to determine how the studies of these authors are interrelated with the topic of this thesis.

The theories of the change/influence of culture on the Sepedi texts are aligned with the explanation of what the writing is. When the text is explained, focus is on the parts of the text, taking into account culture, cultural change and the text. The explanation of these aspects of the literature is significant because nothing can be said about change in literature without considering these aspects.

A theory of culture is the core of this thesis and therefore needs to be properly understood. The researcher seeks to reveal the change of culture of Bapedi speaking people through the written literary texts. Traditional literary texts are not used to prove whether there is a change in culture or not due to the scope of this thesis.

The mutual understanding of cultural change is therefore very crucial to the researcher because it is the core of this research thesis. Through cultural change, the researcher proves that the events of the content (culture) and the development or change or progress of Bapedi society/authors change when times change.

The text is discussed as having two dimensions: the life of the author and his/her fictional writings on the one hand, and content and plot, on the other. The work of art is then considered as a whole system of signs or structure of signs serving specific aesthetic purpose. On the contrary Strachan (1988) explains the structure of text as tri-dimensional and not bi-dimensional and as such he differs from the Russian Formalist critics. However, more recent critics emphasise two dimensions, i.e. plot and style rather than the dimension of content.

As having three dimensions, this present study puts more emphasis on the explanation of the change of culture depicted in Sepedi literature so that the influence coming from traditional and modern authorship can be revealed.

The traditional literature focuses on the language originated with man from the time of creation, and (Krappe, 1930:140) adds that it is transmitted verbally to the modern generation through narration. In elevating that theory, Hawthorn (2000:246) and Abrams (2009:182) state that the literature of this kind comprises of beliefs, customs, behaviour, ways, folklore, praise poems, jokes, myths, epics, ballads, odes, songs, idioms, proverbs, and so on.

Consequently, this thesis ensures that the meaning of traditional literature is still explained as it is stated today. This matter assists in consideration of the meaning of change of culture in Sepedi texts.

Modern literature is also discussed as having related to the authorship, because it is every type of literature that can be seen and not just heard. It is based on the modern events, often real events related to the themes of a particular community, and again has the characteristics of history, social, economy, religion, culture, and so on. The explanation of modern literature is therefore also important for this thesis, because it serves as the conditional mirror for assessing the change of events of the content of literature, which currently focuses on life so that it may be seen as something that changes continuously with time and is not static.

In the literary examination, light is shed on the fact that the previous researchers did not research on the change of culture depicted in Sepedi literatures. Although, here and there, some researchers have touched on the influence, especially which of Matsepe on the other writers of Sepedi, nothing has been said about the change of culture depicted in Sepedi literature. This issue is very important, though the critics of the old times seem to be not realising the significance thereof, because it is very important to realise how the writers of the first books were affected by the themes of that period as compared to the modern writers in conjunction with those themes which they are writing about today.

Therefore, this thesis is significant because it aims to assist in revealing the significance of the information that focuses on the change of culture depicted in the Sepedi literatures, that has been foregrounded by way of comparing the traditional literatures and the modern ones so that it may be realised that there is development (especially the influence of themes of other societies) on the Sepedi literatures.

This thesis consists of the following seven chapters and a conclusion: The first chapter gives an overview of the investigation. Included therein are study purpose, theoretical

framework and the relationship that exists among the theories that are applicable to culture change depicted in Sepedi literature. It further discusses a research methodology in respect of description of theme ensues. The chapter ends with a review of relevant literature on the application of culture change depicted in Sepedi literature.

Chapter Two discusses (a) culture and culture change as well as (b) the text with special reference to the three strata of the text, the reader, the receiver and the message.

Chapter Three explains the text and its strata/layers. It is in this context that the text is interpreted by focusing on how the addresser and the addressee are related to the text itself. Adding to this the text is discussed according to the theory of the adapted narratological model.

Chapter Four discusses white missionary period and focuses on Schwellnus' two series of readers titled *Padisho III* (1929), and *Padisho VI* (1929) and Franz's two dramatic works: *Maaberone* (1940) and *Modjadji* (1957).

Chapter Five analyses black missionary period and focuses on Ramaila's anthology of short stories titled *Molomatsebe* (1951) and Legodi's biblical novelette titled *Ruthe wa Moaba* (1938).

Chapter Six examines Bapedi authors' period focusing on Matsepe's *Megokgo ya Bjoko* (1968) and Rafapa's *Leratosello* (1978).

Chapter Seven compares the works of the so-called traditional Sepedi writers (Schwellnus, Legodi and Matsepe) and the contemporary Sepedi writers (Franz, Ramaila and Rafapa).

Chapter Eight summarises the all seven chapters of the thesis.

KEY TERMS

1. Culture change
2. Sepedi literature
3. Influence of missionaries
4. Indigenous writings
5. Text
6. Themes
7. Classification of Sepedi creative texts
8. White missionary period,
9. Black missionary period
10. Bapedi authors“ period